

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 1 (64) 2025

Харків
«Право»
2025

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 8 від 27.02.2025)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2025. – № 1 (64). – 248 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ю. Ю. Каліновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Філософія»:* **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбелаз-Кампіло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Магда Джулісса Рохас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколумбіані, Колумбія); **Алекс Веліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лагоса, Чилі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Міліта Венажидене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Іоліта Гряблікайте** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Додонова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Томас Качераускас** – доктор філософських наук, професор і завідувач кафедри філософії та культурології Вільнюського технічного університету імені Гедімінаса (Литва); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Куцупал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьярн Мелкевік** – доктор права, професор (Університет Лавалля, Канада); **Ю. В. Мелякова** – кандидат філософських наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагіс** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вілла Тамуліене** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Політологія»:* **Хорхе Ісус Вілласміль Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіш Жуківський** – абілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Лютіні** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Мацішина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (Україна); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Военно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка, Україна); **Октай Ф. Тапрісівер** – доктор наук у галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **Штефан де Шнігелейр** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); *члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»:* **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – абілітований доктор у галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **В. В. Меньшиков** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпільський університет, Латвія); **К. Г. Михайлюва** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **О. Ю. Панфілов** – доктор філософських наук, професор (Україна); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалькіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Фліпцова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет ім. шейха Заеда, ОАЕ)

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстрований як наукове фахове видання, категорія «Б» (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних базах: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакції: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, 61024, Україна. Тел.: (057) 757-72-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; сайт: <http://fil.nlu.edu.ua>

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 8 of 27.02.2025)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, Pravo, 2025. – Issue No. 1 (64). – 248 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy:** **Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milica Vienazindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Tomas Kacerauskas** – Doctor of Philosophical Sciences, Full Professor and the Head of the Department of Philosophy and Cultural Studies at Vilnius Gediminas Technical University (Lithuania); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Svitlana Kutsepal** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Yuliia Meliakova** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (YMNLU); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamuliene** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science:** **Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl'Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl'Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Thor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Yevheniy Bereznyak Military Diplomatic Academy, Ukraine); **Oktay F. Tanrisever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology:** **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ukraine); **Viktorii Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University». Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category “B” (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases “Scientific Periodicals of Ukraine” and “Bibliometrics of Ukrainian Science” of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Hrigory Skovorody St., Kharkiv, 61024, Ukraine.
Tel.: (057) 757-72-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; website: http://fil.nlu.edu.ua

ЗМІСТ

Філософія

ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЬОБАНЬ О. П. Дослідження соціальних комунікацій: евристичний потенціал моделей Н. Лумана та К. Шеннона.....	8
КАЛИНОВСЬКИЙ Ю. Ю., КРОТЮК В. А., ЗОРКІН Р. Ю. Філософська рефлексія соціокультурних аспектів трансформаційного навчання.....	26
ЮРКЕВИЧ О. М. Логічні дослідження знання: епістемічна логіка та інтерогативна епістемологія.....	40
ТРИНЯК М. В. Мовна ідентичність у багатокультурному освітньому середовищі: виклики для іноземних студентів.....	55
КОВАЛЕНКО І. І., МЕЛЯКОВА Ю. В. Нові просторові локальності в номадичному бутті: постмодерністський контекст.....	67
БЕСКАРАВАЙНИЙ С. С. Граничні умови тілесності загального III.....	88
ВОЗНЯК С. В. Нарис розуміння мислення Ханною Арендт: гайдеггерівський контекст.....	100
ДОЦЕНКО Є. А. Філософсько-правовий аналіз гендерної нерівності в соціально-трудовах відносинах сучасної України.....	113
ГОЛОВАЧОВ С. В. Світоглядні детермінанти філософії медицини.....	123
ПОЛЬОВИЙ С. С. Наративізація буття у Жака Дерріда.....	133
ЛОМАЧИНСЬКА І. М., РИХЛІЦЬКА О. Д. Виклики соціальних мереж у формуванні ціннісних орієнтирів українського інтернет-покоління.....	147

Політологія

КЛІМОВА Г. П. Міжнародна інтеграція: концептуальний вимір.....	159
ОЛІЙНИК-ДЬОМОЧКО М. С. Сучасний стан та перспективи розвитку співпраці між Україною та країнами Африки.....	173
КУНДЕУС О. М. Стратегічні концепції НАТО: еволюція головних положень та зміни у пріоритетах.....	187

Соціологія

ШКУРОВ Є. В.

Суспільний аспект реалізації цілей сталого розвитку
в повоєнному відновленні міст 199

ОПАНАСЮК Т. А.

Молодь і ринок праці під час війни: між сподіваннями та реальністю 216

Рецензії

РЕЦЕНЗІЯ на монографію «Інформаційна безпека: філософське

та організаційно-правове підґрунтя рефлексії національних інтересів України /

О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Ю. Ю. Калиновський, Д. О. Олейніков ;

за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2024. 224 с.» (доцент кафедри філософії

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат

філософських наук, доцент І. І. Коваленко)..... 232

НАШІ АВТОРИ 238

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК..... 240

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

«“ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА,

ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»..... 241

CONTENTS

Philosophy

DANILYAN O. G., DZOBAN O. P. Research on social communications: the heuristic potential of N. Lumen's and C. Shannon's models.....	8
KALYNOVSKYI YU. YU., KROTIUK V. A., ZORKIN R. YU. Philosophical reflection on socio-cultural aspects of transformative learning.....	26
YURKEVYCH O. M. Logical investigations of knowledge: epistemic logic and interrogative epistemology.....	40
TRYNIAK M. V. Language identity in a multicultural educational environment: challenges for international students.....	55
KOVALENKO I. I., MELIAKOVA YU.V. New spatial localities in nomadic existence: postmodern context.....	67
BESKARAVAINYI S. S. Boundary condition of corporeality of general AI.....	88
VOZNYAK S. V. An essay on Hannah Arendt's understanding of thought: the heideggerian context.....	100
DOTSENKO Y. A. Philosophical and legal analysis of gender inequality in social and labor relations in modern Ukraine.....	113
HOLOVACHOV S. V. Worldview determinants of the philosophy of medicine.....	123
POLYOVYI S. S. Narrativization of being in Jaques Derrida's philosophy.....	133
LOMACHINSKA I. M., RYKHLITSKA O. D. The impact of social media on the formation of value orientations in the ukrainian internet generation.....	147

Political science

KLIMOVA G. P. International integration: the conceptual dimension.....	159
OLIYNYK-DOMOCHKO M. S. Current state and prospects for cooperation development between Ukraine and African countries.....	173
KUNDEUS O. M. NATO's strategic concepts: evolution of the main provisions and changes in priorities.....	187

Sociology

SHKUROV Y. V. The societal aspect of implementing sustainable development goals in post-war urban reconstruction.....	199
OPANASIUK T. A. Youth and the labour market during the war: between expectations and reality	216

Reviews

REVIEW of the monograph «Information Security: Philosophical and Organizational-Legal Foundations of the Reflection of Ukraine’s National Interests» / O. G. Danilyan, O. P. Dzoban, Yu. Yu. Kalynovskyi, D. O. Oleynikov; edited by O. G. Danilyan. Kharkiv: Pravo, 2024. 224 p.» (I. I. Kovalenko, PhD of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University).....	232
OUR AUTHORS	238
AUTHOR INDEX	240
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS «THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL LAW UNIVERSITY». SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY».....	241

ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.4

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.64.324488>

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: odana@i.ua
ORCID ID: 0000-0001-5308-4664

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: a_dzeban@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2075-7508

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ: ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МОДЕЛЕЙ Н. ЛУМАНА ТА К. ШЕННОНА

Показано, що теорія інформації та кібернетика справили значний вплив на дослідження інформаційних процесів та комунікаційної взаємодії у сфері суспільних відносин. Показано зв'язок цих взаємодій зі зміною уявлень про інформацію, з уточненням її базових атрибутів, з розробленням апарату для дослідження процесів технічної комунікації, зокрема й у масштабі соціуму. Обґрунтовано, що об'єднання ключових властивостей моделей Нікласа Лумана та Клода Шеннона дає змогу створити базу для побудови аналітичної моделі, яка може розглядатися як альтернатива універсальній моделі технічної комунікації.

Ключові слова: інформація, комунікації, комунікативні коди, масмедіа, масмедійна реальність, невизначеність.

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються в суспільстві, – підвищення ролі інформації і знань, удосконалення засобів комунікації, розвиток мережових структур тощо – породжують якісні зміни в усіх видах діяльності на всіх рівнях. Без інформації й комунікацій сучасне суспільство просто не уявляється [1].

Соціальна комунікація, яка здійснюється між соціальними спільнотами й індивідами як представниками цих спільнот, реалізується за допомогою інформаційної взаємодії у процесі циркуляції оперативної інформації й фіксується у структурній інформації, що об'єктивувалася. Суб'єктивованою формою інформаційної взаємодії виступають діяльність і відносини. Інформаційно-культурний континуум зумовлює наявність базових для всіх учасників комунікації тем спілкування, умови комунікації, джерела сенсів комунікації, на яких базуються сформульовані у процесі комунікативної взаємодії точки зору, що дозволяє узгодити екзистенційні потреби й інтереси суспільних суб'єктів.

У сучасному суспільстві процес виробництва й поширення інформації безпосередньо пов'язаний із новими технічними можливостями засобів, способів і форм доставки інформації. За сучасного технічного рівня розвитку електронних засобів зв'язку і передачі інформації остання поширюється у глобальному масштабі, а її швидкість не піддається жодному порівнянню з усною або письмовою комунікацією (М. Маклюен).

Під комунікацією будемо розуміти зумовлений ситуацією й соціально-психологічними особливостями учасників процес встановлення і підтримання контактів між членами певної соціальної групи чи суспільства в цілому на основі їх духовного, професійного або іншого єднання, який відбувається у вигляді взаємопов'язаних інтелектуально-мисленсвих та емоційно-вольових актів, опосередкованих мовою й дискретних у часі й просторі.

Специфіка комунікації як форми соціальної взаємодії полягає в обміні інформацією. Як слушно зазначає В. Козленко, «комунікація відіграє роль своєрідної соціальної інфраструктури, вона відповідає за нормальне функціонування всієї суспільної системи» [2].

В інформаційному суспільстві соціальна комунікація дедалі більшою мірою здійснюється через електронні засоби зв'язку. Цей процес безпосередньо пов'язаний з оптичним, практично миттєвим, способом продукування аберацій (помилки, відхилень від норми) інформації, який впливає на соціокультурні процеси. На відміну від усної та письмової комунікації, якій притаманне дифузне поширення (повільний, хаотичний процес розсіювання смислів), оптичний спосіб передавання інформації призводить до того, що актори сприймають усі хвилі інформації, безліч смислів одночасно. Крім того, з динамікою кількісного та якісного збільшення інформації відбувається «розрідження» (З. Бауман) [3–4] сучасного світу, у якому відсутні нові підходи до інтерпретації та управління соціальними процесами. Настає час домінування «слабких зв'язків» [5] у суспільстві – поверхневих, короткочасних, нестійких, джерело яких слід шукати в інформаційно-комунікативній системі.

Контроль за поширенням інформаційних потоків, розподілом інформації в потоці та контроль за «якістю» інформації, безумовно, наділяє владу ресурсом управління політичною поведінкою мас у заданому напрямку. Водночас інформаційні потоки виходять з-під контролю своїх творців – смислотворчих акторів, поширюючись власною траєкторією, породжуючи ненавмисні наслідки. Відповідно, ЗМІ та ЗМК стають «виробниками невизначеності» (У. Бек) [6]. Споживачеві інформації нав'язуються інтерпретації смислів. У результаті такого спотвореного інформаційного обміну виникає ефект «гри істини» (М. Фуко) [7], що виявляється в постійному створенні «нових правил гри осмислення» (Ж. Ліотар) [8], що може призводити до нефункціональності та дисфункціональності інститутів суспільства.

Результати аналізу наукових джерел свідчать, що проблема соціальних комунікацій у вітчизняному науковому дискурсі є однією з популярних для різних галузей гуманітарної науки.

Так, О. Жук, Н. Савчук та О. Гапончук доходять висновку, що соціальні комунікації відіграють ключову роль у формуванні стереотипів поведінки та мислення. Через свою всеосяжність та проникнення в усі аспекти життя, вони впливають на наше сприйняття світу, формують наші уявлення, переконання, а також способи реагування на події та ситуації. Причому ключові ролі тут належать як ЗМК як могутньому інструменту комунікації, так і певним архетипам глибинної психології, що передаються на генетичному рівні і впливають на наше сприйняття та реакцію на комунікаційні повідомлення [9, с. 656].

Х. Кметик-Подубінська зазначає, що у вітчизняному соціально-правовому просторі комунікація постає надважливим чинником консолідації суспільства, а зміна механізмів спілкування в суспільстві, без сумніву, позначилася на соціально-правовій комунікації. І хоча технології іноді створюють певний «інформаційний шум» і перенасичення інформацією, саме завдяки їм стала можливою швидка й ефективна комунікація всіх членів суспільства. З огляду на це практично необхідним є вихід за рамки простого керування технологіями і широке використання їх для налагодження комунікації в інформаційному суспільстві [10, с. 245].

А. Сінько, досліджуючи соціальні комунікації, підкреслює, що в системі соціальних комунікацій визначну роль відіграють інформаційно-комунікаційні технології, а базуючись на інформації, вибудовуються всі комунікаційні процеси. До того ж автор наголошує на важливості присутності людини при налаштуванні інформаційної діяльності, особливо у зв'язку з розвитком штучного інтелекту [11, с. 245].

О. Панфілов, досліджуючи феномен інформаційного насильства, зазначає, що в сучасний єдиний комунікаційний простір, що функціонує в реальному

масштабі часу, зводяться різноманітні комп'ютерно-інформаційні мережі. При такій мережевій комунікації інформаційне насильство накладає відбиток як на наш світогляд, так і на зміну соціальних практик, зокрема на трансформацію ведення воєн сучасного типу, таких як кібервійни, мережецентричні війни, що проводяться за принципом «рою» [12, с. 194].

Незважаючи на достатній інтерес до означеної проблеми, поза увагою дослідників залишається питання сутнісних характеристик сучасних соціальних комунікацій. А оскільки, як неодноразово наголошувалося в попередніх авторських публікаціях [13–17], на розвиток теорії комунікації суттєвий вплив здійснили теорія інформації та ідеї кібернетиків, то в цій статті спробуємо підкреслити основні подібності та відмінності моделей Нікласа Лумана і Клода Шеннона як евристичного потенціалу для дослідження соціальних комунікацій.

Мета статті – обґрунтувати доцільність об'єднання комунікаційних моделей К. Шеннона та Н. Лумана для дослідження сучасних соціальних комунікацій.

Виклад основного матеріалу.

Обидва вчені, кожен у своїй галузі знання, зробили величезний внесок у науку. Клод Шеннон – для розв'язання складних інженерних задач, математики, електротехніки; Ніклас Луман – для соціальних наук, передусім соціальної філософії та соціології, розширивши межі теорії систем, окресливши новий вектор вивчення комунікації, запропонувавши новий системно-теоретичний підхід до дослідження політики, права, релігії, мистецтва.

З того моменту, коли Клод Шеннон представив свої ідеї з теорії зв'язку та теорії інформації минуло понад 70 років, за цей час його ідеї знайшли широке застосування у високотехнологічних сучасних засобах зв'язку, теорії управління, розвитку прикладних напрямів у галузі теорії телекомунікацій, математичної статистики, криптографії. Вони також справили значний вплив на дослідження в галузі створення штучного інтелекту, дослідження ідеї квантової комунікації. Сучасники порівнювали його з Ісааком Ньютоном, журналісти назвали: «Людина, яка придумала біт!». Його теорія і метод, розроблений для визначення ентропії друкованого англійського тексту, використовується не тільки в лінгвістиці; теорія інформації надалі проникла в такі наукові галузі, як психологія, біологія, економіка. За минулі 70 років вона здобула визнання в науковому світі та увійшла в історію науки і техніки.

Ніклас Луман – відомий німецький соціолог, який упродовж десятків років розробляв теорію суспільства, основою якої є комунікативна проблематика. Луман презентував свої ідеї науковій спільноті у 80–90-ті рр. ХХ ст., на пострадянському просторі його праці з'явилися тільки на початку 2000-х рр.

Остання найбільша його праця «Суспільство Суспільства» [18] вийшла друком за рік до його смерті в 1997 р.

Еволюційна логіка його ідей стимулює дослідницьку активність соціальних теоретиків у всьому світі. Луман не тільки передбачив актуальність вектора вивчення комунікації та інформації наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у соціальних науках, а й окреслив новий напрям теоретичного осмислення уявлень про суспільство як про систему, у якій лише комунікація здатна підтримувати існування і розвиток суспільства.

Безсумнівно, що інформаційна революція і нові технологічні можливості відкрили «шлюз» для переходу суто технічних ідей у сферу соціальних наук, для розвитку міждисциплінарних і полідисциплінарних підходів, концепцій, теорій у царині комунікації. Тому, говорячи про Н. Лумана як засновника нового напрямку теоретичного дослідження комунікації, слід зазначити, що саме він першим із фундаментальних соціологів-теоретиків застосував до вивчення комунікації високий рівень абстрагування, який можна порівняти з математичною абстракцією Шеннона в інженерії. Перебуваючи під впливом ідей Клода Шеннона [19–20], Джона Неймана [21], Норберта Вінера [22], він застосував тезаурус математики, теорії інформації, кібернетики до нового тлумачення понять «система», «функція», «код». Він збагатив соціальну науку новим методологічним інструментарієм і презентував науковій громадськості неймовірну кількість оригінальних ідей, які ще належить осмислити у ХХІ ст.

Зазначимо, що Н. Луман розуміє суспільство як всеохопну систему всіх комунікацій, які відтворюють себе автопоетично, у той час як вона продукує дедалі нові (й повсякчас інші) комунікації в рекурсивній мережі комунікацій. Особлива роль у теорії Н. Лумана належить поняттю «контингенції», яку він у книзі «Спостереження сучасності» вважає «справжньою цінністю сучасного суспільства». Дослідник визначає контингенцію як «можливість бути іншим» і пов'язує її зі спостереженнями другого порядку, коли певні характеристики приписуються не так самому світу, як спостерігачеві: не світ сам по собі такий, а це саме спостерігач так чи інакше його сприймає. Тому, зазначає Н. Луман, увесь світовий досвід виявляється контингентним [23, s. 101].

Модель комунікації Лумана можна репрезентувати, спираючися на такі ключові аспекти його теорії [24–26]:

– комунікація є основним елементом соціальної системи, відбувається в процесі інформаційного обміну, означає встановлення взаємозв'язків між соціальними системами, є «нерозкладною (елементарною) соціальною операцією», не має мети, є закритою системою. Процес інформаційного обміну не передбачає безпосередньої інтеракції;

– комунікація завжди вимагає інших комунікацій, реагує на минулі комунікації, уникає одних і приєднується до інших. Цю якість Луман визначає як рекурсивність – звернення до результатів попередніх комунікацій як підґрунтя для наступних;

– комунікація встановлюється через синтез трьох різних селекцій: селекції інформації, селекції повідомлення цієї інформації та селективного розуміння або нерозуміння повідомлення та його інформації. Тільки разом вони продукують комунікацію. Луман підкреслює, що необхідне розрізнення між трьома селекціями;

– інформація – це події, які обмежують ентропію, не руйнуючи системи. Інформація тільки тоді є інформацією, коли в ній є нове. Інформація дивує тільки одного разу, передається через повідомлення, транспортує сенс і може бути повідомленою, але незрозумілою. Інформація може справляти на систему як конструктивний, так і деструктивний вплив;

– повідомлення – найбільш виражений динамічний елемент комунікації, це дія, зумовлена часовим характером перебігу комунікації. Завдяки повідомленню комунікація має початок, кінець і можливість наступних комунікацій. Сенс формується завдяки передачі та розумінню повідомлення;

– розуміння – завершальний елемент комунікації. Розуміння можна розглядати як вид опрацювання інформації; комунікація відбувається в той момент часу, коли відбувається розуміння;

– ще одним елементом комунікації Луман вважає «Теми». Вони є речовим виміром комунікації, визначають розширення або звуження смислових меж;

– комунікації властива інореференція (Що говориться?) і самореференція (Навіщо говориться?). Тобто можна сконцентруватися на темі комунікації, а можна на характері перебігу комунікації. Особливу увагу необхідно надавати диференціації (розрізненню), тобто відповіді на запитання: за допомогою чого? Адже, як наголошує Луман, найчастіше ми бачимо лише відмінності, наприклад, між метою і причиною, але не бачимо розрізень. Інший приклад, який наводить Луман, – це розрізнення між суспільством (комунікацією) і тим, що в суспільстві обговорюється, тобто між вхідною інформацією і вже переробленою інформацією;

– комунікативні коди – визначаються «бінарним схематизмом», це двозначне структурування можливих операцій, які слугують не поділу, а зв'язуванню протилежного. Коди існують у кожній системі, мають власні функції: забезпечують рекурсивність і підпорядкування внутрішньосистемному коду, відсіювання всього того, що не належить даній комунікації, тобто «чужих елементів соціальної системи». Коди загалом є неспостережуваними, їх можна спостерігати тільки через спостереження «другого порядку» – самоспостереження. Код здатний встановлювати для кожного елемента цієї системи свій

точно відповідний даному елементу комплементарний фактор. Код виробляє внутрішньосистемні сполучення як передумови подальших операцій. Комунікативні коди є варіативними (вони ґрунтуються на перевагах при виборі альтернатив: «інформація / не-інформація»). Код заперечення передбачає вибір між прийняттям і відхиленням пропонованого смислу. Коди є селективними (селекція – це доцільна і планомірна трансформація, відповідь на запитання: заради чого?). Коди стабілізують систему (закріплюються в соціальних практиках).

Базисом для структури комунікативного засобу є «влада» [27], яка посилюється через генералізацію символів. Генералізація, на думку Н. Лумана, – це узагальнення смислових орієнтацій, що уможлиблює фіксацію ідентичного смислу різними партнерами в різних ситуаціях. Метою цього узагальнення є витяг тотожних або подібних висновків символізації (символами, символічними кодами), спрощене вираження деякої комплексної інтерактивної ситуації, яка внаслідок символізації переживається як єдність [27]. Владні функції реалізуються тільки в процесі комунікації, отже процес досягнення легітимності влади – це нескінченна низка комунікативних актів. Генералізація політичного ресурсу в комунікативному просторі можлива лише на підставі консенсусу. Відхилення від цього призводять до перерозподілу владних ресурсів. Селективність, у процесі побудови комунікації, визначається локальними особливостями вузько окресленого політичного поля.

Між масмедіа і політикою існують структурні сполучення. Масмедіа – не засоби зв'язку, а форма комунікації, що конституює взаємодії систем. Унаслідок цього медіа і політика «приречені» на те, щоб перебувати в постійній взаємодії. Політика стає публічною у сфері цієї взаємодії, владні функції реалізуються тільки в процесі комунікації. Через системні зв'язки між підсистемами, наприклад між політикою та медіасередовищем, формуються нові функції та ролі медіа. Луман наголошує на своєму сумніві з приводу маніпулятивного впливу масмедіа, оскільки вони як спостережливі системи – змушені проводити розрізнення між самореференцією та іноереференцією. Інакше вони не можуть. Вони просто не здатні приймати за істину самих себе, і в цьому насамперед полягає ще одна гарантія від маніпуляцій. Отже, вони мусять конструювати якусь реальність, а саме ще одну реальність, відмінну від них самих [28]. Трансцендентальна ілюзія – є внутрішньосистемним продуктом масмедіа, які, на думку Лумана, треба не критикувати за спотворення реальності, а вивчати способи, якими вони конструюють «свою» реальність.

У результаті інформаційного обміну наслідки можна спрогнозувати лише з певною часткою ймовірності, оскільки «всі комунікації ризиковані» [29], можуть бути або прийняті, або відхилені.

Такими є основні моменти луманівського підходу до розуміння та дослідження комунікацій.

Клод Шеннон розробив дуже просту модель зв'язку, яка застосовується в теорії комунікації. Основні елементи цієї моделі: джерело, сигнал, повідомлення, канал, приймач, шум.

Джерело інформації, це об'єкт, який спочатку створює повідомлення. Джерелом інформації є людина, але в моделі Шеннона це також може бути будь-який біологічний організм, комп'ютер або будь-який неживий предмет. Він робить ключовий висновок про те, що джерело інформації має бути змодельоване як випадковий процес. При цьому особливо наголошує, що семантичні аспекти комунікації не мають стосунку до інженерного завдання. Важливо тільки те, що саме повідомлення є результатом вибору з набору можливих варіантів символів. Шеннон послідовно вибирає символи відповідно до певних імовірнісних залежностей. Такого роду фізична система або математична модель такої системи, що продукує послідовно ймовірнісний набір символів, відома як стохастичний процес [30]. І навпаки, будь-який випадковий процес, який продукує дискретну послідовність символів, які обирають із кінцевої множини, можна розглядати як дискретне джерело.

Сигнал – це носій інформації, фізична величина.

Повідомлення – технічно закодований сигнал. Змістове кодування сигналу відбувається в соціальній комунікації.

Канал – засіб передачі сигналу.

Приймач – пристрій, куди надходить повідомлення.

Шум – спотворення в процесі зв'язку: між передачею і прийомом сигналу, усе те, що заважає розпізнаванню сигналу. Це негативний вплив зовнішніх факторів. Результат такого впливу: приймач отримує повідомлення, яке відрізняється від вихідного.

Клод Шеннон і Уоррен Уівер (американський учений, математик і науковець, один із фундаторів машинного перекладу) пропонували розрізнити технічний і семантичний шум. Згодом вони навіть хотіли ввести нове умовне позначення для «семантичного» спотворення у своїй моделі – «семантичний приймач». Семантичний шум – це спотворене повідомлення, смислове спотворення, причому семантичний шум розглядається тільки як випадкове, мимовільне, ненавмисне спотворення, яке вносить джерело інформації.

Для подолання шуму, перешкод Шеннон і Уівер як умовний елемент вводять поняття «надмірність». Це має на увазі, що елементи повідомлення повинні дублюватися.

Викладене вище дає підстави провести порівняльний аналіз і зіставити ключові положення підходів К. Шеннона і Н. Лумана до розуміння комунікативних процесів.

По-перше, незважаючи на величезну різницю між математичною моделлю Шеннона та аутопостичною моделлю комунікації Лумана, обидві моделі описують процес передавання інформації, тільки на різних рівнях абстракції. У Лумана комунікація – це самостійний, самодостатній процес, безперервність перебігу якого (операції приєднання однієї комунікації до іншої) гарантує самовідтворення системи, а відтак і її гомеостазис. Цей процес є замкнутим, оскільки система звертається лише до власних уже здійснених операцій і є закритою від зовнішнього оточення, розрізненням себе від навколишнього світу (так звана редукція комплексності). За Луманом, внутрішньосистемна комплексність (невизначеність, контингентність, примушення до відбору) – це розрізнення між потенційною можливістю та актуальним вибором. У певний момент часу потенційні можливості, що піддаються селекції, можуть бути набагато більшими, аніж ті, що можуть бути актуалізовані. Отже, редукція (зменшення цих можливостей або зведення складних до простих) здійснюється самою системою [26].

Ключова відмінність від моделі Шеннона – це те, що в Лумана відсутні передавач і приймач. Але це можна пояснити його абстрагуванням від розуміння комунікації як засобу спілкування між людьми до розуміння комунікації як самостійної сутності. Він наголошує, що джерело інформації (персона, за його термінологією) не створює комунікацію, а лише приписується до неї, так само як і адресат (отримувач інформації). Комунікація ж у його інтерпретації є процесом, що сам себе відтворює.

У Шеннона – комунікація також є замкнутим процесом, але не закритим від зовнішнього середовища. Процес передачі інформації відбувається тільки конкретними каналами зв'язку, чи то провідні канали (оптоволоконний кабель) або бездротові радіо, акустичні, інфрачервоні канали зв'язку. У будь-якому разі, канал обмежений або кабелем, проводами, оптичним волокном (нитка з оптично прозорого матеріалу: скло, пластик), або хвилею. Зовнішнє середовище у формі шуму і перешкод «втручається» в будь-який канал. Самовідтворення тут неможливе, оскільки передача інформаційного сигналу створюється, приймається, контролюється людиною або машиною. А оскільки в сучасній соціальній комунікації є джерела й одержувачі, то таку комунікацію також можна вважати (в окремих аспектах) замкненим процесом, а тому при створенні моделі соціальної комунікації цілком логічно доповнювати луманівське абстрагування конкретикою Шеннона.

По-друге, їхні погляди на саму інформацію збігаються насамперед у розрізненні інформації та не-інформації. У Лумана інформація поділяється на актуальну й віртуальну. Підстава: усе, що накопичено у вигляді даних на різних носіях, є віртуальною інформацією, а актуальною вона стає тільки в той момент, коли її запитують. Це розрізнення того, що могло б бути,

і того, що повідомляється, за допомогою обробки системою [26]. Фактично Шеннон теж описує операцію вибору, тільки не вкладає в неї семантичного значення. Спільне для них: якщо немає новизни, то немає й інформації, ймовірність вибору створює невизначеність, несподіванку. Основні атрибути інформації і в Шеннона, і в Лумана однакові: невизначеність, несподіванка, новизна. Луман трактує інформацію як подію, що, по суті, не суперечить ідеї Шеннона.

По-третє, після того, як відбулося інформування, за Луманом, інформація перестає бути інформацією. У Шеннона, інформація перестає бути інформацією, коли закінчився процес передавання та її відтворення в приймачі, за умови, що інформація доставлена з найменшими спотвореннями, інакше потрібне повторне передавання. У Лумана, комунікація вважається такою, що відбулася, коли відбулося зчеплення трьох видів відбору: інформації / повідомлення / розуміння. Закінчується акт комунікації, коли відбулося розуміння. Якщо цього не відбулося, то комунікація може бути відкинута, у цьому є ризикованість будь-якої комунікації, і це ж є ще одним видом відбору. Луман неодноразово наголошує, що якщо комунікацію розуміють як синтез трьох доборів, як єдність інформації, повідомлення і розуміння, то вона реалізується тоді, коли здійснюється розуміння, і тією мірою, якою воно здійснюється. Усе подальше відбувається «поза» єдністю елементарної комунікації і передбачає її. Це особливо справедливо для четвертого виду добору: для прийняття або відхилення повідомленої редукції смислу [26, 28–29]. Комунікація загалом генерує невизначеність і є виходом із невизначеності, що, по суті, не суперечить ідеї Шеннона про те, що інформація знижує ентропію системи [19–20].

Селекції (відбір) відбуваються на всіх етапах комунікативного ланцюга. У Лумана – це потрійна селекція, спочатку інформації, потім повідомлення і розуміння. Результат комунікації, за Луманом, – це теж селекція, заснована на бінарному коді «так / ні», «прийняття / відхилення». Слід ще раз відзначити зв'язок точки зору Лумана з кібернетичними ідеями Вінера, який пін пов'язував управлінський ефект комунікації зі смисловим змістом інформації як джерелом змін у системі (наказ до виконання дій). У Лумана, інформація створює смисл і залишає «структурний ефект», у результаті відбуваються зміни всієї системи.

По-четверте, кодування присутнє і в тій, і в іншій моделі, тільки в Лумана – це змістовне кодування (бінарний схематизм), за допомогою якого відбувається розрізнення між системами. У Шеннона – це операціональне кодування для перетворення інформації з буквеної форми в максимально економну бінарну форму. І в тому, і в іншому випадку в результаті кодування прибирається надмірність.

Луман вважав, що комунікація за допомогою технічних засобів є високо-селективною, «функціонально-привілейованим способом комунікації» і її необхідно застосовувати до комунікації в соціальній системі. На його думку, технічні комунікації мають найбільшу кількість наслідків, на відміну від соціальної комунікації, у якій селективність обмежена [26].

Звернімо увагу ще на деякі формулювання понять та розрізнення, які використовує Луман. Він стверджує, що політика здійснюється за допомогою медіумів (посередників), які «транспортують смисл», як-от:

– засоби поширення комунікації. Це ЗМК (писемність, книгодрукування, електронні засоби комунікації, масмедіа та інформаційні канали). Вони підвищують імовірність доставки інформації, але це не є гарантією успішності комунікації, оскільки інформація може бути зрозуміла або не зрозуміла, тому комунікація може відбутися, а може й не відбутися. Надлишок інформації, завдяки розвитку технічних засобів зв'язку та швидкості доставки інформації, лише посилює цей ефект. До них належить і суспільна думка / політична громадськість – забезпечує впорядкованість селекції, засіб доставки результатів комунікації, контрагент політики і водночас «збудник» політичної активності (формальні / неформальні організації, політичні акції, демонстрації, мітинги тощо);

– символічно генералізовані засоби комунікації. Луман віддає перевагу символічним медіа – таким, що забезпечують єдність селекції та мотивації. Це гроші, влада, право, істина, любов тощо. Вони тісно пов'язані із суспільними функціональними системами (політика, наука, право, економіка тощо) і політико-адміністративними засобами (установи, інститути тощо). Ці медіа забезпечують зчеплення комунікацій, прив'язують їх одна до одної, відповідно від них залежить існування системи. Символічно означаючи знакову передачу, генералізація передбачає забезпечення завершеності, узагальненості, забезпечує повноту комунікації. Ці медіа масштабні за можливістю охоплення і тотальні за можливістю реалізації інтересу. Політика ґрунтується на селекції інтересів і відтворенні в рамках політичної системи політично значущих інтересів.

Влада виступає символічним «генералізувальним медіумом», передаючи повідомлення, надає їм бінарної форми владного коду, що означає, що і прийняття, і відхилення матиме наслідки. Усі засоби збільшують шанси успішної комунікації, але при цьому підвищують можливість конфлікту, тоді як символічні засоби посилюють вподобання і збільшують шанси відхилення комунікації [27]. Мова – це «базовий» медіум, вона стосується і перших, і других засобів. Оскільки реалізація інтересу – це основа політики, то і саме медіумам належить роль у реалізації інтересів влади в політичній комунікації, насамперед символічним медіумам. Але і засобам поширення комунікації Луман теж не відмовляє в цьому, щоправда, применшуючи їхню значущість.

По-н'яте, Шеннон стверджує і визначає математично точно, що в процесі передавання інформації завжди присутні завади і шуми, те, що руйнує норму перебігу інформаційного обміну. У Лумана немає опису того, як масмедіа спотворюють інформацію, але є теза про те, що масмедіа «трансцендентують ілюзію реальності», вони є медіумом самоопису суспільства. «Те, що ми знаємо про наше суспільство і навіть про світ, у якому живемо, ми знаємо завдяки масмедіа» [28]. Це не є трансценденція в «чистому сенсі», а селекція «реальної реальності» на «масмедійну реальність», за якої друга реальність не може вийти за рамки своїх же власних системних кордонів. Тут важливі масмедійні схеми, правила селекції тем, подій, «рутинність добору», «шаблонізація інформації», «інформаційна значущість», «сміслові конденсати» тощо [28].

У «мас-медійній реальності», так само, як і у випадках з іншими системами, виникає парадокс «спостереження другого порядку» між тими, хто спостерігає, і тими, за ким спостерігає. Цю реальність, як вказує Луман, не можна досягнути. Тому те, що може розумітися як спотворення інформації, маніпуляція свідомістю мас, є лише зворотним боком реальності масмедіа. І в цій «зворотній» реальності «живуть» обидві реальності, проблема лише в тому, як їх розділити, а це можливо лише через власну інтерпретацію іншого спостерігача (спостерігача другого порядку, яким є споживачі масмедійних повідомлень). Причому, на думку Лумана, маніпуляцію взагалі неможливо підтвердити. Фальсифікація і маніпуляція – це лише те, що приписується спостерігачем («спостерігач спостерігачів» у термінології Лумана), виходячи з власних значень, у вузьких рамках смислу, обмеженого інтересом, мотивами, метою. Це можна порівняти з тим, як одна людина бачить і називає червоний колір червоним, а інша розрізняє безліч відтінків і тому називає той самий колір червоним або багряним тощо. Або ще більш показовий, на наш погляд, приклад, як змінюється реальність для людини з поганим зором після того, як вона вдягла окуляри.

Цим описом ми обмежимося, оскільки Лумана неможливо переказати. Кожна з його робіт може стати предметом самостійного дисертаційного дослідження. Ми лише хочемо наголосити, що за всього різноманіття відмінностей у розумінні процесу комунікації між двома вченими з різних царин знання, існують опорні атрибути, які є суттєвими для створення моделі соціальної комунікації.

Існує стійка традиція гіперболізувати роль ЗМІ як соціального інституту, аж до використання ярлика «четверта влада». Позиціонуючи себе як незалежні, ЗМІ самі не помітили, як виявилися повністю монополізовані владою, бізнес-елітою. Якщо розглядати ЗМІ як «дзеркало», що відображає політику, то на сьогоднішній день вони відображають поле, у якому стикаються персо-

ніфіковані інтереси влади (політиків, чиновників, великих власників, бізнес-еліти).

Боротьба за інформаційне поле на сьогодні є завданням номер один серед суб'єктів міжнародної політики. Монополізованими виявилися не тільки ЗМІ, що транслюють інформаційні повідомлення, монополізації піддалася і сама інформація. Фактично ЗМІ створюють не інформаційно-аналітичне поле, а політичну псевдореальність, симулякри (у термінології Ж. Бодріяра), «трансцендентальну ілюзію» в термінології Лумана. Але, чи можна розглядати таке формування масмедійної реальності лише з позиції завищення ролі та утвердження дисфункцій ЗМІ? Або з протилежної позиції, у якій стверджуються «мінімальні ефекти» і занижується роль ЗМІ? Чи є інша позиція?

Парадокс масмедіа, на наш погляд, ще й у тому, що в «реальній реальності» ми не можемо відмовитися від мас-медійних повідомлень, визнаючи за ними маніпулятивний потенціал, бо інших у цій реальності немає. Це саме собою не є чимось дивовижним чи винятковим, не передбаченим в «операціях з парадоксами». І ми або маємо визнати такий стан справ, або постійно перейматися питанням, яке сам Луман ставить на завершення своєї праці про масмедіа: «...як можливо, що інформація про світ і про суспільство визнається інформацією про реальність, якщо відомо, як вона виробляється» [28].

У моделі соціальної комунікації слід враховувати триєдність селекції інформації, повідомлення, розуміння, а також і те, що інформація зазнає кодування – «бінарний схематизм» у луманівській концепції, коли бінарні схематизми слугують не поділу, а зв'язуванню протилежного [27]. Але просте об'єднання моделей не дає змоги відобразити процес інформаційної аномії в політичній комунікації та результат цього процесу. Результат – це залежна змінна, наслідок впливу інформаційного повідомлення на одержувача інформації. Крім того, це змінна, що змінюється, яка має ймовірнісний характер при прогнозуванні. Об'єднання моделей Лумана і Шеннона дає змогу змодельовати сам процес комунікації, акцентувати в ньому семантичну складову і показати приховану змінну – аберації. Але для того, щоб показати, як виробляються аберації і «працює» залежна змінна, необхідні додаткові елементи.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, доцільно підкреслити наступне. Теорія інформації та кібернетика здійснили значний вплив на дослідження процесу інформаційної та комунікаційної взаємодії у сфері суспільних відносин. Насамперед це пов'язано з тим, що змінилися уявлення про інформацію, уточнено її базові атрибути (невизначеність, неочікуваність, несподіванка, складність, ентропія), розроблено апарат для дослідження процесу технічної комунікації, зокрема й у масштабі соціуму. На можливість застосування теоретичного і практичного досвіду досліджень технічної комунікації

вказав Н. Луман, зазначивши, що такого роду методологічний підхід відкриває широкі перспективи для вивчення політичної комунікації зокрема і, як наслідок, комунікації соціальної загалом.

Теоретичні та прикладні моделі соціальної комунікації створювалися неодноразово в період розвитку теорії комунікації, але кожна з них має свої сильні та слабкі сторони. На відміну від універсальної моделі технічної комунікації, яка розроблена під різні випадки застосування в технічних каналах зв'язку, у теорії політичної комунікації такої моделі не існує. Але в науковій царині досліджень соціальної комунікації назріла потреба у створенні моделі, яка дасть змогу пояснити процес функціонування комунікації з урахуванням темпоральних особливостей його перебігу та вимірювання ефектів такої інформаційної взаємодії.

Модель Клода Шеннона відображає комунікацію тільки в технічному каналі зв'язку. Вона конкретна і має прикладне значення. Модель же Нікласа Лумана є прикладом високого теоретизування. Вона абстрактна й обмежена в прикладному використанні через свою специфіку, тоді як модель Шеннона розроблялася як універсальна модель для технічних каналів зв'язку. Вона розроблена під різні випадки її застосування. Їхнє об'єднання дає змогу розширити обмеженість моделі Шеннона технічним каналом комунікації в застосуванні до політичної комунікації та конкретизувати абстрагування Лумана до розгляду самого процесу.

Об'єднання ключових властивостей обох моделей дає змогу створити базу для побудови аналітичної моделі, яку можна розглядати як альтернативну універсальній моделі технічної комунікації. Об'єднання моделей Лумана і Шеннона дає змогу змодельовати сам процес соціальної комунікації, акцентувати в ньому як семантичну складову, так і багато інших латентних компонентів.

Саме в такому напрямку вбачається перспективність подальших наукових досліджень проблеми соціальних комунікацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційно-комунікативна природа суспільства: еволюція точок зору на проблему. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2018. № 3 (38). С. 8–20.
2. Козленко В. М. «Комунікативна модель» суспільства Нікласа Лумана як методологія дослідження релігії. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Філософія. 2015. № 11 (344). С. 37–43.
3. Bauman Z. *Freedom*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1988. 106 p.

4. Bauman Z. *Modernity and the Holocaust*. N. Y. : Cornell University Press, 2000. 260 p.
5. Granovetter M. S. The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*. 1973. Vol. 78, Iss. 6. P. 1360–1380.
6. Beck U. *From Industrial Society to Risk Society: Questions of Survival, Social Structure and Ecological Enlightenment*. *Theory, Culture and Society*. 1992. Vol. 9. P. 97–123.
7. Фуко М. Археологія знання / пер. з фр. В. Шовкун ; ред. М. Москаленко. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 325 с.
8. Lyotard J.-F. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1984. 110 p.
9. Жук О. М., Савчук Н. А., Гапончук О. М. Роль соціальних комунікацій у формуванні стереотипів поведінки та мислення. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка». Серія «Психологія». Серія «Медицина»*. 2023. № 12. С. 646–658.
10. Кметик-Подубінська Х. І. Соціально-правова комунікація в сучасному інформаційному суспільстві. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 242–247.
11. Сінько А. С. Інформаційна діяльність в системі соціальних комунікацій. Інтегровані комунікації. 2023. Вип. 1. С. 116–120.
12. Панфілов О. Ю. Інформаційне насильство як соціальний феномен. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2023. № 1 (56). С. 188–200.
13. Дзьобань О. П. Комунікація: до питання про концептуалізацію дефініції в соціальній філософії. *Інформація і право*. 2011. № 2 (2). С. 46–52.
14. Дзьобань О. П. До питання про інституціоналізацію комунікаційного простору. *Інформація і право*. 2012. № 1 (4). С. 81–89.
15. Дзьобань О. П. *Філософія інформаційних комунікацій : монографія*. Харків : Майдан, 2012. 224 с.
16. Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Комунікаційна природа інформаційного простору. *Інформація і право*. 2012. № 2 (5). С. 81–88.
17. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. *Правова інформатика*. 2015. № 2 (46). С. 9–16.
18. Lee D. The Society of Society: The Grand Finale of Niklas Luhmann. *Sociological Theory*. 2000. Vol. 18, № 2. P. 320–330.
19. Shannon C. E. A Mathematical Theory of Communication. *Bell System Technical Journal*. 1948. Vol. 27. P. 379–423.
20. Shannon C. E. Communication in the presence of noise. *Proc. Institute of Radio Engineers*. 1949. Vol. 37, № 1. P. 10–21.
21. Neumann J. *Mathematical Foundations of Quantum Mechanics: New Edition*. Princeton : Princeton University Press, 2018. 328 p.
22. Wiener N. A Machine Wiser Than Its Maker. *Electronics*. 1953. Vol. 26, № 6. P. 368–374.
23. Luhmann N. *Beobachtungen der Moderne*. Opladen : Westdeutsche Verlag, 1992. 220 s.
24. Luhmann N. *Introduction to Systems Theory*. NJ : Wiley. John Wiley & Sons, 2012. 300 p.

25. Луман Н. Реальність мас-медіа / ред., передм.: В. Іванова та М. Мінакова. Київ : Акад. Укр. преси ; ЦВП, 2010. 158 с.
26. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / пер. з нім. М. Бойченка і В. Кебуладзе. Київ : Дух і літера, 2011. 335 с.
27. Luhmann N. Trust and Power. London : Polity Press, 2017. 224 p.
28. Luhmann N. The Reality of the Mass Media. NJ : Wiley. John Wiley & Sons, 2000. 160 p.
29. Luhmann N. Einführende Bemerkungen zu einer Theorie symbolisch generalisierter Kommunikationsmedien. *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. 1975. P. 170 Акад. Укр. Преси: ЦВП 192.
30. Математична модель комунікації Шеннона і Уївера. URL: https://stud.com.ua/107373/zhurnalistika/matematiczna_model_komunikatsiyi_shennona_uivera (дата звернення: 07.05.2024).

REFERENCES

1. Danylian, O. G., Dzoban, O. P. (2018). Informatsiino-komunikatyvna pryroda suspilstva: evoliutsiia tochok zoru na problemu. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: *Filosofia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine»*. Series: *Philosophy*, 3 (38), 8–20 [in Ukrainian].
2. Kozlenko, V. M. (2015). «Komunikatyvna model» suspilstva Niklasy Lumana yak metodolohiia doslidzhennia relihii. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. Serii: *Filosofia – Bulletin of Cherkasy University*. Series: *Philosophy*, 11 (344), 37–43 [in Ukrainian].
3. Bauman, Z. (1988). *Freedom*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
4. Bauman, Z. (2000). *Modernity and the Holocaust*. N. Y: Cornell University Press.
5. Granovetter, M. S. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, Vol. 78, Iss. 6, 1360–1380.
6. Beck, U. (1992). From Industrial Society to Risk Society: Questions of Survival, Social Structure and Ecological Enlightenment. *Theory, Culture and Society*, Vol. 9, 97–123.
7. Fuko, M. (2003). *Arkeolohiia znannia* / M. Moskalenko (Ed.). Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].
8. Lyotard, J.-F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
9. Zhuk, O. M., Savchuk, N. A., Haponchuk, O.M. (2023). Rol sotsialnykh komunikatsii u formuvanni stereotypiv povedinky ta myslennia. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Serii «Pedagogika»)*. Serii «*Psykhologhiia*». Serii «*Medytsyna*») – *Prospects and Innovations of Science (Series «Pedagogy»)*. Series «*Psychology*». Series «*Medicine*»), 12, 646–658 [in Ukrainian].

10. Kmetyk-Podubinska, Kh.I. (2023). Sotsialno-pravova komunikatsiia v suchasnomu informatsiinomu suspilstvi. *Almanakh prava – Almanac of Law*, 14, 242–247 [in Ukrainian].
11. Sinko, A. S. (2023). Informatsiina diialnist v systemi sotsialnykh komunikatsii. *Intehrovani komunikatsii – Integrated communications*, 1, 116–120 [in Ukrainian].
12. Panfilov, O. Iu. (2023). Informatsiine nasylstvo yak sotsialnyi fenomen. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filozofia, filozofia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 1 (56), 188–200 [in Ukrainian].
13. Dzoban, O. P. (2011). Komunikatsiia: do pytannia pro kontseptualizatsiiu definitsii v sotsialnii filozofii. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 2 (2), 46–52 [in Ukrainian].
14. Dzoban, O. P. (2012). Do pytannia pro instytutsionalizatsiiu komunikatsiinoho prostoru. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 1 (4), 81–89 [in Ukrainian].
15. Dzoban, O. P. (2012). Filozofia informatsiinykh komunikatsii. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
16. Dzoban, O. P., Meliakova, Yu.V. (2012). Komunikatsiina pryroda informatsiinoho prostoru. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 2 (5), 81–88 [in Ukrainian].
17. Dzoban, O. P., Zhdanenko, S. B. (2015). Virtualni komunikatsii: rol i mistse u suchasnomu sviti. *Pravova informatyka – Legal informatics*, 2 (46), 9–16 [in Ukrainian].
18. Lee, D. (2000). The Society of Society: The Grand Finale of Niklas Luhmann. *Sociological Theory*, 18, 2, 320–330.
19. Shannon, C. E. (1948). A Mathematical Theory of Communication. *Bell System Technical Journal*, 27, 379–423.
20. Shannon, C. E. (1949). Communication in the presence of noise. *Proc. Institute of Radio Engineers*, 37, 1, 10–21.
21. Neumann, J. (2018). *Mathematical Foundations of Quantum Mechanics: New Edition*. Princeton: Princeton University Press.
22. Wiener, N. A (1953). Machine Wiser Than Its Maker. *Electronics*, 26, 6, 368–374.
23. Luhmann, N. (1992). *Beobachtungen der Moderne*. Opladen: Westdeutsche Verlag [Deutsch].
24. Luhmann, N. (2012). *Introduction to Systems Theory*. NJ: Wiley. John Wiley & Sons LTD.
25. Luman, N. (2010). *Realnist mas-media / V. Ivanova (Ed.), M. Minakova (Ed.)*. Kyiv: Akad. Ukr. Presy: TsVP [in Ukrainian].
26. Luman, N. (2011). *Poniattia tsili i systemna ratsionalnist: shchodo funksii tsilei u sotsialnykh systemakh*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
27. Luhmann, N. (2017). *Trust and Power*. London: Polity Press.
28. Luhmann, N. (2000). *The Reality of the Mass Media*. NJ: Wiley. John Wiley & Sons.
29. Luhmann, N. (1975). *Einführende Bemerkungen zu einer Theorie symbolisch generalisierter Kommunikationsmedien. Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*, 170–192.

30. Matematychna model komunikatsii Shennona i Uivera. URL: https://stud.com.ua/107373/zhurnalistika/matematichna_model_komunikatsiyi_shennona_uivera [in Ukrainian].

Danilyan Oleg Gennadiyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Dzoban Olexander Petrovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

RESEARCH ON SOCIAL COMMUNICATIONS: THE HEURISTIC POTENTIAL OF N. LUMEN'S AND C. SHANNON'S MODELS

It is shown that information theory and cybernetics have had a significant influence on the study of processes of information impact and communicative interaction in the sphere of social relations. The connection of these interactions with the change in perceptions of information, with the clarification of its basic attributes, with the development of apparatus for the study of processes of technical communication, including on a societal scale, is demonstrated. It is argued that the combination of key properties of Niklas Luhmann's and Claude Shannon's models allows for the creation of a basis for constructing an analytical model, which can be considered as an alternative to the universal model of technical communication.

Keywords: information, communication, communicative codes, mass media, mass media reality, uncertainty.

УДК [101.1:37.013.73]:172.15

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.64.324494>

Калиновський Юрій Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalina_yu@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-0081-8107

Кротюк Василь Андрійович, кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри психології та педагогіки, Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків, Україна
e-mail: krotiukvasyl@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5606-069X

Зоркін Роман Юрійович, старший викладач кафедри психології та педагогіки, Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків, Україна
e-mail: rzorkin76@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3973-7766

ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ АСПЕКТІВ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Досліджено особливості та характерні риси трансформаційного навчання у філософському вимірі. Розкрито ціннісне підґрунтя трансформаційного навчання та причини його актуалізації в сучасному суспільстві. Визначено роль трансформаційного навчання для адаптації людини в нових соціальних умовах, її духовного та громадянського становлення. Обґрунтовано корелятивність трансформаційного навчання з такими феноменами, як «освіта протягом життя», «освіта для дорослих», «випереджальна освіта».

Ключові слова: *трансформаційне навчання, освіта, соціальний досвід, самоосвіта, соціальна адаптація, громадянські компетентності, патріотичне виховання.*

Постановка проблеми. У сучасному швидкоплинному світі система освіти та знання, які вона продукує набувають особливого соціокультурного й ціннісного значення. Людина ХХІ ст., діяльність якої підвладна законам глобальної інформаційної спільноти, має постійно оновлювати власні знання,

корегувати напрями професійної діяльності, переосмислювати власну життєву стратегію та ціннісні аспекти буття. Однією з форм освіти «протягом життя» є так звана трансформативна освіта (або трансформаційне навчання), яка охоплює громадян різного віку та соціального становища. Необхідно зазначити, що в дослідженнях вітчизняних та закордонних вчених з цієї проблематики використовуються як синонімічні (у широкому розумінні) такі поняття, як «трансформативна освіта», «трансформативне навчання», «трансформаційне навчання». У нашій науковій розвідці базовим концептом буде саме «трансформаційне навчання», при цьому інші наведені вище поняття також будуть застосовані як однопорядкові за основними параметрами.

Загалом трансформаційне навчання є інтегральним поняттям, яке вбирає в себе всі можливі форми набуття знань та соціальні практики отримання життєвого досвіду. На нашу думку, важливо проаналізувати, на якому соціокультурному підґрунті базується феномен трансформаційного навчання, яке не обмежується кордонами національних держав і набуло глобального характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика трансформаційного навчання не є принципово новою, оскільки перші наукові роботи з'явилися ще у ХХ ст., зокрема низка наукових розвідок Дж. Мезірова. У зв'язку з розвитком інформаційного суспільства та глобалізацією ідеї трансформаційного навчання набули актуального звучання у ХХІ ст.

Так, у наукових дослідженнях закордонних вчених К. Хоггана, Ф. Фіннегана, Т. Флемінга проаналізовано причини появи та сутнісні характеристики феномену трансформаційного навчання. Своєю чергою вітчизняні фахівці наголошують на різних аспектах трансформаційного навчання: Ю. Лавриш – на важливості переосмислення людиною власного різнопланового досвіду для його здійснення; С. Ганаба – на корелятивності цього феномену з розвитком критичного та креативного мислення; Л. Горбунова підкреслює всебічні зміни людини (когнітивні, нейробіологічні) як результат трансформаційного навчання та ін.

Спираючися на дослідження О. Висоцької, С. Резнікова, Є. Рогова, О. Висоцького, М. Ватковської та Л. Пуховської ми встановили смислове співвідношення між поняттями «трансформаційне навчання», «випереджальна освіта для сталого розвитку», «освіта для дорослих».

Плідними для нашої наукової розвідки стали ідеї щодо саморозвитку та самоосвіти людини, відображені в наукових працях Н. Сидорчук та О. Бурлуки, а також науковий доробок С. Позняк, у якому наведено роздуми щодо формування громадянських компетентностей особистості засобами освіти.

Разом із тим у проаналізованих наукових дослідженнях не набула системного висвітлення проблематика трансформаційного навчання у філософсько-

му вимірі, недостатньою мірою розкрито соціокультурні та ціннісні аспекти буття цього явища.

Формулювання мети: дослідити з філософських позицій соціокультурні та ціннісні підстави трансформаційного навчання як глобального феномену-сучасності.

Вклад основного матеріалу. Це дослідження є продовженням дискусії, започаткованої авторами статті в рамках наукового семінару «Інформаційне протиборство в умовах російсько-української війни» (12 грудня 2024 р., Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба).

Трансформаційне навчання стало відповіддю на значне збільшення обсягу знань, прискорення інформаційно-комунікаційних, соціальних процесів, які потребують нової інтелектуальної якості людини, здатної орієнтуватися в інформаційних потоках та засвоювати значні обсяги інформації для професійної діяльності й соціальної адаптації.

У зв'язку з цим «освіта в суспільстві перманентної трансформації повинна трансформувати індивіда, тобто бути трансформативною освітою. А в умовах постійного продукування мінливості і розростання соціальної різноморфності вона має супроводжувати індивіда протягом усього його життя і сприяти його позитивній індивідуалізації та автономізації. Така вимога «плинної сучасності» усвідомлена в постіндустріальних демократичних країнах як життєво важлива потреба не тільки індивіда, але й суспільства в цілому» [1, с. 289–290].

Трансформаційне навчання відображає глобальні тенденції до переформатування буття в усіх його вимірах (політичному, соціально-економічному, духовно-культурному) та рівнях (глобальний, регіональний, національно-державний). Цей «різновид навчання» не є суворо інституалізованим явищем, оскільки вбирає в себе як формальні, так і неформальні практики здобуття нових знань та інформації.

На думку К. Хоггана та Ф. Фіннегана, поняття «трансформаційне навчання» (transformative learning) у широкому розумінні не тільки вбирає в себе формальні аспекти набуття освіти, але й передбачає отримання людиною різноманітних знань протягом життя. Можна констатувати, що трансформаційне навчання базується на інтеграції знань і життєвого досвіду, які перебувають у стані перманентних змін. Вищеозначені науковці стверджують, що трансформаційне навчання є породженням сучасного капіталізму, який характеризується високим рівнем динамізму й спричинює високий темп та інтенсивність соціальних трансформацій [2, р. 5].

Продовжуючи вищеозначену логіку, науковець з Колумбійського університету Т. Флемінг, спираючися на роботи Дж. Мезірова, підкреслює, що трансформаційне навчання – це унікальна форма метакогнітивного навчання для

дорослих, це процес, за допомогою якого учні все більше усвідомлюють і контролюють навички сприйняття знань, дослідження нових сфер, навчання та інтелектуального зростання, які стають їх внутрішніми настановами [3, р. 122].

Поява трансформаційного навчання зумовлена ускладненням та динамізмом соціально-економічних відносин, виникненням нових соціальних форм буття й зникненням або суттєвою зміною вже наявних (поява нових професій, соціальних груп тощо). У суспільствах із високим рівнем соціального й інформаційно-технічного прогресу складається ситуація, коли наявний професійний та соціально-адаптивний досвід втрачає свою актуальність і потребує оновлення шляхом занурення суб'єкта в «нову реальність».

Саме тому, на думку Ю. Лавриш, трансформаційне навчання є нереальним без переосмислення життєвого та професійного досвіду, критичного перегляду життєво важливих переконань і цінностей. У процесі набуття нового досвіду людина розвиває свої пізнавальні можливості: трансформує когнітивні здібності, опановує новітні соціально-ціннісні практики. Такий різновид навчання сприяє формуванню світоглядної настанови, відповідно до якої власні цінності та переконання є першорядними в соціальних діях порівняно із зовнішніми мотиваційними впливами, оцінками та думками. У такому контексті, професійні виклики наших днів, невдоволеність обсягом та якістю знань, призупинення професійного розвитку спричиняють процес трансформації. Фахівці розуміють завдання, які необхідно вирішувати та здійснюють пошук методів їхнього розв'язання, що провокує різноманітні проблеми під час освітньої діяльності. Тому одне із завдань трансформативного навчання – це зміщення фокусу контролю із зовнішнього середовища у власний світ, яке дає змогу дорослим слухачам усвідомити власні можливості, розширити та вдосконалити професійні навички [4, с. 55].

Трансформаційне навчання за своєю сутністю не передбачає одного заданого вектора становлення людини, воно спрямоване на формування максимально широких можливостей для вибору нею траєкторії власного екзистенційного, професійного та соціального розвитку, вихід за межі реалій, що існують, для можливих варіантів адаптації в майбутньому.

На переконання фундатора концепції трансформаційного навчання Дж. Мезірова, процес навчання розглядається як простір свободи, де кожен має право критично усвідомлювати межі знаннєвих парадигм, переглядаючи їх змістове наповнення та виявляючи здатність долати психологічні та культурні межі (кордони), якщо вони стають на заваді до неупередженого сприйняття людиною своїх можливостей та взаємин, а також заважають реалізації більш адекватної (вільної) для самореалізації моделі буття, поєднуючи в собі наявний досвід і новітні форми існування в соціумі [5].

Вочевидь трансформаційне навчання базується на такій цінності як свобода, що проявляється в таких формах, як свобода вибору, духовна та інтелектуальна свобода, вільний вибір напрямків соціалізації людини тощо.

Трансформаційне навчання створює умови для саморозвитку особистості, швидкої зміни вектора і траєкторії її самоосвітньої діяльності в соціальному просторі, який характеризується швидкоплинними змінами та турбулентністю. Сприймавши парадигму трансформаційного навчання, сучасна людина на якісно новому рівні зможе перебудовувати власну систему знань, ефективно реагувати на соціальні зміни та кризові явища сьогодення тощо.

Як зазначає С. Ганаба, трансформаційне навчання корелюється з розвитком критичного та креативного мислення, умінням людини бути ефективною та успішною в мінливому й непрогнозованому бутті. Трансформативні практики дозволяють презентувати перебудову людини (її якісну зміну) у складних, нелінійних соціокультурних контекстах за посередництва критичного відображення (рефлексії) власного досвіду, переконань, почуттів і ментальних уявлень для створення чи перегляду різних інтерпретацій буття. Людина постає як номада (Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі), яка готова до постійних викликів буття, самонавчання в постійному навчанні й перенавчанні, переорієнтації стилю мислення. Вона демонструє здатність перелаштовуватись відповідно до умов – обирати адекватні рішення, у граничних проявах свого досвіду долати власні межі та актуалізуватись у своїх відносинах з Іншим, на основі переосмислення власного досвіду самозмінюватись [6, с. 104].

Можна стверджувати, що для збереження духовної автономії людина має навчитись протидіяти сучасним різноспрямованим викликам і загрозам, що потребує від неї когнітивних зусиль, психологічної готовності до змін у соціальному та інформаційному середовищах, які випробовують її здатність до адаптації на основі критичного аналізу ситуації, що існує.

Важливо зауважити, що трансформаційне навчання спрямовано не тільки на молодь, але й на дорослих, що актуалізує важливість упровадження його технологій для саморозвитку людини як зараз, так і на майбутнє. До певної міри світоглядні підвалини та підходи трансформаційного навчання допомагають подолати консервативність поглядів дорослих громадян, яка негативно впливає на когнітивно-психологічне сприйняття інновацій та соціальних змін. Відповідно, якщо людина вважає, що вона завершила навчання, не усвідомлюючи важливість самоосвіти та постійного саморозвитку, то у XXI ст. це є шлях до деградації та втрати соціальних ролей.

Трансформаційне навчання передбачає комплексну «перебудову» людини заради кращої адаптації до викликів та загроз сучасності. Можна впевнено стверджувати, що трансформаційне навчання спричинює відповідні зміни самої людини, її світогляду, емоційно-психологічних реакцій, ціннісно-вольо-

вих настанов тощо. З точки зору Л. Горбунової, під час трансформаційного навчання відбуваються зміни не тільки свідомості суб'єктів, але також їх загальної фізично-тілесної адаптації до навколишнього середовища. Адекватне сприйняття таких тілесних та нейробіологічних перетворень є суттєвим. По-перше, це сприяє розумінню інтегративної ролі, яку відіграє афективність у змінах загальних характеристик способу буття людини, включаючи його найважливіші показники, варіанти прояву в зовнішньому та внутрішньому світах, під час комунікації з навколишнім середовищем. По-друге, це надає підтримку холістському підходу до навчання, який, за обґрунтуванням Е. Тейлора, підкреслює важливість педагогіки, яка залучає до процесу навчання тіло й емоції [7, с. 112].

На наше переконання, трансформаційне навчання сутнісно корелюється з феноменом «випереджальної освіти для сталого розвитку», оскільки основна ідея трансформаційного навчання полягає не тільки в набутті актуальних знань та навичок, а й у створенні умов для стабільного розвитку людини як зараз, так і на перспективу.

У контексті вищенаведеного, вітчизняні науковці зауважують, що випереджальна освіта для сталого розвитку – це концепція трансформації сучасної освітньої системи за принципами сталого розвитку, яка спирається на визначальні тенденції соціальних змін. Розвиток освітньої системи для реалізації завдань сталого розвитку передбачає таку модель, яка ґрунтується на комплексному підході до людини, суспільства і природи, інтеграції сучасних наукових знань і соціальної практики, гуманістичних ціннісно-світоглядних настанов [8, р. 258].

Концепція трансформаційного навчання, як і випереджальна освіта для сталого розвитку, спрямовані на комплексні зміни в бутті людини в духовному, інтелектуальному, професійному та соціальному контекстах. Адаптація людини до нових реалій соціального життя є основним завданням як трансформаційного навчання, так і випереджальної освіти.

Як зазначають експерти ЮНЕСКО, трансформаційна освіта сприяє досягненню цілей сталого розвитку і є складовою освіти для стабільного розвитку і освіти глобального громадянства. Трансформаційна освіта є елементом якісної освіти та вирішальним фактором сталого розвитку. Вона надає учням будь-якого віку знання, навички, цінності та формує ставлення до вирішення взаємопов'язаних глобальних проблем, з якими ми стикаємось, включаючи зміни клімату, погіршення навколишнього середовища, втрату біорізноманіття, бідність і нерівність. Трансформаційна освіта – це процес, що триває все життя, і його необхідно впроваджувати в усі вікові групи. Кожен може пропагувати її цінності через освітньо-виховні практики, сім'ю, друзів, ЗМІ тощо. Це досягається шляхом розвитку знань учнів про місцеві та глобальні факти,

реалії та проблеми, шляхом розвитку таких навичок, як емпатія та вдячність різноманітності, а також шляхом надання учням навичок, використовуючи які вони могли вживати конкретних дій для побудови більш інклюзивного, мирного та стійкого суспільства. Ці м'які навички також дозволяють молодим людям краще інтегруватись на ринку праці, де дедалі більше потрібні вміння ефективно працювати з іншими, розуміння складних проблем і ситуацій, робота в мультикультурному середовищі, співчуття та орієнтація на результат [9].

Можна стверджувати, що ідеї трансформаційного навчання набули глобального поширення і стали своєрідною реакцією на інтернаціоналізацію та інформатизацію суспільного й індивідуального буття. Незважаючи на національно-культурні відмінності, трансформаційне навчання містить загальні настанови, принципи та етапи розгортання.

Так, із точки зору Дж. Мезірова, трансформаційне навчання передбачає реалізацію певних етапів, а саме:

- виникнення «дезорієнтуючої дилеми» щодо оцінки власного життя;
- самоперевірка життєвих практик з почуттями страху, гніву, провини чи сорому;
- критична оцінка припущень щодо можливих індивідуальних трансформацій;
- визнання невдоволення наявним буттям та необхідності процесу трансформацій;
- дослідження варіантів нових ролей, відносин і дій;
- планування алгоритму дій;
- набуття знань і навичок для реалізації своїх планів;
- попереднє «тестування» нових ролей;
- розвиток компетентності та впевненості в собі в нових ролях і стосунках;
- «повторна інтеграція у своє життя» на основі умов, продиктованих новими перспективами [10, р. 22].

Отже, для того щоб людина сприйняла настанови й технології трансформаційного навчання, вона має потрапити в ситуацію «життєвої невизначеності», «незадоволення власним соціальним та професійним становищем», «вибору та реалізації альтернатив», «необхідності самоосвіти» тощо.

Вищезгаданий Дж. Мезіров та інші представники цього напрямку досліджень (Р. Бойд (R. Boyd), С. Брукфілд (S. Brookfield), Д. Діркс (J. Dirkx), Дж. Майєрс (J. Myers) та ін.) вважали, що трансформаційна, або перетворювальна, освіта спрямована на зміни в майбутньому відносин, аксіологем, ментальних характеристик та діяльності людини у трьох аспектах: психологічному (трансформація в розумінні себе), ціннісному (трансформація переконань) та поведінковому (трансформація стилю життя). Каталізатором

до трансформаційного навчання для людини, на думку науковців, є ситуація невизначеності, яка змушує діяти в умовах, які є інтелектуально-емоційним, соціально-правовим, морально-психологічним викликом або є комплексом цих викликів. Ця ситуація спочатку, як правило, викликає стрес, невпевненість у собі, що підштовхує людину до пошуку нових світоглядних орієнтирів та перспективних рішень. Трансформація починається тоді, коли людина набуває здатності бачити власну ситуацію в іншому аспекті. За таких умов вона потребує не отримання нової інформації у процесі навчання, а нового досвіду для усвідомлених змін. Це супроводжується переосмисленням переконань, цінностей, аналізом різних поглядів [11, с. 24–25].

На нашу думку, поштовхом до трансформаційного навчання можуть бути не тільки стресові обставини буття людини, але і її «еволюційний» перехід на якісно новий етап духовного, інтелектуального та соціального розвитку, що потребує набуття нових знань і компетентностей.

Трансформаційне навчання пов'язано з критичним переосмисленням власного життєвого досвіду та необхідністю зробити певні висновки щодо позитивних та негативних його аспектів, а також із визначенням напрямів набуття нового актуального досвіду, що і реалізується в різних формах набуття знань та практичних навичок. Відповідно, трансформаційне навчання є одним з різновидів «освіти для дорослих».

Проаналізувавши науковий доробок із цієї проблематики, О. Чугай зауважує, що розуміння навчання з досвіду було поглиблене такими науковцями як Р. Бойд та Д. Колб. Зокрема, модель Бойда, що містить три складові, базується на припущенні, що андрагоги працюють із різними групами дорослих слухачів та навчають їх методик самоосвіти з досвіду. Модель утворюється з попередніх практик досвіду, досвіду навчання суб'єкта та досвіду, набутого після завершення навчання. Ця модель фіксує особливості результативності різних форм навчання з досвіду, а також спрямована на вироблення методик підтримки та забезпечення такого навчання. Модель Колба містить чотири основні елементи: «(1) набуття нових видів конкретного досвіду (concrete experience); (2) проведення рефлексивного аналізу (reflective observation), що дозволяє інтерпретувати досвід з різних точок зору; (3) формулювання абстрактної концепції, що веде до розробки теорії про досвід та його аналіз (abstract conceptualization); (4) активне експериментування (active experimentation) в межах розроблених теорій з метою розв'язання практичних проблем» [12, с. 59–60].

Можна констатувати, що трансформаційне навчання як переосмислення досвіду спрямовано в першу чергу на дорослу людину, яка завершила формальне навчання, але стикнулася з необхідністю набуття актуальних знань та практичних навичок.

Л. Пуховська доводить, що доросла людина може стати «критично рефлексивною» до своїх або чужих пропозицій, коли вона набуває навичок розв'язувати проблеми інструментальними засобами або коли бере участь у комунікативних навчальних практиках, набуває досвіду участі у вирішенні проблеми (об'єктивний рефреймінг), або самостійно критично оцінює свої власні ідеї та переконання (суб'єктивний рефреймінг). Саморефлексія може призвести до значних особистісних трансформацій та має вирішальне значення у визначенні векторів трансформаційної перспективи людини [13, с. 58].

Вочевидь трансформаційне навчання спирається на самокритичне переосмислення людиною власного соціального та духовного буття, що в підсумку має стати підґрунтям для здійснення самоосвіти. У процесі самоосвіти людина керується чітко визначеною метою навчання, здійснює самопланування освітніх практик, задовольняючи особисті знаннєві інтереси та потреби, покращуючи когнітивні навички та показники інтелектуального розвитку. Разом із тим самоосвіта може здійснюватись під керівництвом педагогів шляхом застосування різноманітних форм індивідуального й колективного навчання [14, с. 139].

Своєю чергою О. Бурлука підкреслює, що самоосвіта відносно процесуальних аспектів діяльності людини є адаптивною технологією, яка базується на її життєво важливій потребі у пристосуванні до складних соціальних реалій, що сформувались у певний період історичного часу. У цьому ж контексті самоосвіта є засобом самореалізації та саморозвитку людини. За критерієм результативності певного виду діяльності самоосвітні практики включають оцінний механізм – вони є результатом усвідомлення людиною особистої вмонтованості у відповідну знаннєву та професійну групу суспільства і становлять основу подальшого планування самоосвіти. У цьому сенсі самоосвіта містить прогностичний компонент, коли програма самоосвіти створюється з урахуванням майбутніх соціальних змін як раціональний різновид діяльності для конструювання життєвої траєкторії людини на довгострокову перспективу [15, с. 105].

На нашу думку, без стійкої внутрішньої потреби в самоосвіті трансформаційне навчання буде достатньо проблематичним і не матиме належного результату щодо змін сутнісних характеристик людини.

Іншим аспектом трансформаційного навчання, що пов'язаний із суспільним досвідом, є зміцнення та розвиток громадянських компетентностей особистості. Набуваючи нових когнітивних та психоемоційних навичок, людина як громадянин може переосмислювати характер і зміст власної громадянської позиції, збільшувати або зменшувати рівень громадянської активності.

З нашої точки зору, трансформаційне навчання напряму впливає на формування громадянської компетентності, що трактується як динамічний кон-

структ, який вбирає в себе когнітивний, оцінний, конативний і рефлексивний компоненти – компетентності, що необхідні громадянину для здійснення чотирьох стрижневих соціальних завдань:

- 1) демократична діяльність;
- 2) відповідальна діяльність;
- 3) уміння діяти в конфліктних ситуаціях;
- 4) адаптуватись до відмінностей (соціальних, культурних, релігійних тощо)

[16, с. 295].

Набуваючи нових знань у результаті трансформаційного навчання, самовиховуючись, людина вчиться бути громадянином демократичної країни, демонструючи такі якості, як соціальна активність, соціальна відповідальність, патріотизм, взаємодопомога, ціннісна спрямованість своєї діяльності та ін.

В умовах російсько-української війни трансформаційне навчання також має бути спрямоване на зміцнення національної ідентичності, розвиток патріотизму та громадянської активності. Не применшуючи роль навчальних закладів, варто зазначити, що українське суспільство потребує посилення національно-патріотичного виховання на основі глибоких знань про історичні події, етапи етнонаціонального розвитку Українського народу за допомогою ЗМК, національного кінематографу, національного театру, національного мистецтва та літератури тощо. Як наголошують фахівці, «неоціненну роль у контексті національно-патріотичного виховання в сучасному суспільстві відіграють засоби масової інформації: теле-, радіопередачі, газети, журнали, книги, відео- та аудіопродукція, кінофільми тощо» [17, с. 133].

Відповідно, трансформаційне навчання в усіх його формах набуло якісно нового рівня в інформаційному суспільстві можливості якого сприяють самоосвіті, самовихованню та, як наслідок, саморозвитку особистості. Науковці переконливо стверджують, що значення застосування інформаційних технологій в освіті в контексті проблем інформаційної та ціннісної безпеки держави значно зросло. Вони наголошують на тому, що освітній процес є засобом збереження національних цінностей і відтворення культури певного народу [18, р. 150].

Інформаційне суспільство та його технологічно-комунікаційні можливості є питомим тлом для вдосконалення форм трансформаційного навчання. Разом із тим цей тип суспільства «вимагає» від людини суттєвих змін її буття за такими напрямками: інтенсифікація навчання, полівекторність особистого розвитку, гнучкість та адаптивність до соціальних змін, опанування нових технологій з їх подальшим застосуванням у професійній діяльності тощо.

Висновки. Отже, феномен трансформаційного навчання є породженням постіндустріального та інформаційного суспільств. Така форма опанування знань, навичок та життєвого досвіду сприяє органічній адаптації людини

до нових соціальних практик та сутнісних змін у всіх сферах суспільного буття. Трансформаційне навчання є багатовекторним, створюючи для людини простір для самоосвіти, саморозвитку, реалізуючи в такий спосіб принцип вільного вибору життєвої траєкторії розвитку особистості. Поштовхом до трансформаційного навчання можуть бути як екстраординарні соціальні та особисті обставини життя людини, так і поступальний інтелектуально-духовний розвиток особистості. Трансформаційне навчання сутнісно корелюється з такими феноменами сьогодення, як «освіта протягом життя», «освіта для дорослих», «випереджальна освіта» тощо. Варто також підкреслити важливість трансформаційного навчання для здійснення громадянського виховання, формування демократичних громадянських компетентностей сучасної людини та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людина в складному світі / за ред. Н. В. Кочубей, М. О. Нестерової ; вступ. слово В. П. Адрущенко. Суми : Унів. кн., 2017. 357 с.
2. Hoggan C., Finnegan F. Transformative learning theory: Where we are after 45 years. *New Directions for Adult and Continuing Education*. 2023. P. 5–11.
3. Fleming T. Critical Theory and Transformative Learning. Chapter : Mezirow and the Theory of Transformative Learning. Publisher: IGI Global, 2018. P. 120–136. URL: https://www.researchgate.net/publication/325117850_Mezirow_and_the_Theory_of_Transformative_Learning (дата звернення: 07.12.2024).
4. Лавриш Ю. Е. Трансформативне навчання як фактор неперервного навчання на прикладі системи професійної освіти Канади. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки*. 2016. № 1. С. 53–58.
5. Mezirow J. Perspective tranformation. *Adult Education*. 1978. Vol. 28, Number 2. P. 100–109.
6. Ганаба С. Трансформативна освіта в умовах «плинної модерності»: окреслення проблемного поля. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2023. № 33 (2). С. 94–108.
7. Горбунова Л. Трансформативне навчання дорослих: поворот до «цілісного розуміння» людини. *Філософія освіти*. 2017. № 1. С. 97–127.
8. Vysotska O., Rieznikov S., Rohova E., Vysotskyi O., Vatkovska M. Philosophy and practice of education for sustainable development in Ukraine (on the example of secondary education in the Dnipropetrovsk region). *European Journal of Sustainable Development*. 2021. № 10 (2). P. 256–266. doi: 10.14207/ejsd.2021.v10n2p256 (дата звернення: 09.12.2024).
9. Transformative Education (Education for Sustainable Development and Global Citizenship Education). UNESCO. 2024. URL: <https://www.unesco.org/en/fieldoffice/beirut/transformative-education> (дата звернення: 09.12.2024).

10. Mezirow J. Learning to think like an adult: Core concepts of transformation theory / In J. Mezirow & ... (Eds.). *Learning as Transformation: Critical Perspectives on a Theory in Process*. San Francisco, CA : Jossey-Bass, 2000. P. 3–34.
11. Сорочан Т. М. Управління якістю освітніх послуг у відкритому університеті. *Social and Economic Aspects of Education in Modern Society*. 2021. January. С. 22–29.
12. Чугай О. Особливості навчання дорослих в освітній теорії та практиці США. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2013. №4 (18). С. 57–62.
13. Пуховська Л. П. Європейські стратегії, підходи і моделі розвитку освіти дорослих. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2021. Вип. 2 (20). С. 51–62.
14. Сидорчук Н. Г. Про співвідношення між поняттями «самоосвіта» та «самостійна робота». *Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя*. 2002. №4, ч. 2. С. 139–141.
15. Бурлука О. В. Самоосвіта особистості як спосіб формування стратегії життя. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків : ХНПУ, 2018. Вип. 51. С. 98–109.
16. Позняк С. І. Громадянська компетентність молоді в контексті сучасних трансформацій в освітньому просторі. *Проблеми політичної психології*. 2021. №24 (1). С. 289–300.
17. Кротюк В. Національно-патріотичне виховання курсантів військових закладів вищої освіти. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*. 2020. Вип. 1. С. 128–135.
18. Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Y. Y., Pavlichenko O. O., Serhieieva H. A. Applying information technologies at higher military education institutions of ukraine in the current context: pedagogical and psychological aspects. *Revista Academia y Virtualidad*. 2023. Vol. 16, Núm 1. P. 149–164.

REFERENCES

1. Liudyna v skladnomu sviti (2017). Za red. N. V. Kochubei, M. O. Nesterovoi; vstupne slovo V. P. Adrushchenka. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].
2. Hoggan, C., Finnegan, F. (2023). Transformative learning theory: Where we are after 45 years. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 5–11.
3. Fleming, T. (2018). Critical Theory and Transformative Learning. Chapter: Mezirow and the Theory of Transformative Learning. Publisher: IGI Global, 120–136. URL: https://www.researchgate.net/publication/325117850_Mezirow_and_the_Theory_of_Transformative_Learning
4. Lavrysh, Yu. E. (2016). Transformatyvne navchannia yak faktor neperervnoho navchannia na prykladi systemy profesiinoi osvity Kanady. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Serii: «Pedahohichni nauky»* – Bulletin of the Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy. Series: «Pedagogical Sciences», 1, 53–58 [in Ukrainian].
5. Mezirow, J. (1978). Perspective tranformation. *Adult Education*, Vol. 28, 2, 100–109.
6. Hanaba, S. (2023). Transformatyvna osvita v umovakh «plynnoi modernosti»: okreslennia problemnoho polia. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii*

- Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: pedahohichni nauky – Collection of Scientific Papers of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: Pedagogical Sciences, 33 (2), 94–108 [in Ukrainian].*
7. Horbunova, L. (2017). Transformatyvne navchannia doroslykh: povorot do «tsilisnoho rozuminnia» liudyny. *Filosofia osvity – Philosophy of education, 1, 97–127 [in Ukrainian].*
 8. Vysotska, O., Rieznikov, S., Rohova, E., Vysotskyi, O., Vatkovska, M. (2021). Philosophy and practice of education for sustainable development in Ukraine (on the example of secondary education in the Dnipropetrovsk region). *European Journal of Sustainable Development, 10 (2), 256–266. doi: 10.14207/ejsd.2021.v10n2p256*
 9. Transformative Education (Education for Sustainable Development and Global Citizenship Education) (2024). UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/fieldoffice/beirut/transformational-education>
 10. Mezirow, J. (2000). Learning to think like an adult: Core concepts of transformation theory. In J. Mezirow & ... (Eds.). *Learning as Transformation: Critical Perspectives on a Theory in Process*. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 3–34.
 11. Sorochan, T. M. (2024). Upravlinnia yakistiu osvitnikh posluh u vidkrytomu universyteti. *Social and Economic Aspects of Education in Modern Society, January, 22–29 [in Ukrainian].*
 12. Chuhai, O. (2013). Osoblyvosti navchannia doroslykh v osvitnii teorii ta praktytsi SSHa. *Porivnialno-pedahohichni studii – Comparative pedagogical studies, 4 (18), 57–62 [in Ukrainian].*
 13. Pukhovska, L. P. (2021). Yevropeiski stratehii, pidkhody i modeli rozvytku osvity doroslykh. *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy – Adult Education: Theory, Experience, Perspectives, issue 2 (20), 51–62 [in Ukrainian].*
 14. Sydorchuk, N. H. (2002). Pro spivvidnoshennia mizh poniattiamy «samoosvita» ta «samostiina robota». *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykoly Hoholia – Scientific notes of the Mykola Gogol Nizhyn State Pedagogical University, 4 (2), 139–141 [in Ukrainian].*
 15. Burluka, O. V. (2018). Samoosvita osobystosti yak sposib formuvannia stratehii zhyttia. *Naukovyi visnyk. Serii «Filosofia». Kharkiv: KhNPU – Scientific Bulletin. Series «Philosophy». Kharkiv: KhNPU, issue 51, 98–109 [in Ukrainian].*
 16. Pozniak, S. I. (2021). Hromadianska kompetentnist molodi v konteksti suchasnykh transformatsii v osvitnomu prostori. *Problemy politychnoi psykholohii – Problems of political psychology, 24 (1), 289–300 [in Ukrainian].*
 17. Krotiuk, V. (2020). Natsionalno-patriotychno vykhovannia kursantiv viiskovykh zakladiv vyshchoi osvity. *Pedahohichni innovatsii: idei, realii, perspektyvy – Pedagogical innovations: ideas, realities, prospects, issue 1, 128–135 [in Ukrainian].*
 18. Danilyan, O. G., Dzeban, O. P., Kalynovskyi, Y. Y., Pavlichenko, O. O., Serhieieva, H. A. (2023). Applying information technologies at higher military education institutions of ukraine in the current context: pedagogical and psychological aspects. *Revista Academia y Virtualidad, Vol. 16, 1, 149–164.*

Kalynovskyi Yurii Yuriyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Krotiuk Vasyl Andriyovych, PhD in Philosophy, Associate Professor, Head of the Department of Psychology and Pedagogy, Ivan Kozhedub National Air Force University, Kharkiv, Ukraine

Zorkin Roman Yuriyovych, Senior Lecturer of the Department of Psychology and Pedagogy, Ivan Kozhedub National Air Force University, Kharkiv, Ukraine

PHILOSOPHICAL REFLECTION ON SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF TRANSFORMATIVE LEARNING

The peculiarities and characteristic features of transformative learning in the philosophical dimension have been studied. The value-based foundations of transformative learning and the reasons for its actualization in modern society have been elucidated. The role of transformative learning in the adaptation of an individual to new social conditions, as well as their spiritual and civic formation, has been defined. The correlation of transformative learning with such phenomena as «lifelong learning,» «adult education,» and «anticipatory education» has been substantiated.

Keywords: *transformative learning, education, social experience, self-education, social adaptation, civic competencies, patriotic education.*

Юркевич Олена Миколаївна, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: olenayurkevych@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-4023-4624

ЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНАННЯ: ЕПІСТЕМІЧНА ЛОГІКА ТА ІНТЕРОГАТИВНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ

Стаття присвячена проблемам теоретичної філософії в тематиці знання і стратегії пізнання істини. Питання раціоналізації пізнання досліджуються в аспекті методології логіки знання на сучасному етапі розвитку. Пропонується розгляд епістемології в тісному зв'язку з епістемічною модальною логікою та інтерогативною логікою. Досліджується формування стратегій пізнання шляхом моделювання когнітивних сценаріїв з урахуванням пропозиційних настанов агентів пізнання. Зроблені висновки щодо перспектив інтерогативної епістемології в розвитку пізнавальних можливостей штучного інтелекту.

Ключові слова: епістемічна логіка, епістемічна модальність, інтерогативна логіка, інтерогативна епістемологія, семантика можливих світів, моделюючі сценарії когнітивної діяльності.

Постановка проблеми. «Світ філософії, можливо, можна розглядати як мікрокосм світу в цілому» [1, р. 3]. Це прослідковується в розвитку всієї історії філософії і, зокрема, сучасної теоретичної філософії, до якої традиційно належать епістемологія, метафізика, логіка, філософія науки, філософія розуму та філософія мови. Центральні філософські питання завжди були пов'язані з пошуком істини. Для розуміння та коректної інтерпретації філософського спадку необхідне постійне зростання свідомості та зв'язок із думкою наймудріших авторів в історії філософії. Серед умов кризи сучасної філософії постає розрив тісного взаємозв'язку з історією філософії, а також взаємозв'язку філософії та інших наук, які перебували з мислителями в постійній дискусії. Постановка філософських проблем часто-густо виходила з проблем природознавства чи математики, пізніше – гуманітарних наук. Послаблення цих зв'язків вплинуло на падіння актуальності філософської думки, звертання до неї не за продуктивною відповіддю, а з метою переказу або інтерпретації цікавої теми. Філософія постає вже не як пошук істини,

а як «форма культурного дискурсу заради дискурсу», за чим стоїть фрагментація стосунків, відсутність співробітництва та взаєморозуміння (Я. Хінтікка). Але в новітній час з появою штучного інтелекту теоретична філософія знову актуалізується у своїй продукуючій ролі, особливо в тематиці знання та пізнання. У світлі цих цивілізаційних змін філософи, у тому числі представники філософської логіки, переглядають ключові моменти в попередніх обговореннях теорій істини, знання та пізнання. У сучасній науці питання щодо «розумних машин» модифікуються від питання «Чи думає комп'ютер?» до питання «Комп'ютер, що думає, може тільки обчислювати?». Когнітивна наука сьогодні майже не відрізняється від комп'ютерної науки, особливо в частині дослідження штучного інтелекту. Це стало можливим завдяки символічній логіці з її формальними, синтаксичними засобами, якими були зафіксовані правила логічного висновку, що традиційно становили парадигму раціонального мислення. Із цього часу когнітивні операції можна передавати за допомогою маніпулювання символами певної формальнологічної системи, яка іноді сприймається як «мова думки» [1]. Розвиток технологій штучного інтелекту здійснюється завдяки розширенню спектра когнітивних операцій, які можуть делегуватись комп'ютерам. У цьому аспекті відкриваються нові шляхи розвитку логічного дослідження знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тексти Арістотеля, зокрема його «Перша і Друга аналітики» стали основою для майбутніх дискусій із логіки знання та віри. У подальшому В. Оккам, Ж. Бурідан, Р. Строуд та ін. розширили ідеї Арістотеля на епістемічні теми, зокрема при вивченні ментальних актів пізнання та волі. Проблеми філософської епістемології досліджували Т. Кун, К. Поппер [2], А. Міхалос, Дж. Брунер, В. Сальмон, А. Крейлінг, А. Єрмоленко, М. Кисельов, С. Субботін та ін. Дослідження епістемічної логіки з історичним оглядом проводили Дж. ван Бентем [3], Д. Ленцен, С. Кнуутіла [4]. Розмірковували на тему щодо взаємозв'язку знання, істини та онтології У. Хейтсбері, Р. Кілвінгтон, П. Венеціанський. Значний внесок у розроблення епістемічної логіки зробив видатний фінський філософ, логік та математик Я. Хінтікка [5–8].

Дослідженню логічного аналізу запитань присвячено концепції Н. Белнапа [9], Р. Колінгвуда, Т. Стіла, С. Садмена, Н. Бредберна, наукові роботи А. Ішмуратова, Я. Лютинського, Л. Юзві [10], у тому числі в діалогічній логіці К. Макконахі, Н. Макконахі, З. Макконахі [11] та в логіці гуманітарного знання О. Юркевич [12], Ю. Мелякової [13] та ін. Дослідження інтерогативності вплинули на розроблення теорії мовних актів та класифікацію текстів різних функціональних стилів, а також мови дітей-білінгвів, освітніх моделей навчання, що сприяють розвитку когнітивних здібностей слухачів та ін.

Формулювання цілей. Метою дослідження є розгляд динаміки епістемологічної тематики щодо знання в епістемічній модальній та інтерогативній логіках, визначення теоретичних можливостей інтерогативної епістемології стосовно теорії штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу. Традиційно епістемологія визначається як філософська методологія, що досліджує будову, структуру, функціонування і розвиток знання, виходячи з його об'єктивних структур. Епістемологічні знання формуються ще за часів античності, зокрема в «ідеях» Платона, апоріях Зенона, логіці Арістотеля тощо. Значення логіки Арістотеля полягало у винаходженні загальних принципів організації знання, що дозволило в подальшому створити зразки систематичної нормативної організації знання (епістеми). З часів Арістотеля «логіка є первинною наукою, якою «живляться» всі сучасні види аналізу – філософський аналіз, юридичний аналіз, соціологічний аналіз, історичний аналіз та ін. Своєю чергою суть будь-якої аналітичної процедури полягає у висновлюванні, де різними способами формується нове знання» [14, с. 43–44]. Цей підхід вплинув на середньовічну філософію знання, сприяючи створенню та поширенню схоластики. Наступні історичні епохи – Відродження та Новий час – вимагали актуалізації ролі суб'єкта пізнання, тому епістемологія розвивалася здебільшого в контексті гносеологічної методології, логіки та аналітичної філософії. Але вже з кінця XIX ст. епістемологічна проблематика починає знову відділятися в окрему методологію, що завершилось висуненням концепції «третього світу» Карла Поппера як об'єктивного світу знання, або «пізнання без суб'єкта пізнання». Здається, на сучасному етапі розвиток штучного інтелекту знов повертає дослідників до цих питань. У сучасній філософії епістемологія в багатьох аспектах користується семіотичною теорією, досліджуючи семіотичні структури знання, а також питаннями мови як сукупністю епістемологічних одиниць, ненауковим знанням у контексті кризи сцієнтизму тощо. Успіхи епістемології перебувають у річинці мейнстріму змін традиційного філософського розуміння розуму на користь різних видів раціональності [15].

Епістемологія як метод дослідження знання перебуває в тісному зв'язку з логікою, яка відповідає на питання щодо істинності, що дозволяє відрізнити знання від віри або безґрунтового міркування. Знання, починаючи з часів Платона, характеризуються як обґрунтовані істинні переконання та постають як підґрунтя щодо прийняття рішень. Наприклад, якщо я знаю, що сьогодні не буде дощу, це знання може бути підґрунттям для прийняття рішення, що я можу залишити вдома парасольку. Аспект обумовленості дій знаннями належить до раціональності практичного типу.

У сучасних епістемологічних дослідженнях були виявлені та осмислені парадокси істинного знання (парадокс Фітча) та парадокс ідеального віруючого. Парадокс Фітча пов'язаний із тезою верифікаціоніста про те, що всі істини можна перевірити (верифікувати). Якщо ж всі істини можна верифікувати, то всі істини вже відомі. Але людина не є всезнаючою (також вона не є логічно всезнаючою), тому засновок є хибним, тобто не всі істини можна пізнати. Парадокс знання виникає внаслідок небажаної еквівалентності знання та істини. У цьому, як пише ван Бентем, криється невдача наївного верифікаціонізму [3, р. 105]. Насправді ж те, що є істинним, може бути пізнаним, тобто стати знанням. Парадоксальність перебуває також у взаємозв'язку знання та віри [16]. На перший погляд здається, що можна вірити в те, що «знаєш», навіть якщо насправді ти цього не знаєш. Подвійність віри в тому, що віра не зобов'язує знати, але знання передбачають віру. З цього випливає один із хибних висновків, що віри в знання достатньо, щоб знати. А це має негативні наслідки, бо на основі віри постають переконання, між якими бувають суперечності. Тому з філософської точки зору підкреслюється відмінність між вірою та істинним знанням, що з логічної точки зору означає хибність позиції віруючого, що віри достатньо для знання.

Розроблений логічний інструментарій з відповідними критеріями істинності оформлений у сучасній епістемічній модальній логіці. Модальна епістемічна логіка як «підрозділ філософської логіки займається логічними підходами до знання, переконання та пов'язаними з ними поняттями» [17]. По суті, епістемічна логіка розробляла інструментарій для пояснення взаємозв'язків між знанням, істиною та онтологією, відрізняючи світське знання від релігійного. Раціонально-логічне розрізнення віри та знання здійснюється шляхом аналізу слідувань із визначенням їх логічної істинності. Для формального дослідження всіх варіантів логічного значення використовується семантика можливих світів із моделями Кріпке. Під реляційною моделлю можливих світів розуміється кортеж, що містить набір можливих світів, одне або декілька бінарних відношень між ними та оцінку щодо кожного з можливих світів. Крім філософської епістемології, модальна епістемічна логіка використовується в сучасній теоретичній науці також у теоріях інформатики, штучного інтелекту, економіці тощо. Починаючи з 50-х рр. XX ст. науковці дійшли висновку, що в раціональному дискурсі щодо знання та віри допускається дедуктивно-аксіоматична трактовка. Особливого значення в цих обговореннях мали роботи Р. Карнапа, А. Прайора, Г. Х. фон Райта, Я. Хінткіки та ін. Подальші розробки епістемічної логіки здійснювались у напрямку досліджень комплексних «мультимодальних» контекстів та динамічних процесів набуття знань та перегляду переконань. Розвивається міждисциплінар-

на сфера дослідження знань та переконань. Особливо в комп'ютерних науках та економіці.

Перш за все епістемічна логіка зосереджена на пропозиціональній складовій висловлювання, що виражає певну оцінку знання з боку агента: «знає», «не знає», «впевнена/ний», «не впевнена/ний», «вірить», «не вірить» та ін. Наприклад, якщо маємо висловлювання від когось, що «свідок Н. знає, що підозрюваний П. вийшов зі свого дому о 15.00», то це означає, що свідок Н. є агентом, що має пропозиційну настанову знання щодо інформації про час виходу підозрюваного зі свого дому. Але свідок Н. може і не знати про це. У такому випадку маємо вже два можливих сценарії: в одному випадку підозрюваний П. вийшов зі свого дому о 15.00, а в іншому – не вийшов. У такому разі судження «Підозрюваний П. вийшов зі свого дому о 15.00» залишається епістемічно не визначеним, а значить, не визначеним і онтологічно (фактично). Це свідчить про те, що онтологія (фактичність) розгортається для людини відповідно до знання. Подальші сценарії формуються залежно від прагматики, тобто контекстів. Наприклад, о 15.00 свідок мав намір зателефонувати своєму колезі по роботі та вже витяг мобільний телефон. За таких умов він міг відволіктися і не дивитись уважно в той бік, переплутати підозрюваного з іншою людиною. Або бути не впевненим у тому, чи бачив він когось узагалі. Це означає, що потрібно аналізувати вже більше варіантів пропозицій: 1) Свідок Н. знає, що підозрюваний П. вийшов зі свого дому о 15.00; 2) Свідок Н. не знає, що підозрюваний П. вийшов зі свого дому о 15.00; 3) Свідок Н. впевнений (вірить, вважає), що підозрюваний П. вийшов зі свого дому о 15.00; 4) Свідок Н. не впевнений (сумнівається, не вірить, не вважає), що підозрюваний П. вийшов зі свого дому о 15.00. Збільшення контекстуального матеріалу відповідно буде збільшувати кількість сценаріїв. Коли немає повної інформації щодо цієї ситуації, виникає необхідність у розгляді епістемічних альтернатив, які формуються завдяки моделям можливих світів, що вперше було запропоноване Хінтіккою [5]. Такий метод може використовуватись як алгоритм під час прийняття рішень, побудови слідчих версій, економічного моделювання, в теорії штучного інтелекту тощо.

В епістемічній логіці особливе значення мають модальні поняття, що у формальних системах виконують функцію модальних операторів. І. Ван пропонує різні модальні поняття, як-от: «знання як», «знання що», «знання чому», «знання того», «знати-що». При цьому використовується принцип розпізнаваності за умови досяжності інформації. Якщо інформація не є досяжною, світи залишаються нерозпізнаваними, що впливає на визначення знання. Причому відношення нерозпізнаваності є симетричним: якщо не можна відрізнити а від b, то не можна відрізнити b від а. Принцип розпізнаваності обумовлений загальним принципом правдивості щодо всіх моделей, у зворотному випадку

моделі будуть неприйнятними. Знання є фактичним, якщо воно є істинним. Далі, якщо агент знає імплікацію, це означає, що якщо він знає антецедент, то він також знає і консеквент. У наступному кроці здійснюється висловлювання за правилом *modus ponens*, де також використовується правило імплікації, що постає в цілому як правило логіки знання. Або, інакше кажучи, знання є замкнутим відносно імплікації. Наступний принцип визначає, якщо висловлювання є істинним, то воно є можливим. І наприкінці, самозамкненість або самототожність знання формулюється як імплікація: якщо агент щось знає (що висловлюється), то він це знає. Ці логічні принципи є аксіоматичними положеннями, що на сучасному етапі раціоналізують епістемічні інтуїції. На основі цих принципів будуються й модальні аксіоми епістемічної логіки, що нормують досяжність можливих світів у відношеннях рефлексивності, симетричності й транзитивності, а в кінцевому рахунку, як еквівалентних відносин.

Логіка переконання багато в чому збігається з логікою знання, виключаючи принцип доступності інформації. Тому що вірогідність знання зумовлена тим, що істинні передумови повинні бути відомими. Переконання ж не вважаються вірогідними, але вони повинні бути несуперечливими, тому що в суперечливій висловлювання не можна повірити. Суперечливість порушує логічний закон несуперечності, що буде заперечувати саме логіку переконання. Якщо ж переконання несуперечливі, то вони мають бути також пов'язаними, послідовними та узгодженими.

У науковій літературі також обговорюються принципи взаємозв'язку знання та переконання, їх взаємодії, а також логіка безумовного та умовного переконання, знання про знання (групового знання в багатоагентних системах) тощо. Багатоагентна епістемічна логіка є мультимодальною [18], у якій зливаються декілька єдиноагентних систем і де модальність знання є в мові кожного агента. «Ми, люди, стурбовані епістемічними станами інших агентів. У звичайному житті ми розмірковуємо з різним ступенем успіху про те, що знають інші. Нас особливо хвилює те, що знають про нас інші, і часто конкретно те, що вони знають про те, що знаємо ми. Чи знає вона, що я знаю, де вона зарила скарб? Чи знає вона, що я знаю, що вона знає? І т. ін.» [17]. Звідси одним із важливих понять при вивченні соціальної взаємодії є поняття загального знання. Це поняття про те, що всі знають, що всі знають, що всі знають, що всі знають, і т. д. Конвенційним, наприклад, є знання щодо червоного світла світлофора: водій повинен знати, що при червоному світлі світлофора він повинен зупинитись, а також що всі водії це знають. Тобто це правило є частиною загальнодоступного знання. Епістемічне відношення щодо модальності «всі знають» визначається через транзитивне замикання. Під конвенцією Девід Льюїс [19] розумів регулярність поведінки, що підтриму-

ється системою переваг та очікувань, яка має можливу альтернативу. Він вважав, що це визначення адекватно передає загально визнану концепцію конвенції, що зумовлена біологічно вирішенням проблем координації дій у популяції. При аналізі цих питань він застосовував теорію ігор як таку, що найбільш відповідає природі розуму та вирішенню питань раціоналізації життєво важливих проблем координації.

Однак, більшою мірою приймаючи визначення конвенції Льюїса, критиці піддають його висновки щодо того, що конвенції є рішеннями проблем координації [20]. Льюїс стверджує, що майже всі в популяції дотримуються закономірностей у вигляді правил, законів тощо. На противагу цьому Дейл Джеймісон стверджує, що «існують конвенції, яких майже ніхто не дотримується». Наприклад: «Сторони Третьої Гаазької конвенції 1907 року зголосились, що військові дії будуть розпочаті ними тільки шляхом “обґрунтованого оголошення війни або ... ультиматуму з умовним оголошенням війни”». З 1907 року більшість війн між сторонами конвенції були розпочаті без оголошення війни або ультиматуму з умовним оголошенням війни. Тобто сторони конвенції частіше порушували конвенцію, ніж навпаки. Хоча відповідність Третій Гаазькій конвенції була нерегулярною, Третя Гаазька конвенція, тим не менш, є конвенцією» [20, р. 74]. З позиції Льюїса Третя Гаазька конвенція не є конвенцією, хоча це не означає, що більша частина міжнародного права є безглуздою. Але насправді це підкреслює важливу відмінність між відсутністю конвенції та її мінімальним дотриманням. У цьому плані існує велика кількість інших домовленостей (конвенцій), які можуть бути легітимними або не втрачати сенс і при цьому не бути закріпленими в закономірній загально-прийнятній поведінці.

Критика позиції Льюїса поширюється і на його положення про те, що за наявності конвенції більшість (або майже всі) очікують, що інші також будуть дотримувати правил. Більше того, той факт, що агент очікує, що інші будуть підкорятись конвенції, при тому, що сам агент погодився її виконувати, якщо інші будуть це робити, стає причиною конформізму в поведінці агента. Але це не покриває велику кількість випадків: «...неправильно, що в усіх випадках відповідності до конвенції люди підкоряються з тієї ж причини (або частково з тієї причини), що вони очікують, що інші також підкоряться» [20, р. 75]. Наприклад, у японському ресторані прийнято їсти суши та роли паличками. Більшість людей (особливо японців) так і їдять, тому що вони так звикли, хоча це не означає, що вони очікують, що більшість інших людей будуть їсти паличками. Подібне очікування можливе, скоріше, для людей, хто вперше прийшов у такий ресторан і вимушений їсти паличками (як він вважає), хоча у нього є вибір. Вони думають, що від них очікують, щоб вони їли паличками. Тобто для людей «популяції» це скоріше рефлекторна дія, ніж рефлексія.

А в «чужинців» з іншої популяції за відсутністю рефлекторної дії починається рефлексія. Інші заперечення концепції Льюїса також стосуються кількісних характеристик конвенційності. Так, положення, що «якщо всі віддають перевагу тому, щоб якщо майже всі дотримують певного правила, то будь-хто інший також дотримуватиме цього правила (конвенції)» не підтримується багатьма випадками. Крім цього, можливо, що «більшість людей відповідають конвенції, але воліють, щоб інші перестали відповідати. Можливо, більшість людей взагалі не віддають перевагу певній конвенції. Або, можливо, більшість людей воліють перш за все досягнути «рівноваги координації», але не віддають перевагу тому, щоб більшість людей «більше відповідали» конвенції» [20, р. 78]. Таким чином, у понятті конвенційності не міститься якась досконала загальноприйнятність та виконуваність, яка здається на початку знайомства з ним, виявляється більша варіативність як результат впливу ірраціональних факторів та умов, заданих контекстуально.

Не менш важливим є зв'язок між знанням та зобов'язанням, який виникає за умови злиття епістемічної та деонтичної логік. У цьому аспекті виникають питання щодо виконання обов'язку агента за умови, що він не знає про існування цього обов'язку. «У деяких випадках відповідь, мабуть, “ні”: лікар, у сусіда котрого стався серцевий напад, не зобов'язаний надавати допомогу, якщо він не знає про цю надзвичайну ситуацію. Тим не менш у деяких інших випадках відповідь, мабуть, “так”: юридичний принцип “*ignorantia juris non excusat*” (незнання закону не звільняє від відповідальності) є прикладом цього» [18]. Виходячи з цього, виділяють форму абсолютного зобов'язання, що ґрунтується на знанні та позитивній оцінці його виконання («виконати дію за зобов'язанням – це добре»). Крім абсолютної, «сильної» форми, може бути ще «слабка» форма, коли знання можуть призвести до відміни зобов'язання. Наприклад, у випадку з лікарем, якщо лікар має зобов'язання призначити сусіду певні ліки, але він отримує знання, що у хворого алергія на ці ліки, то це зобов'язання зникає або відмінюється. Крім того, важливим питанням є визначення свідомого або несвідомого порушення агентом зобов'язань. З юридичної точки зору в більшості правових систем, якщо в агента «винний розум», він діє з наміром. Ступені винності (вбивство навмисне чи ненавмисне) розрізняються залежно від різних рівнів «винного розуму»: «Наприклад, з одного боку, твердження про те, що незаконними є дії через недбалість, означає, що незаконно здійснювати їх, усвідомлюючи, що ця дія несе суттєвий та невиправданий ризик. З іншого боку, твердження про те, що незаконно вчиняти дії свідомо, означає, що незаконно вчиняти їх, будучи впевненим, що така поведінка приведе до результату» [18]. При об'єднанні різних модальностей використовувався принцип «моста», і у випадках використання поєднаних модальностей у філософських інтерпретаціях сприяло проясненню багатьох філософських питань.

Епістемічна логіка, починаючи з теорії Я. Хінтікки як епістемічної логіки «першого покоління», досліджує знання в статичному стані, як результату пізнання, без аналізу контекстуальних умов або модифікацій знання в процесі пізнання. Як знання, так і агент є теоретично ідеальними. Агент має досконалі логічні знання і здібність завжди все знати про своє знання. Зрозуміло, що в дійсності такої людини не існує. Але ця модель у принципі може бути залученою для теорії і розроблення штучного інтелекту, що саморозвивається. Хоча ідея досконалості суперечить кінцевості ресурсів обчислювання, вона відповідає класичному ідеалу знання з усезнаючою логікою, до якого прагне людство.

Розвиток логіки знання здійснюється Хінтіккою в подальшому в межах інтерогативної епістемології. Розробниками інтерогативної логіки були Н. Белнап и Т. Стіл [9]. Згідно з цією концепцією, «істини логіки не є законами мислення. Вони не приходять до нас автоматично, але вимагають від нас роботи з конструювання їх у сенсі трансцендентального аналізу» [4, р. 417]. Інтерогативна логіка відкриває логічний потенціал філософського методу запитання як способу отримання нового знання. Запитання в логічному сенсі містить прагнення отримати інформацію від адресата. Такий тип запитання завжди постає як певний епістемічний імператив, або запит щодо відповіді на нього.

В Арістотеля в «Аналітиці» запитання розуміється як спосіб розвитку думки, що сприяє аналітичному міркуванню та послідовному викладенню висновлювань, а також як спосіб переконання в риторичі. Для прояснення запитання необхідний логічний аналіз, який «може застосовуватись для інтерпретації логічних сполучників у формулюваннях запитань (тобто як логічна інтерпретація), для встановлення змісту та обсягу логічних змінних запитань тощо. У цілому логічний аналіз потрібно розуміти не лише як процедуру саме аналізу, але і як підґрунтя для концептуального бачення природи і структури запитання» [10, с. 12]. З формальнологічної точки зору запитання є граматичною формою природної мови, що протиставляється судженню, а інтерогативна логіка постає логікою побудови комп'ютерних пошукових систем. Під інтерогативом розуміється формальний представник запитання на мові комп'ютерних систем. Пізнання видається в цій площині в сократичному стилі як генерація запитань від «оракула» та відповідей на них. «Оракулом» може бути природа, людина, або електронний носій інформації, або сам агент (у внутрішньому діалозі). Спочатку формулюється послідовність пов'язаних між собою запитань та дедуктивних засновків як відповідей на запитання. Це виглядає як послідовність «малих кроків», наприклад, при розслідуванні злочину, коли є остаточна мета – знайти злочинця і встановити склад злочину. При досягненні цієї мети буде зроблений остаточний висновок з отриманих засновків.

Для досягнення знання як стратегічної мети агент може використовувати контекстуальну інформацію з його життєвої та дослідницької практики. У цьому сенсі запитання постає як запит на отримання інформації, часто-густо пов'язаної з життєвими досвідними контекстами. Від типу інформації залежить варіативність семантики інтерогативності як комунікативного наміру. Тобто в запитанні може бути запит на отримання інформації в прямому раціональному сенсі цього слова, а може бути інший запит на отримання волевиявлення, спонукання, поради, емоції та ін. Зрозуміло, що відповіді на запитання повинні бути релевантними запиту. Ці питання знайшли відображення в сучасній лінгвістиці в теорії мовних актів. Ці кроки як ланцюжок запитань та відповідей пов'язані імплікативно. Тому щодо наступного запитання можливе передбачення його змісту. Передбачення логічної форми залежить від ступеня розвитку інтелектуального дослідницького досвіду та обсягу можливого ототожнення життєвих контекстів, які збігаються у людей лише частково. Згідно з концепцією Хінтікки, механізмом передбачення постає моделювання різних ситуацій, або сценаріїв. Складність цього механізму полягає в багатовекторності сценаріїв. На кожному етапі, або кроці пізнання, агенту потрібно уявити фактичний стан реальності досліджуваного предмета, а також оцінити свій особистий епістемічний стан. Останнє передбачає реалістичну оцінку потенційного знання агента, що дозволить йому зрозуміти відповідь та продовжити дослідження шляхом наступної постановки запитання та формування дедуктивних висновків. Взаємозв'язок сценаріїв формує стратегію пізнання. Як бачимо, поряд із виконанням формальнологічних правил потрібно виконувати формальні чи неформальні правила, що обумовлюють формування пізнавальної стратегії з урахуванням епістемічної оцінки відповідної когнітивної ситуації. Хінтікка розглядає один із випадків розслідування Шерлока Холмса щодо викрадення славнозвісного коня Срібного. У цьому розслідуванні ключовим кроком постають два запитання щодо «дивної поведінки собаки в ніч злочину»: 1. «Чи гавкав пес тренера, що сторожував на конюшні, коли крадій виводив коня?». На це запитання було надано негативну відповідь: «Пес не загавкав». 2. «Ким є та людина, на яку навченій сторожовий пес може не загавкати?». Відповідь на друге запитання дозволила визначити ймовірного підозрюваного як тренера собаки. При цьому сформував друге запитання дозволив досвід детектива, у якому він неодноразово задіявав загальновідому інформацію. Але потрібно зауважити, що не кожна освічена людина змогла б поставити друге запитання. Тому в цій ситуації оригінальним та таким, що дає перевагу Шерлоку Холмсу перед іншими, є запитання до себе як саморефлексія з епістемічною оцінкою своєї компетенції: «Чого не вистачає в цих даних, щоб по-

яснити дивну поведінку собаки?», або «За яких умов пес би не гавкав і це б не було дивним?». Таким чином, шляхом виключення Шерлок Холмс вираховує суттєву ознаку крадія.

Пізнання є, в певному розумінні, грою зі своїми властивостями та стратегією. Тому для передачі структури в моделі пошуку знань Я. Хінтікка використовує *теорію ігор*, де грою є дослідження, а гравцями – агент та «оракул». У ході гри агент робить певні кроки, які є дедуктивними або інтерогативними за формою. А «оракул» тільки відповідає на запитання. Щодо кроків виписуються відповідні формальнологічні правила, за якими ці кроки стають можливими. Логічні правила щодо запитань відповідають формі пропозиційного ядра, або пресуппозиції, яка має структуру кон'юнкції, диз'юнкції або імплікації. Запитання поділяються на відкриті та закриті, причому відкриті запитання вимагають більш складного шляху пошуку відповіді, тому відкриті запитання краще поділити на декілька закритих. Отримання висновку після закриття всіх «гілок» означає, що гру закінчено, тобто агент отримав знання.

У наукових текстах інтерогативність постає як розумова діяльність, спрямована на здобуття нового знання. Інтерогативність розглядається як атрибут наукового тексту, що сприяє рефлексії автора й читача, реалізуючи текстуальну діалогічність. Розроблення формалізації стратегії процесу отримання знання означає, що в концепції Хінтікки закладається логічна можливість створення пізнавальної машини, якій передаються людські епістемічні характеристики. Це пов'язано з питанням саморозвитку та самовдосконалення штучного інтелекту. При цьому Хінтікка вважає, що штучний інтелект може дотримувати певних логічних правил, але не має здібності самостійно формувати пізнавальні стратегії та модифікувати їх у контексті пізнавального досвіду [1]. Вочевидь, на відміну від можливості формалізації пропозиційних настанов, нерозв'язуваним залишається питання раціоналізації та формалізації пізнавальних стратегій. Саме це відрізняє можливості пізнавальних моделей людини і штучного інтелекту. Штучний інтелект як пізнавальна машина не може мати власні уявлення про пізнавальні цілі та засоби, мати свободу волі, свідомість із необхідними психічними функціями, бути повноцінним суб'єктом пізнавальної діяльності тощо. Завдання інтерогативної епістемології є виявлення неявних засновків, обумовлених контекстуальною інформацією. Бо саме неявні знання постають ірраціональним компонентом у побудові пізнавальної стратегії. Інтерогативна епістемологія, використовуючи систему запитань та відповідей, має можливість моделювати когнітивну діяльність людини і, частково, штучного інтелекту.

Висновки. Дослідження проблематики знання в аспекті епістемології дозволило прояснити важливі питання когнітивної діяльності людини, зокрема співвідношення знання та переконання, знання та істини, знання та віри,

парадоксів істинного знання та ідеального віруючого. Проаналізований методологічний ресурс модальної епістемічної логіки, можливості мультимодальних систем. Особливе значення має залучення в розгляді епістемологічних проблем інтерогативної логіки з оформленням інтерогативної епістемології. Розроблення інтерогативного підходу до знання відкриває подальші можливості моделювання в розвитку пошукової когнітивної діяльності комп'ютерних систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hintikka J. Philosophical Research: Problems and Prospects. *Diogenes*. 2017. Vol. 61 (2). P. 3–16. <https://doi.org/10.1177/0392192116640720>.
2. Popper K. *Evolutionary Epistemology. Evolutionary Theory: Paths into the Future*. Chichester and New York : John Wiley & Sons, 1984. P. 239–255.
3. Benthem J. van. What One May Come to Know. *Analysis*. 2004. Vol. 64 (2). P. 95–105. <https://doi:10.1093/analys/64.2.95>.
4. Knuuttila S. Questions of Epistemic Logic in Hintikka. *Jaakko Hintikka on Knowledge and Game-Theoretical Semantics*. 2018. Cham: Springer International Publishing. P. 413–431. https://doi:10.1007/978-3-319-62864-6_17.
5. Hintikka J., Hintikka M. *The Logic of Epistemology and the Epistemology of Logic: Selected Essays*. Dordrecht, Netherland: Springer, 1989. 266 p. <https://doi.org/10.1007/978-94-009-2647-9>.
6. Hintikka J. *Knowledge and Belief: An Introduction to the Logic of the Two Notions*. Ithaca ; New York : Cornell University Press, 1962. 179 p. URL: https://archive.org/details/knowledgebelief00hint_0/page/n5/mode/2up (дата звернення: 09.01.2025).
7. Hintikka J. *Inquiry as Inquiry: A Logic of Scientific Discovery*. Dordrecht ; Boston : Kluwer Academic Publishers, 1999. 289 p. URL: <https://archive.org/details/inquiryasinquiry0000hint> (дата звернення: 05.01.2025).
8. Hintikka J. *Socratic Epistemology: Explorations of Knowledge-Seeking by Questioning*. New York : Cambridge University Press, 2007. 239 p. URL: http://cdn.preterhuman.net/texts/thought_and_writing/philosophy/Hintikka%20-%20Socratic%20Epistemology.pdf (дата звернення: 27.12.2024).
9. Belnap N., Steel T. *The Logic of Questions and Answers*. New Haven and London : Yale University Press, 1976. 176 p. URL: <https://archive.org/details/logicofquestions0000beln/page/n1/mode/2up> (дата звернення: 03.01.2025).
10. Юзва Л. Л. *Логіка запитань і валідизація соціологічного опитувальника : автореф. дис. ... канд. соц. наук*. Київ, 2007. 21 с.
11. McConaughey C., McConaughey N., McConaughey Z. *Dialogical Logic*. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2022. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/logic-dialogical> (дата звернення: 16.12.2024).
12. Yurkevych Olena M., Pavlenko Zhanna O., Trofymenko Volodymyr A. History of the development of hermeneutic logic. *Revista Notas Históricas y Geográficas*. 2021.

- № 26. P. 1–28. URL: <https://www.revistanotashistoricasygeograficas.cl/index.php/nhyg/article/view/326> (дата звернення 08.01.2025).
13. Meliakova Yu., Kovalenko I., Kalnytskyi E., Zhdanenko S. Temporality and Nostalgia in the Hermeneutic Logic of History. *Cogito*. 2022. Vol. XIV (4). P. 7–26. URL: <https://www.cogitojournal.ro/index.php/cogito/article/view/2> (дата звернення 04.01.2025).
14. Юркевич О. М. Логіка у філософських міркуваннях. Філософська логіка. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2024. № 1 (60). С. 42–55. <https://doi.org/10.21564/2663-5704.60.299625>.
15. Шнедельбах Г. Типы рациональности / пер. с нем. Е. Юркевич. *Практична філософія*. 2001. Вип. 3. С. 212–229.
16. Voorbraak F. As Far as I Know. Epistemic Logic and Uncertainty / Department of Philosophy, Utrecht University. 1993. 219 p.
17. Rasmus R., Symons J., Wang Y. Epistemic Logic. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2024. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/logic-epistemic> (дата звернення: 16.12.2024).
18. Velázquez-Quesada Sm, Velázquez-Quesada So., Velázquez-Quesada F. Philosophical Aspects of Multi-Modal Logic. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2023. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/phil-multimodallogic> (дата звернення: 16.12.2024).
19. Lewis D. Convention. A Philosophical Study. *Synthese*. 1969. Vol. 26 (1). P. 153–157. URL: <https://archive.org/details/conventionphilos0000lewi/page/n7/mode/2up> (дата звернення: 22.12.2024).
20. Jamieson D. David Lewis On Convention. *Canadian Journal of Philosophy*. 1975. Vol. 5, № 1. P. 73–81. URL: <http://www.jstor.org/stable/40230556?origin=JSTOR-pdf> (дата звернення: 26.12.2024).

REFERENCES

1. Hintikka J. (2017). Philosophical Research: Problems and Prospects. *Diogenes*. Vol. 61, 2, 3–16. <https://doi.org/10.1177/0392192116640720>
2. Popper K. (1984). Evolutionary Epistemology. *Evolutionary Theory: Paths into the Future*. Chichester and New York: John Wiley & Sons. 239–255.
3. Benthem J. van. (2004). What One May Come to Know. *Analysis*. Vol. 64, 2, 95–105. <https://doi.org/10.1093/analys/64.2.95>.
4. Knuuttila S. (2018). Questions of Epistemic Logic in Hintikka. *Jaakko Hintikka on Knowledge and Game-Theoretical Semantics*. Cham: Springer International Publishing. 413–431. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62864-6_17
5. Hintikka J., Hintikka M. (1989). The Logic of Epistemology and the Epistemology of Logic: Selected Essays. Dordrecht, Netherland: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-009-2647-9>

6. Hintikka J. (1962). Knowledge and Belief: An Introduction to the Logic of the Two Notions. Ithaca, New York: Cornell University Press. URL: https://archive.org/details/knowledgebeliefi00hint_0/page/n5/mode/2up.
7. Hintikka J. (1999). Inquiry as Inquiry: A Logic of Scientific Discovery. Dordrecht; Boston: Kluwer Academic Publishers. URL: <https://archive.org/details/inquiryasinquiry0000hint>.
8. Hintikka J. (2007). Socratic Epistemology: Explorations of Knowledge-Seeking by Questioning. New York: Cambridge University Press. URL: http://cdn.preterhuman.net/texts/thought_and_writing/philosophy/Hintikka%20-%20Socratic%20Epistemology.pdf.
9. Belnap N., Steel T. (1976). The Logic of Questions and Answers. New Haven and London: Yale University Press. URL: <https://archive.org/details/logicofquestions0000beln/page/n1/mode/2up>.
10. Yuzva L. L. (2007). Logika zapytan i valodozacia sociologichnogo opytuvalnyka. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
11. McConaughey C., McConaughey N., McConaughey Z. (2022). Dialogical Logic. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/logic-dialogical>.
12. Yurkevych, Olena M., Pavlenko, Zhanna O., Trofymenko, Volodymyr A. (2021). History of the development of hermeneutic logic. *Revista Notas Históricas y Geográficas. Vol. 26, 1–28*. URL: <https://www.revistanotashistoricasygeograficas.cl/index.php/nhyg/article/view/326>.
13. Meliakova, Yu., Kovalenko, I., Kalnytskyi, E., Zhdanenko, S. (2022). Temporality and Nostalgia in the Hermeneutic Logic of History. *Cogito, Vol. XIV, 4, 7–26*. URL: <https://www.cogitojournal.ro/index.php/cogito/article/view/2>.
14. Yurkevych, O. M. (2024). Logika u filosofskykh mirkuvanniakh. *Filosofska logika. Visnyk Nats. yuryd. akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mydrogo. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology. 1, 60, 42–55*. <https://doi.org/10.21564/2663–5704.60.299625> [in Ukrainian].
15. Shnedelbah, G. (2001). Tipy racionalnosti. Per. s nem. E. Yurkevich. *Praktychna filosofiia — Practical philosophy, 3, 212–229* [in Russian].
16. Voorbraak, F. (1993). As Far as I Know. Epistemic Logic and Uncertainty. Department of Philosophy, Utrecht University.
17. Rasmus, R., Symons, J., Wang, Y. (2024). Epistemic Logic. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/logic-epistemic>.
18. Velázquez-Quesanda, Sm., Velázquez-Quesanda, So., Velázquez-Quesanda, F. (2023). Philosophical Aspects of Multi-Modal Logic. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/phil-multimodallogic>.
19. Lewis D. (1969). Convention. A Philosophical Study. *Synthese. Vol. 26, 1, 153–157*. URL: <https://archive.org/details/conventionphilos0000lewi/page/n7/mode/2up>.
20. Jamieson, D. (1975). David Lewis On Convention. *Canadian Journal of Philosophy. Vol. 5, 1, 73–81*. URL: <http://www.jstor.org/stable/40230556?origin=JSTOR-pdf>.

Yurkevych Olena Mykolaivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law
University, Kharkiv, Ukraine

LOGICAL INVESTIGATIONS OF KNOWLEDGE: EPISTEMIC LOGIC AND INTERROGATIVE EPISTEMOLOGY

The article is devoted to the problems of theoretical philosophy in the field of knowledge and the strategy of knowing the truth. The issues of rationalization of knowledge are investigated in the aspect of the methodology of the logic of knowledge at the present stage of development. It is proposed to consider epistemology in close connection with the epistemic modal logic and interrogative logic. The formation of strategies of knowledge is studied by modeling cognitive scenarios taking into account the propositional attitudes of agents of knowledge. Conclusions are drawn regarding the prospects of interrogative epistemology in the development of cognitive capabilities of artificial intelligence.

Keywords: *epistemic logic, epistemic modality, interrogative logic, interrogative epistemology, semantics of possible worlds, modeling scenarios of cognitive activity.*

Триняк Майя Вікторівна, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна
e-mail: Maya1973Trynyak@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4981-8535

МОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У БАГАТОКУЛЬТУРНОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ

У статті досліджується феномен мовної ідентичності іноземних студентів у контексті міжкультурного освітнього середовища, акцентуючи увагу на його філософських та комунікативних аспектах. Розглянуто питання взаємозв'язку між збереженням рідної мови, інтеграцією в нове мовне середовище та адаптацією до академічного дискурсу приймаючої країни. Авторка ґрунтується на концепції комунікативної дії Ю. Габермаса, теорії множинної ідентичності та міжкультурної комунікації.

Ключові слова: мова, мовна ідентичність, міжкультурна комунікація, академічна мобільність, іноземні студенти, комунікативна раціональність, транслінгвізм.

Постановка проблеми. Мова – це не лише засіб комунікації, а й простір самовизначення, що визначає межі культурної приналежності та особистісної ідентичності, адже у світі, де освітні траєкторії все частіше виходять за межі національних контекстів, мовна ідентичність стає змінною величиною, що балансує між адаптацією та збереженням персональної автентичності. Іноземні студенти, опиняючись у новому академічному середовищі, проходять складний шлях мовної інтеграції, у якому відбувається не лише освоєння іншої мови, а й перегляд власної ідентичності крізь призму нового соціокультурного досвіду.

Проблема мовної ідентичності виходить за межі суто лінгвістичного виміру, охоплюючи соціокультурний, філософський та освітній аспекти, бо вона безпосередньо пов'язана з пошуком балансу між збереженням мовних традицій та інтеграцією в нові культурні середовища, що складає суть цього питання. Відповідно, особливого значення набуває дослідження механізмів, що забезпечують гармонійне співіснування різних мовних практик

та їхній вплив на особистісну ідентичність студентів у процесі міжкультурної взаємодії.

З огляду на це дослідження мовної ідентичності іноземних студентів є актуальним як у теоретичному, так і в практичному аспектах. З одного боку, воно дозволяє розширити розуміння механізмів мовної адаптації в міжкультурному середовищі, з іншого – сприяє вдосконаленню освітніх стратегій, які допомагають студентам зберігати свою мовну автентичність, одночасно набуваючи компетентності в новому мовному просторі. Практична значущість цієї проблеми зумовлює необхідність розроблення ефективних комунікативних підходів у системі вищої освіти, які враховують не лише мовну, але й соціокультурну специфіку студентів, сприяючи їхній гармонійній інтеграції в академічне середовище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ю. Габермас (2005) у своєму аналізі громадянства та національної ідентичності звертає увагу на динамічний характер історичних процесів, що впливають на формування ідентичності в сучасному світі [3, с. 49]. Він наголошує, що до середини 1980-х рр. історія начебто «завмерла» у стані постісторії, проте пізніше активізувалася, спричинивши нові соціальні трансформації, серед яких – перегляд зв'язку між громадянством і національною ідентичністю. Це має безпосереднє значення для аналізу мовної ідентичності, оскільки в умовах глобалізації національні держави вже не є єдиним визначальним фактором у процесах соціокультурної інтеграції. З одного боку, національна мова традиційно виконує роль механізму консолідації громадянства, однак з іншого, – її монополія поступово зменшується з розвитком міжкультурних комунікацій і академічної мобільності. Особливо актуальним це питання постає в контексті європейських інтеграційних процесів, що змінюють традиційні уявлення про мовну приналежність та ідентичність. Таким чином, концепція Габермаса дозволяє розглянути мовну ідентичність іноземних студентів у ширшому контексті соціальних трансформацій, пов'язаних із послабленням традиційних меж між національними державами та зростанням ролі наднаціональних освітніх просторів.

Література, присвячена проблематиці мовної ідентичності іноземних студентів, також зосереджується на питаннях адаптації, самовизначення та психологічної інтеграції в нове соціокультурне середовище. Дослідження Т. Луфт, М. Шелдона та К. Ріса (2023) репрезентує феноменологічні аспекти розвитку ідентичності міжнародних студентів у Канаді, демонструючи, що процес адаптації проходить через кілька ключових етапів [13]. Спочатку студенти стикаються із труднощами акультурації та кризою самоідентифікації, що може включати негативне сприйняття власного досвіду та статусу в приймаючій країні.

Питання мовної ідентичності іноземних студентів також набуває особливої складності, коли йдеться про тих, хто має сім'ю та дітей. Дослідження А. Філіпі (2024) розглядає, як міжнародні докторанти формують свою ідентичність через ставлення до мовної ситуації своїх дітей під час навчання за кордоном [10]. Аналіз показує, що студенти часто перебувають у подвійній ролі, – з одного боку, вони самі адаптуються до нового академічного та мовного середовища, а з іншого, – сприяють мовній соціалізації своїх дітей. Мова в такому контексті виступає як і джерело стресу, і ресурс для збереження національної та культурної ідентичності.

Цифрові технології відіграють дедалі важливішу роль у процесах мовної адаптації та культурної інтеграції іноземних студентів. У дослідженні Т. Чжана та Б. Рена (2024) проаналізовано, як онлайн-культурна участь впливає на процес акультурації, зокрема на психологічну та соціокультурну адаптацію студентів у новому середовищі [16]. Автори застосовують соціально-когнітивну теорію для пояснення зв'язку між участю студентів у цифрових культурних просторах і формуванням їхньої культурної ідентичності.

Дослідження Р. Раджі, Дж. Ма, Р. Тао та інших (2024) розглядає соціальну ідентичність міжнародних студентів у контексті транскультурних шлюбів у Китаї, що відкриває нові перспективи для аналізу мовної адаптації та міжкультурної інтеграції [14]. Автори підкреслюють, що такі шлюби не лише розширюють соціальні мережі студентів, але й сприяють формуванню більш гнучкої та адаптивної ідентичності, яка поєднує елементи рідної та приймаючої культури.

Актуальність проблеми мовної ідентичності в міжкультурному освітньому середовищі підтверджується низкою сучасних досліджень, які зосереджуються на впливі мовних бар'єрів, міжкультурного навчання та транслінгвізму на соціальну та академічну адаптацію іноземних студентів. Зокрема, дослідження, проведене в малайзійських вищих навчальних закладах, показало, що іноземні студенти часто стикаються з труднощами мовної адаптації, що впливає на їхню здатність до самостійного навчання та інтеграції в академічне середовище [15].

Дослідження М. Амашура підтверджує, що застосування транслінгвістичних підходів значно впливає на формування ідентичності іноземних студентів та сприяє їхній академічній інтеграції [9]. Використання рідної мови як допоміжного інструменту в навчальному процесі дозволяє студентам зберігати зв'язок із власною культурою, уникаючи відчуження та мовного відриву.

Дослідження Т. Лі та колег демонструє, що інтеграція міжкультурної комунікативної компетентності в онлайн-навчання англійської як іноземної мови сприяє підвищенню мотивації студентів та їхньої впевненості у використанні мови [12]. Ці автори наголошують, що поєднання цифрових

технологій із міжкультурним підходом дозволяє студентам глибше розуміти культурні особливості різних країн, що позитивно впливає на їхню мовну ідентичність.

В українських дослідженнях також активно розглядається проблема мовної ідентичності іноземних студентів у контексті міжкультурної комунікації. Зокрема, О. Осадча акцентує увагу на ролі міжкультурної комунікації у вивченні іноземної мови студентами-медиками, підкреслюючи важливість формування міжкультурної компетентності як невід'ємної складової їхньої професійної підготовки [5, с. 312]. Авторка зазначає, що розвиток культурного інтелекту (CQ) сприяє ефективній адаптації студентів до нового мовного середовища та покращує їхні комунікативні навички [5, с. 315].

В. Бакіров та колеги досліджують історичний досвід та сучасні виклики міжкультурної комунікації в університетах, наголошуючи на необхідності формування міжкультурної компетентності у студентів для забезпечення ефективної взаємодії в багатонаціональному академічному середовищі [1]. Ці автори підкреслюють, що зростання кількості іноземних студентів вимагає впровадження нових освітніх технологій та підходів, спрямованих на їхню академічну адаптацію та інтеграцію [1, с. 286].

І. Ушакова аналізує процес організації розвитку міжкультурної комунікації на заняттях з англійської мови за професійним спрямуванням, підкреслюючи важливість використання міждисциплінарного підходу та інтеграції різних видів мистецтва для підвищення ефективності навчання [8]. Авторка зазначає, що застосування таких методів сприяє глибшому розумінню студентами культурних особливостей та покращує їхні комунікативні навички в міжкультурному контексті [8, с. 256].

Разом із тим філософські аспекти мовної ідентичності іноземних студентів у міжкультурному середовищі залишаються недостатньо вивченими, що обумовлює потребу у ґрунтовному дослідженні цієї проблематики.

Формування цілей. Метою цього дослідження є аналіз феномену мовної ідентичності в контексті міжкультурного освітнього середовища, визначення чинників, що впливають на процес її формування та трансформації, а також дослідження механізмів адаптації студентів до багатомовного навчального простору.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати особливості формування мовної ідентичності іноземних студентів у міжкультурному освітньому середовищі.

2. Визначити основні виклики мовної інтеграції та збереження автентичності мовної ідентичності.

3. Обґрунтувати освітні стратегії та комунікативні практики, що сприяють гармонійному розвитку мовної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Ю. Габермас у своїй праці «The Theory of Communicative Action» [11] розглядає комунікативну раціональність як основу для формування взаєморозуміння в суспільстві, що є особливо важливим у контексті мовної ідентичності іноземних студентів. Він підкреслює, що ефективна комунікація базується не лише на передаванні інформації, а й на досягненні взаємного порозуміння між учасниками дискурсу. У випадку студентів, які навчаються в іншомовному середовищі, цей процес є надзвичайно складним, оскільки вони стикаються не лише з мовними бар'єрами, але і з відмінностями в комунікативних стилях та культурних очікуваннях [3]. Якщо мовна адаптація базується лише на інструментальній раціональності, тобто на механічному засвоєнні мови без урахування її соціокультурного контексту, то вона може призвести до відчуження та втрати мовної автентичності. Натомість комунікативна раціональність, яка орієнтується на діалог, визнання та взаємоповагу, дозволяє студентам зберігати свою мовну ідентичність, інтегруючись у нове середовище без руйнування власних культурних основ. Це підтверджує необхідність розроблення освітніх підходів, які сприяють не тільки навчанню мови, але й формуванню міжкультурної компетентності, що забезпечує гармонійний процес адаптації.

Філософські аспекти мовної ідентичності іноземних студентів у міжкультурному освітньому середовищі мають фундаментальне значення для розуміння їхньої соціокультурної адаптації. У контексті парадигмального переходу від інструментальної до комунікативної раціональності, про що ми писали в попередній статті [7], мовна ідентичність виступає не лише як засіб взаєморозуміння, а й як механізм формування особистісної автономії.

Сучасне інформаційне суспільство трансформує традиційні підходи до ідентичності, надаючи їй множинного й ситуативного характеру. Як ми вказували раніше, «в умовах інформаційного суспільства особистісна ідентичність набуває множинного й ситуативного характеру, що при домінуванні інструментальної раціональності в суспільній свідомості й недостатньо розвинених практиках автокомунікації може спричинити дестабілізацію глобальних культурно-комунікативних процесів» [7, с. 58]. Це означає, що мовна ідентичність іноземних студентів стає ареною для конфлікту між збереженням власної культурної ідентичності та необхідністю адаптації до нового мовного і соціального середовища. Відсутність усвідомлених стратегій автокомунікації може призводити до фрагментації ідентичності, що особливо проявляється в умовах академічної мобільності.

Комунікація є ключовим фактором, що визначає процеси інтеграції та ідентифікації в умовах глобалізованого суспільства. Підкреслимо, що «комунікація як процес порозуміння між людьми, гармонізації їхнього внутрішнього світу через діалог, як спілкування людей різних культур чи різних дискурсів-

них практик, цінностей, смислів та символів набула у XXI столітті дійсно всеохоплюючого й всепроникаючого характеру» [7, с. 59]. Ця характеристика є особливо актуальною для іноземних студентів, які занурюються в новий мовний простір, що нерідко має відмінні комунікативні традиції. Якщо університетське середовище не сприяє створенню інтегративних комунікативних практик, мовна адаптація може ускладнюватись, а студенти можуть відчувати культурну відчуженість.

Головною проблемою формування мовної ідентичності є її конфліктність у контексті комунікативних процесів. Ми вже зазначали, що «проблема ідентичності є однією з найбільш актуальних і дискусійних. Вона тісно пов'язана з пошуком інноваційних форм трансляції знання, організації діалогу культур, міжособистісного та внутрішньоособистісного діалогу» [7, с. 59]. Це означає, що мовна ідентичність не є статичною, а перебуває в динаміці, що зумовлюється міжкультурною взаємодією та новими соціальними реаліями. Особливо це помітно в академічному середовищі, де студентам необхідно адаптуватися до мовних норм викладання, наукового дискурсу і неформального спілкування.

Одним із критичних аспектів є взаємозв'язок між множинною ідентичністю та можливістю автономної адаптації до нового мовного середовища. На нашу думку, «у такій складній поліваріантній системі, як сучасне інформаційне суспільство, у якому основною проблемою для індивіда стає автономна адаптація до динамічно змінюваного світу, а горизонт свободи особистості невпинно розширюється, ідентичність набуває множинного, процесуального й ситуативного характеру» [7, с. 59]. У цьому контексті мовна ідентичність іноземних студентів постає не лише як суто лінгвістичне явище, а як комплексна соціально-філософська проблема, що охоплює питання особистісної автономії, комунікативної компетентності та культурної інтеграції.

Нарешті, важливим аспектом є вплив комунікативної раціональності на збереження мовної ідентичності. Вважаємо за важливе зазначити, що «при недостатньо розвинених і усвідомлених практиках автокомунікації та само-refлексії феномен множинності ідентичності може спричинити розпад особистості як цілісного утворення» [7, с. 60]. Це твердження особливо актуальне для іноземних студентів, які в процесі навчання в іншомовному середовищі можуть зазнавати стресу, пов'язаного з розривом між рідною мовою та мовою навчання. У цьому випадку комунікативна раціональність, яка передбачає усвідомлення мовної ідентичності як динамічного та інтегративного процесу, може слугувати основою для розроблення ефективних освітніх стратегій, спрямованих на підтримку мовної і культурної автентичності студентів. Ми бачимо, що мовна ідентичність іноземних студентів є складним соціокультурним конструктом, що формується на перетині комунікативних

практик, освітніх стратегій та особистісної рефлексії. Вона не може бути розглянута окремо від ширшого контексту множинної ідентичності, яка визначає особистісну автономію в сучасному інформаційному суспільстві.

Питання мовної самосвідомості також набуває особливої гостроти в умовах цифрового суспільства, де традиційні механізми соціалізації втрачають свою однозначність [2, с. 16–17]. У цьому сенсі мовна ідентичність може розглядатися як багаторівневий процес, що включає індивідуальну самоідентифікацію, комунікативні практики та соціокультурні контексти, які визначають стратегії адаптації іноземних студентів у новому середовищі.

Розвиток міжкультурної комунікації як основи мовної ідентичності був проаналізований у роботах В. Бакірова, Н. Ушакової та Л. Хижняк [1], які вказують на необхідність створення освітнього простору, що враховує культурну різноманітність студентів. Вони підкреслюють, що мовна ідентичність не є статичним феноменом, а зазнає трансформацій під впливом соціальних і освітніх умов. В умовах академічної мобільності студенти стикаються з необхідністю балансувати між збереженням рідної мовної ідентичності та інтеграцією в нове мовне середовище, що нерідко призводить до когнітивного дисонансу.

Ще філософ Д. Д'юї у своїх працях підкреслював [4], що демократичне навчання передбачає створення комунікативного простору, у якому кожен студент може виразити власну ідентичність, зберігаючи зв'язок зі своєю мовною та культурною спадщиною.

З точки зору міждисциплінарного аналізу, феномен мовної ідентичності нерозривно пов'язаний із питаннями адаптації, автономії та соціальної інтеграції. М. Алмашур наголошує [9], що транслінгвізм є ключовим інструментом підтримки мовної ідентичності студентів, що навчаються за кордоном. Застосування кількох мов у навчальному процесі допомагає студентам уникати відчуження, сприяє розвитку комунікативних стратегій та зменшує психологічний стрес [9]. У цьому контексті можна розглядати мовну ідентичність як динамічний процес, що охоплює не лише мовне самовизначення, але й стратегії навчання, побудови соціальних зв'язків і культурної інтеграції.

Питання впливу цифрових технологій на мовну ідентичність також є актуальним. Т. Лі та колеги дослідили [12], що інтеграція міжкультурної комунікативної компетентності в навчальні програми значно підвищує мотивацію студентів до вивчення мови. У сучасному інформаційному суспільстві онлайн-освіта та цифрові платформи стають не лише засобами навчання, а й середовищем формування мовної ідентичності. Водночас С. Терепищій наголошує [6], що сучасні освітні ландшафти повинні бути гнучкими, інтерактивними і сприяти комунікативному самовираженню, що особливо важливо для іноземних студентів, які навчаються в міжкультурному середовищі.

Таким чином, проблема формування мовної ідентичності іноземних студентів є складною та багатогранною. Вона охоплює філософські аспекти особистісної автономії, комунікативних стратегій та цифрової трансформації освітнього простору. О. Осадча підкреслює [5], що ефективність навчання іноземних студентів значною мірою залежить від їхньої здатності адаптувати власну мовну ідентичність до нових академічних умов. Водночас питання збереження автентичності в умовах глобалізованої освіти залишається відкритим і потребує подальших досліджень, зокрема в напрямку розроблення освітніх моделей, що поєднують традиційні та інноваційні підходи до міжкультурної комунікації.

Виклики мовної інтеграції також пов'язані з динамічними змінами в соціокультурному середовищі. В умовах цифрового суспільства комунікація значною мірою переходить у віртуальний простір, що змінює способи взаємодії студентів як з академічним середовищем, так і з власною культурною спільнотою [2]. Цифрові платформи надають студентам можливість підтримувати зв'язок із рідною мовою та культурою, однак вони також формують нові моделі мовного самовизначення, у яких традиційні кордони між мовами розмиваються. Це може як продукувати позитивний ефект двомовності, так і призводити до розмиття мовної ідентичності, що створює додаткові труднощі для студентів у процесі соціалізації в новому середовищі.

Ще одним ключовим викликом є баланс між асиміляцією та збереженням мовної самобутності. В освітньому процесі нерідко домінує концепція інтеграції через повне занурення в мовне середовище приймаючої країни, що може призводити до поступового витіснення рідної мови з повсякденного використання [5]. Однак дослідження демонструють [6], що така стратегія не завжди є ефективною, оскільки вона може викликати відчуження, внутрішні конфлікти та труднощі у самовизначенні студентів. Оптимальним підходом є двостороння адаптація, за якої навчальні заклади враховують культурні та мовні особливості студентів і пропонують моделі навчання, що дозволяють поєднувати рідну мову з мовою навчання.

Основні виклики мовної інтеграції іноземних студентів полягають у необхідності знаходити баланс між адаптацією та збереженням власної мовної ідентичності, у складності інтеграції в домінуюче мовне середовище та у впливі цифрових технологій на формування мовного самовизначення. Розв'язання цих проблем вимагає не лише зміни освітніх підходів, а й глибшого філософського осмислення мовної ідентичності як гнучкого, динамічного феномену, що формується в умовах сучасного глобалізованого світу.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що мовна ідентичність іноземних студентів у міжкультурному освітньому середовищі є складним і динамічним феноменом, що формується на перетині мовних практик, кому-

нікативної раціональності та соціокультурної адаптації. Аналіз показав, що збереження мовної автентичності студентів можливе лише за умов, коли інтеграційні процеси спираються не на інструментальну, а на комунікативну раціональність, що передбачає діалогічний характер взаємодії, взаємоповагу та визнання мовного різноманіття. Філософська рефлексія цього питання дозволяє розглядати мовну ідентичність не лише як індивідуальну характеристику, а й суспільний феномен, що перебуває в постійному русі, реагуючи на культурні, технологічні та освітні трансформації.

Одним із ключових висновків є те, що адаптація до нового мовного середовища не повинна відбуватися шляхом асиміляції та витіснення рідної мови, а має базуватися на принципах двосторонньої інтеграції. Це означає необхідність створення освітніх просторів, які враховують потребу студентів не лише у володінні мовою навчання, але й збереження їхньої мовної ідентичності через підтримку багатомовності, використання транслінгвістичних стратегій та впровадження міжкультурного діалогу. Отже, сучасна філософія освіти повинна відповісти на запитання: як можливо поєднати автономію мовної ідентичності з вимогами академічної комунікації, не спричиняючи розриву між культурним корінням та необхідністю інтеграції?

Перспективи подальших досліджень у цій сфері пов'язані з глибшим аналізом філософських аспектів мовної адаптації, зокрема крізь призму екзистенційної філософії, герменевтики та соціальної феноменології. Важливим напрямом є також вивчення впливу цифрових технологій на мовну ідентичність студентів, оскільки в умовах глобальної комунікації традиційні моделі мовного самовизначення поступово змінюються. Питання збереження мовної самобутності у віртуальних середовищах та її взаємозв'язку з офлайн-освітою потребує окремого аналізу. Відкритим залишається і більш загальне філософське питання: чи може мовна ідентичність залишатися цілісною в епоху, коли гнучкість та адаптивність стають головними умовами соціальної інтеграції?

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакіров В. С., Ушакова Н. І., Хижняк Л. М. Міжкультурна комунікація в університеті: історичний досвід і виклики сучасності. *Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2017. № 39. С. 286–295.
2. Воронкова В. Г., Каганов Ю. О., Метеленко Н. Г. Формування цінностей цифрового суспільства і цифрової людини в умовах глобалізації та INDUSTRY 4.0. *Humanities studies*. 2022. Вип. 11 (88). С. 16–25.
3. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. *Умови громадянства* : зб. ст. / під ред. Варта ван Стінбергена. 2005. С. 49–70.
4. Д'юї Д. Демократія і освіта / пер. М. Олійник, І. Босак, Г. Пехник. Львів : Літопис, 2003. 294 с.

5. Осадча О. Specific Features of Implementation of Intercultural Communication in the Context of Learning a Foreign Language by Medical Students. *Іншомовна комунікація: інноваційні та традиційні підходи*. 2024. № 3. С. 311–334. <https://doi.org/10.36074/ikitp.monograph-2024.11>
6. Терепищій С. О. Сучасні освітні ландшафти. Київ : Фенікс, 2016. 309 с.
7. Триняк М., Руденко С. Феномен множинної ідентичності у контексті парадигмального повороту від інструментальної до комунікативної раціональності. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2023. № 3 (58). С. 58–72. <https://doi.org/10.21564/2663-5704.58.285641>.
8. Ушакова І. О. Розвиток міжкультурної комунікації на заняттях з англійської мови за професійним спрямуванням. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2018. № 3 (84). С. 254–259.
9. Almashour M. Bridging worlds with words: translanguaging and its impact on identity formation, academic integration, and social adaptation among Jordanian graduate students in Ontario, Canada. *Frontiers in Education*. 2024. № 9. <https://doi.org/10.3389/feduc.2024.1464741>.
10. Filipi A. International doctoral students' identity formulations through their orientations to their children's languages as both stressors and assets. *The Australian Educational Researcher*. 2024. Vol. 51. P. 2255–2275. <https://doi.org/10.1007/s13384-024-00692-6>.
11. Habermas J. *The Theory of Communicative Action*. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society. 2015. URL: <https://www.perlego.com/book/1535910/the-theory-of-communicative-action-reason-andthe-rationalization-of-society-volume-1.pdf> (дата звернення: 19.01.2025).
12. Lee T.-Y., Ho Y.-C., Chen C.-H. Integrating intercultural communicative competence into an online EFL curriculum: an empirical study of a secondary school in Thailand. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education*. 2023. № 4. P. 1–19. <https://doi.org/10.1186/s40862-022-00174-1>.
13. Luft T., Sheldon M., Rees C. Identity Development of International Graduate Students in Canada: Findings from an Interpretative Phenomenological Approach. *Trends in Psychol.* 2023. <https://doi.org/10.1007/s43076-023-00298-4> (дата звернення: 20.01.2025).
14. Raja R., Ma J., Tao R. et al. Social identity development in transnational marriages of international students in China. *Humanit Soc Sci Commun*. 2024. № 11 (203). P. 1–9. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-02396-1>.
15. Yassin A. A., Razak N. A., Qasem Y., Mohammed M. A. S. Intercultural Learning Challenges Affecting International Students' Learning Sustainability in Malaysian Higher Education Institutions. *Sustainability*. 2020. № 12 (18). P. 7490. <https://doi.org/10.3390/su12187490>.
16. Zhang T., Ren B. International students' acculturation: online cultural participation, cultural self-awareness, and cultural identity clarity. *Curr Psychol*. 2024. № 43. P. 34484–34495. <https://doi.org/10.1007/s12144-024-06948->

REFERENCES

1. Bakirov, V. S., Ushakova, N. I., & Khizhniak, L. M. (2017). Mizhkulturna komunikatsiia v universyteti: Istorychnyi dosvid i vyklyky suchasnosti. *Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody – Sociological Research of Modern Society: Methodology, Theory, Methods*, 39, 286–295 [in Ukrainian].
2. Voronkova, V. H., Kahanov, Yu.O., & Metelenko, N. H. (2022). Formuvannia tsinnosti tsyfrovoho suspilstva i tsyfrovoy liudyny v umovakh hlobalizatsii ta INDUSTRY 4.0. *Humanities Studies, issue 11(88)*, 16–25 [in Ukrainian].
3. Habermas, Yu. (2005). Hromadianstvo i natsionalna identychnist. In V. van Stinbergen (Ed.). *Umovy hromadianstva*, 49–70 [in Ukrainian].
4. Dewey, J. (2003). *Democracy and Education*. (M. Oliinyk, I. Bosak, & H. Pekhnyk, Trans.). Lviv: Litopys [in Ukrainian].
5. Osadcha, O. (2024). Specific features of implementation of intercultural communication in the context of learning a foreign language by medical students. *Inshomovna komunikatsiia: innovatsiini ta tradytsiini pidkhody – Intercultural Communication: Innovative and Traditional Approaches*, 3, 311–334. <https://doi.org/10.36074/ikitp.monograph-2024.11>
6. Terepyschyi, S. O. (2016). *Suchasni osvichni landshafty*. Kyiv: Phoenix [in Ukrainian].
7. Tryniak, M., Rudenko, S. (2023). Fenomen mnozhyhnoi identychnosti u konteksti paradyhmal'noho povorotu vid instrumentalnoi do komunikatyvnoi ratsionalnosti. *Visnyk NluU imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filozofia, filozofia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 3(58), 58–72. <https://doi.org/10.21564/2663–5704.58.285641> [in Ukrainian].
8. Ushakova, I. O. (2018). Rozvytok mizhkulturnoi komunikatsii na zaniattiakh z anhliiskoi movy za profesiinym spriamuvanniam. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka – Spirituality of Personality: Methodology, Theory, and Practice*, 3 (84), 254–259 [in Ukrainian].
9. Almashour, M. (2024). Bridging worlds with words: Translanguaging and its impact on identity formation, academic integration, and social adaptation among Jordanian graduate students in Ontario, Canada. *Frontiers in Education*, 9. <https://doi.org/10.3389/educ.2024.1464741>
10. Filipi, A. (2024). International doctoral students' identity formulations through their orientations to their children's languages as both stressors and assets. *Australian Educational Researcher, Vol. 51*, 2255–2275. <https://doi.org/10.1007/s13384-024-00692-6>
11. Habermas, J. (2015). *The Theory of Communicative Action. Reason and the Rationalization of Society*. Vol. 1. URL: <https://www.perlego.com/book/1535910/the-theory-of-communicative-action-reason-and-the-rationalization-of-society-volume-1.pdf>.
12. Lee, T.-Y., Ho, Y.-C., & Chen, C.-H. (2024). Integrating intercultural communicative competence into an online EFL curriculum: Does it affect teenage students' motivation?

Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education, 4, 1–19. <https://doi.org/10.1186/s40862-022-00174-1>

13. Luft, T., Sheldon, M., & Rees, C. (2023). Identity development of international graduate students in Canada: Findings from an interpretative phenomenological approach. *Trends in Psychol.* <https://doi.org/10.1007/s43076-023-00298-4>
14. Raja, R., Ma, J., & Tao, R. (2024). Social identity development in transnational marriages of international students in China. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11 (203), 1–9. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-02396-1>
15. Yassin, A. A., Razak, N. A., Qasem, Y., & Mohammed, M. A. S. (2020). Intercultural learning challenges affecting international students' learning sustainability in Malaysian higher education institutions. *Sustainability*, 12 (18), 7490. <https://doi.org/10.3390/su12187490>
16. Zhang, T., & Ren, B. (2024). International students' acculturation: Online cultural participation, cultural self-awareness, and cultural identity clarity. *Current Psychol*, 43, 34484–34495. <https://doi.org/10.1007/s12144-024-06948-9>

Tryniak Maya Viktorivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of Philosophy Department, G. S. Skovoroda Kharkiv National
Pedagogical University, Ukraine

LANGUAGE IDENTITY IN A MULTICULTURAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT: CHALLENGES FOR INTERNATIONAL STUDENTS

The article explores the phenomenon of linguistic identity of foreign students in the context of an intercultural educational environment, focusing on its philosophical and communicative aspects. The issue of the relationship between the preservation of the native language, integration into a new linguistic environment and adaptation to the academic discourse of the host country is considered. The author is based on the concept of communicative action of J. Habermas, the theory of multiple identity and intercultural communication.

Keywords: language, linguistic identity, intercultural communication, academic mobility, international students, communicative rationality, translanguism.

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3156-9254

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0200-1141

НОВІ ПРОСТОРОВИ ЛОКАЛЬНОСТІ В НОМАДИЧНОМУ БУТТІ: ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті розглянуті особливі умови формування номадичного способу життя доби постмодерну. Сучасний соціокультурний простір міст представлений як середовище, де виникають специфічні локальності, що сприяють номадизації, – «не-місце» та «діра». «Не-місце» осмислене як канал безупинного руху, позбавлений історичності та такий, що утворює розсіювання суб'єктної ідентичності. «Діра» показана як вузол зіткнення різноспрямованих потоків, що передбачає первинне уповільнення номада для здійснення вільного заглиблення в «не-місце». Показано, що виникнення «не-місць» пов'язане з процесом наративізації місць, конструювання їх за допомогою знаків, що в підсумку веде до того, що місце стає відсутнім для самого себе («не-місцем»).

Ключові слова: номадизм, постмодерн, простір сучасного міста, номадична ідентичність.

Вступ. Сучасна цивілізація перебуває у стадії інтенсивних соціокультурних і технологічних трансформацій. Сьогодні акцент зміщений у бік новизни, що задає імпульс до нелінійного розвитку дійсності. Світ постійно розширює межі, демонструючи не тільки неймовірно-можливе, а й неймовірно-наявне в бутті соціального та особистого. Соціум трансформується в рухому сукупність діяльнісних індивідів.

Однією з характерних рис цивілізації постмодерну є перетворення історичних фактів на контекстуальні. Традиційні ознаки локальної ідентичності (мова, територія, спільність культури тощо) стають рухливими, втрачають свою «вічність», змінюючись протягом життя одного покоління: те, що раніше «робила» історія, тепер роблять абстрактні системи та технореволюції.

Як наслідок, постмодерн позбавлений будь-якого відчуття темпоральності. Минуле, так само як теперішнє та майбутнє, перетворено на віртуальні реальності [1] або симультанні комбінації на кшталт постмодернної архітектури: з історичної точки зору речі розглядаються радше як «процеси моделювання та структурування, а не як статичні явища» [2, р. 41–42]. Час набуває історії, щойно швидкість руху простором (на відміну від незмінного, по суті, простору, який не може бути розтягнутим або стиснутим) стає питанням спритності, уяви та винахідливості людини.

В організації сучасного простору пріоритет відданий порожнечі. Традиційні локуси зосередження втрачають символічну закріпленість і розташовуються передусім так, аби забезпечити можливість безперешкодного переміщення. Такий простір готує поле для кочування номадичного суб'єкта¹. Номадичний стиль життя нагадує безупинну джазову імпровізацію, у кожний момент якої важливі лише власна манера виконання, власна тональність, власний стиль. Утворюється особлива реальність, де об'єкт завжди рухається, що веде до необхідності вибору напряму і перетворення його на Магістраль.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Однією з наймасштабніших спроб, спрямованих на осмислення новітньої соціокультурної ситуації, є номадологічний проєкт Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі [3, 4]. Номадизм сьогодні активно використовується в геофілософських розвідках, де перевагу віддано простору, передусім міському.

Конструювання сучасних міських просторів та досвід їх використання перетворюють саму людину. У межах критики функціоналістського урбанізму М. Гайдеггер [5], А. Лефевр [6] та інші автори роблять акцент на втраті екзистенціальних цінностей та цінностей ідентичності сучасного міста. Категорія «не-місце» М. Оже [7], розвинута під впливом ідей М. де Серто [8], а також «сміттєвий простір» Колхаса [9] відображають трансформації сучасних форм солідарності. Сучасні дослідники, спираючися на велику міждис-

¹ Номадизм (загальнопланетарне кочівництво) передбачає відмову від будь-яких форм осілості та прив'язаності, постулює примат свободи, що мислиться передусім як здатність безперешкодно здійснювати переміщення у просторі та часі. На відміну від «деревоподібної» осілої культури, номадична культура є ризомною, а отже, аструктурною, алінійною, горизонтальною, багатовекторною, необмеженою. Розмивання меж культури здійснюється за рахунок гібридизації різнорідних сутностей, що веде до синергетичного ефекту. Впливу гібридизації зазнають як різні аспекти ідентичності номада, так і простір навколо нього.

циплінарну літературу, розглядають «не-місця» як такі, що існували завжди [10], як забуті або такі, що деградували [11], як нові, ще не привласнені користувачами простори [12], що загалом свідчить про необхідність більш відкритих, динамічних та гетерогенних концепцій місця [13; 14].

Загалом же сучасний стан соціальної реальності обумовлює трансдисциплінарний контекст вивчення актуальних проблем. Соціально-гуманітарне знання стає своєрідним навігатором, що дозволяє орієнтуватися в соціальній реальності, дати пояснення розрізним явищам та інтерпретувати їх у подальшому [15].

Методологічними засадами наших роздумів є ідея незавершеності сучасності, розуміння її як плинної. Термін «постмодернізм» ми вживаємо в широкому значенні – передусім як світоглядну стратегію, набір критичних та риторичних практик, спрямованих на переосмислення модерністських критеріїв ідентичності, історичного прогресу та епістемологічної визначеності. Такий підхід дозволяє акумулювати ключові зміни, що останніми десятиліттями відбуваються в суспільстві й культурі, та у своєрідному сплетенні метафор і смислів утворити концепти, за допомогою яких розкрити драматичний характер сучасної соціальної реальності. Концепт відсутності місця зумовлює осмислення не-місця як позбавленого особливого значення місця, що визначається не населенням, а траєкторіями та циркуляціями людей. Своєю чергою, це зміцнює ідею зникнення місцевої ідентичності, укоріненої у відомій історії і зв'язаної з великими наративами та колективними відсиланнями.

Мета статті – визначити та осмислити специфічні локальності просторового середовища постмодерну з урахуванням соціокультурних особливостей сучасного номадизму.

Виклад основного матеріалу.

Номадична топологія постмодерну: нове прочитання простору

Класичне уявлення про соціокультурний простір доби модерну базувалося на його поділі на зовнішній і внутрішній. Із переходом до постмодерну відмінність між цими опозиціями зменшується. М. Гардт та А. Негрі показують зняття опозиційності зовнішнього та внутрішнього на прикладі політичного дискурсу: політика не зникає; те, що зникає, – це будь-яке уявлення про автономність політичного [16, р. 307].

Світ постмодерну покидає й природна складова. Вона більше не сприймається як щось зовнішнє, справжнє, незалежне від штучності цивілізації. Як зазначають вищезгадані автори, «у нашому світі все ще є ліси, і цвіркуни, і грози, і ми продовжуємо розуміти, що нашими душами рухають природні інстинкти та пристрасті; але ми не маємо природи в тому сенсі, що ці сили та феномени більше не розуміються як зовнішнє, тобто вони не розглядають-

ся як споконвічно дані та незалежні від штучності порядку цивілізації... вони є штучними або, можна сказати, частиною історії» [16, р. 187].

Протиставлення зовнішнього і внутрішнього заміщується грою кількісних відмінностей, грою гібридності та штучності. Важливість внутрішнього також поступово втрачається. Властивий модерну поділ на приватне і публічне припинений шляхом приватизації публічного. Наприклад, міська архітектура орієнтована вже не на створення місць комунікування (як це було в модерні), а на недопущення випадкових зустрічей людей із різних культурних прошарків, вона формує середовища «закритих алей, швидкісних автотрас та закритих спільнот» [16, р. 188].

Сучасний культурний простір, який Г. Дебор називає «суспільством спектаклю», стає водночас уніфікованим (потрапивши під тотальний повсякденний контроль відеокамер) і розсіяним, деактуалізованим [17; 18]. Це однорідне поле імперського суверенітету, де зникнення кордонів бінарності поступається місцем лініям розлому. Тільки простір вільного руху суб'єктів і груп (незалежно від його легальності) може претендувати на реальність. Опір прив'язаності до нації, ідентичності, народу через номадичний відхід від суверенності іменується контрімперською онтологією.

А. Лефевр обстоював ідею про те, що людське соціокультурне середовище продукується суспільством у його культурному бутті [6]. Кожен конкретно-історичний період передбачає певні просторові практики. Вони розробляються «професійними творцями кодів», до яких А. Лефевр відносив архітекторів, художників, учених. Саме такі практики визначають повсякденне побутування споживача кодів. Середовище, отже, продукується не тільки через економічні зміни, а й символічним чином. Подібно до енергії в матеріальній формі (молекулярної чи атомної), соціальна енергія є водночас і спрямованою, і розсіяною. Такий простір є концентричним та мережевим, містить прямі та криві лінії. Однак, як зауважує А. Лефевр, соціальні простори не можна визначити, звівши їх лише до базового дуалізму: «картезіанський простір чистих аркушів паперу, дошок креслення, планів, розрізів, фасадів, моделей, геометричних проєкцій тощо як символ вузької раціональності... упускає з уваги, що простір є ... передусім почутим та розіграним (завдяки фізичним жестам та рухам)... Усе тіло загалом утворює та продукує простір, у якому згодом виникають повідомлення, коди, закодоване та розкодоване...» [6, р. 200].

Крім того, соціальний простір визначається як локус мови та письма, які іноді розкривають, а іноді приховують, іноді виражають істину, а іноді – фальш (причому фальш слугує ретранслятором, ресурсом і основою для істини). Саме в такому світі відбувається пошук насолоди – пошук, об'єкт якого, щойно знайдений, знищується самим актом отримання задоволення [6, р. 211].

Таким чином, під час переходу до культури постмодерну відбулася заміна прожитого простору абстрактним, ілюзорним, розробленим владою для недопущення мас до реального простору. Простір у постмодерні – соціокультурний продукт; це не об'єктивна даність, а результат культурних зв'язків і відносин, що дає змогу говорити про спеціальність як переживання простору [19].

У соціокультурному середовищі постмодерну Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі виокремлюють гладкий простір, що породжує номада (машину війни), та рифлений простір, що породжує осілого (апарат держави) [3]. У формуванні рифленого простору беруть участь завжди дві складові: вертикальна і горизонтальна. Одна з них жорстко закріплена, інша має свободу переміщення. Такий простір укладається у встановлені межі й має внутрішню та зовнішню поверхню. Гладкий простір може бути сформований переплетеннями різнорідностей, у яких неможливо виявити внутрішнє і зовнішнє. Прикладом такого простору можуть виступати вовна, повсть. Такий простір відкритий і безмежний у всіх напрямках, він не дає змоги виявити центр, не допускає альянсу фіксованих і рухомих частин. У гладкому просторі номадів точки залежні від траєкторії руху, тоді як у рифленому просторі саме точки задають лінію. Стійка позиція рифленого простору, іменована Домом, у гладкому просторі динамічна й підпорядкована напряму кочування – вектору, який не вимірює, а вказує. Внутрішній і зовнішній простори житла, сформованого векторами напрямку руху (яранга, чум, пліт), тотожні. У рифлений простір ослих поміщають предмети; гладкий простір заповнений подіями, що, за словами Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, є результатом гаптичного сприйняття, яке може бути як візуальним або аудіальним, так і тактильним [3]. Простір осілих розмежовується лініями та кутами, за простором номадів відбувається розподіл.

Попри різну природу ці простори є водночас опозиційними і взаємодоповнювальними, переходять одне в одного: «...можна жити рифленим способом у пустелях, степах або морях; можна жити гладким способом навіть у містах, бути номадом міст... Доволі давно Фіцджеральд уже сказав: мова не про те, аби пливати до південних морів, не це визначає подорож... Існують не тільки дивні вояжі містом, а й вояжі на місці... Ми тут маємо на увазі справжніх кочівників ... і ми можемо сказати: вони не рухаються... Вояж на місці – ось ім'я для всіх інтенсивностей, навіть якщо вони розвиваються також і вишир» [3, р. 482].

Кочовими номадами виступають багато субкультур, які перебувають у просторі рифленого міста. Справжній номад не рухається. Він тому й кочівник, що не мігрує, а утримує гладкий простір. Номада характеризує не стільки рух, скільки інтенсивність – «спосіб опросторовування, спосіб буття для простору» [3, р. 482].

Елемент, що має більшу швидкість, не обов'язково найінтенсивніший; він може здійснювати з'єднання своєї інтенсивності з інтенсивністю найповільнішого елемента, що не виключає швидке, але працює водночас із ним за іншою стратегією. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі також пропонують розрізняти швидкість та рух [3]. Рух, будучи швидким, може не надавати тілу швидкості, а швидкість, навіть будучи повільною, залишається швидкістю, у якій закладено інтенсивність. Така інтенсивна швидкість стверджує абсолютний характер об'єкта, чий незвідні до цілісності частини заповнюють гладкий простір і можуть виникати в будь-якій його точці. Творчі пориви, духовні пошуки, ментальні подорожі можуть відбуватися без видимого руху, але з локальною інтенсивністю. Зупинка як процес, кататонія та стрімкість – це риси творчості та риси номада.

Влада над простором є ключовою темою в геополітиці, у якій зіштовхуються люди моря (гладкого простору) та люди суходолу (рифленого простору), таласократія та телурократія. Влада морських людей виникає передусім від піратів, які не лише грабували судна, а й боролися за просторове панування та контроль над сухопутними мешканцями. Якщо оаза на суходолі завжди була бажаною здобиччю для сухопутних вождів, то острів у морі для морських вождів був Домом. Співіснування морських вождів із селянами острова сприяло розмиванню станових відмінностей. Порти як вузлові точки переходу з рифленого на гладкий простір являли собою змішане мультикультурне утворення, екстериторіальну конфедерацію – не просто частину суходолу, а мережу торговельних громад, силу якої визначала морська торгівля. Море стало пасовищем, морські шляхи – каналами поширення культу багатства. Море розглядається Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі як принцип гладких просторів, що парадоксальним чином раніше за інші простори намагалися розкреслити і піддати рифленню, підпорядкуванню землі [3, р. 387]. Дійсно, влада Західного світу багато в чому будувалася на вмінні Держави підпорядкувати море. Але це спричинило несподіваний результат: множення відносних рухів морем, зростання можливих напрямків у вже розкресленому просторі відновлюють його гладкість. Прикладом можуть слугувати невідконтрольні Державі міграційні процеси у Західній Європі.

Геополітична стратегія постмодерну – це реалізація принципу *fleet in being* (невидимий флот у будь-якій точці). У такому принципі немає переміщення від точки до точки, проте є здатність утримувати весь простір: рифлення простору заміщене його захопленням і відновленням руху, реалізованого через факт присутності в акваторії стратегічних підводних човнів. *Fleet in being* не має на увазі перетин моря, досягнення континенту, він говорить про рух без напрямку, без пункту відправлення і прибуття. Завдяки *fleet in being* геостратегічні точки перестають бути опорними, географічна локація втрачає

свою стратегічну цінність. Натомість поцінованими сьогодні є делокалізація вектора та постійний рух.

У людській історії наявні дві культурні стратегії взаємодії з чужинцями – антропоємична (*antropoemic strategy*) та антропофагічна¹ [20]. Обидві вони зв'язані з породженням імпульсу номадичного руху в конкретній точці культурного простору. На підставі цих стратегій З. Бауман виокремлює топоси сучасних міст-мегаполісів, що потребують номадичного руху: «місця, що пожирають» (місця споживання), «місця, що вивергають» і «порожні простори» [21, р. 98–109].

Місто, будучи місцем зустрічей із незнайомими людьми, створює умови для одноразових перетинів, що не передбачають повторень. Аби такий перетин-подія відбувався найбезболісніше, місто породжує «місця, що пожирають» – торговельні центри (храми споживання). У просторі таких місць інтенсивність руху виникає без швидкості, допускається дія, але виключається взаємодія, оскільки відносини заважають прояву індивідуальної активності як щодо споживання товарів і послуг, так і щодо проживання відчуття проведення часу. Розподіляючись ризомним простором «місць, що пожирають», номад відчуває повсякденну безпеку, позаяк ці місця забезпечують чистоту, стерильність і тотальний контроль над дотриманням правил руху потоків [22]. Тут немає початкової точки відправлення і кінцевої точки прибуття. Точки рухаються разом із мандрівним суб'єктом, даючи змогу проживати приємне фізичне, візуальне, емоційне ковзання, надовго не затримуючи погляд, не зупиняючи тіло, не допускаючи виникнення емоційної прив'язаності.

«Вивергаючий простір» допускає присутність у ньому «чужинців», але мінімізує прояви інакшості. Він вимагає дотримання обов'язкових патернів поведінки, без чого існування у «вивергаючому просторі» стане проблематичним або неможливим узагалі. Такий простір, за словами З. Баумана, позбавлений символічного вираження ідентичності, ставлення до історії. «Вивергаючі простори» потоків дозволяють відчувати себе «як удома», але не допускають поводитися «як удома».

До «порожніх просторів» належать топоси, що не мають приписаного значення. Вони виключені з поля оптики суб'єкта і не передбачають привне-

¹ Як пояснює З. Бауман, емічна стратегія полягає у «"виверженні", "випльовуванні" інших як безнадійно незнайомих та чужих: виключення фізичного контакту, діалогу, соціальних зв'язків та усього розмаїття комерційних, коменсальних або матримоніальних відносин» [21, р. 101]. Фагічна стратегія націлена на подолання відчуженості інородного – «"ковтання", "пожирання" незнайомих тіл та особистостей, аби в підсумку завдяки метаболізму зробити їх ідентичними "тому, хто ковтає" та невідмінними від нього» [21, р. 101]. Архітектурним втіленням емічної стратегії (т.зв. «забороняючих місць»), на думку З. Баумана, є La Defense у Парижі, тоді як будь-який споживацький простір є яскравим втіленням «пожираючої» стратегії. Обидві вони, кожна у свій спосіб, покликані «перешкодити ймовірності зустрічі з незнайомцями, яка є характерною рисою міського життя» [21, р. 101].

сення смислу у факт свого існування. Такі місця ще не освоєні суб'єктом, не зафіксовані в його свідомості-пам'яті через невідповідність уніфікованому, стандартному простору безпечного, комфортного, приємного для очей буття. Тим не менш «порожні простори», будучи безглуздими та безперспективними, необхідні для ландшафту міста-мегаполіса, оскільки їхня відсутність на карті дає змогу іншим місцям створювати ілюзію наповненості смислом.

Однією з суттєвих властивостей соціокультурного середовища в постмодерновому світі є його децентрація, відсутність домінантного ядра і чітких кордонів. Запровадження інтерактивних мереж, з'єднання їх із географічним середовищем спричинило парадокс розсіювання і концентрації: роль відстаней скасовується, проте виникають нові форми ізоляції, зростає відрив місця від простору, простір місць змінюється простором потоків. Як наслідок, сучасне місто перестає бути культурним утворенням, радше нагадуючи гібрид місто-село, а-географічне місто, місто-джеренерик¹. Будівництво тунелів і транспортних артерій, рутинна реконструкція житла під офіс, церков під клуби, банкрутство підприємств, створення парків і пішохідних зон, реставрація історичних пам'яток – усе це веде до повної втрати автентичності [23]. Як наслідок, соціокультурне середовище звільняє людину від примусової ідентичності та сприяє виникненню номадичної рухливості.

«Не-місце» – «діра»: досвід концептуалізації

Культурні трансформації у стрімко мінливому сучасному світі вимагають переосмислення низки положень, що вважалися незмінними в попередні історичні періоди. Особливий інтерес, на наш погляд, викликають локальності, які в культурному просторі виявилися позбавленими означування і стали іменуватися «не-місцями»².

Відмінність між «місцем» та «не-місцем» відіграє суттєву роль як щодо географії сучасних антропотоків, так і в міждисциплінарних розвідках. Поняття «місце» вживається для опису взаємозв'язку людини і світу. «Місце» мислиться як реляційно сконструйоване, наповнене смислом та сформоване більш загальною історією. «Місце» визначається як географічним координуванням, так і завдяки смислу, що його привносить людина в конкретну частину простору. У підсумку, сукупність речових і безтілесних історичних фактів утворює ідентичність місця, значущого для багатьох людей.

¹ У відомій праці «Junkspace» Р. Колхас уподібнює сучасне місто лікарському препарату, указуючи на прямий зв'язок між міськими перетвореннями та самосвідомістю містян. Слово «джеренерик» автор використовує для позначення дешевої копії популярного лікарського засобу-прототипу, яка починає вироблятися, як правило, у країнах третього світу, коли спливає термін патенту вихідного зразка. Можливість застосування такої аналогії щодо динаміки розвитку історичних міст автор пояснює особливостями перебігу «хвороби» такого зростання: експоненціальне збільшення населення передбачає, що в якийсь момент минуле стане надто «маленьким», аби вмістити всіх живих [9].

² Термін «не-місце» використовували у своїх працях М. Де Серто [24], М. Оже [7], З. Бауман [21].

Підкреслюючи смислоорганізуючу роль місця в культурі, М. Оже використовує поняття «антропологічне місце» (місце минулого) [7]. Такі локації люди прагнуть перетворити на місця ідентичності, відношення та історії, яку вони не творять, а в якій живуть [7, р. 45]

Характеризуючи антропологічне місце, М. Оже наголошує на його геометричності: «...говорячи ... словами більш відомої нам повсякденної географії, ми можемо згадати, з одного боку, маршрути, осі та шляхи, які ведуть з одного місця до іншого і які прокладені людьми; з іншого боку, перехрестя та площі, на яких люди перетинаються, зустрічаються та збираються, утворюючи величезні ансамблі, що забезпечують можливість економічного обміну; нарешті, більш або менш монументальні центри, релігійні або політичні, що створені одними людьми та визначають своєю чергою обриси та межі простору, поза яким решта людей визначаються як “інші”» [7, р. 46].

В антропологічній традиції феномен інакшості (або ідентичності), як правило, пов'язаний із питанням про простір. Так, процеси символізації, застосовувані у практиці соціальних груп, спрямовані на розуміння простору та його контролю, а в підсумку – на розуміння та організацію самих себе. Класичний приклад К. Леві-Стросса з історії південноамериканського племені бороро яскраво ілюструє безпосередній зв'язок між економічною, соціальною, політичною організацією та просторовим розташуванням: коли салезіанські місіонери змінили принцип розташування хатин та їхню звичну форму, бороро втратили почуття традиції та власної культури [20].

Якщо місце характеризується ідентифікувальними, сполучними властивостями та історичністю, то простір, позбавлений таких властивостей, набуває статусу «не-місця» (ймовірного майбутнього). Це точки тимчасового перебування. Постмодерн орієнтований на створення саме таких точок – точок транзитного руху. Прикладами «не-місць» є готелі, санаторії, табори біженців тощо.

«Не-місце» утворює парадигму, включно з усіма просторами повітряних, залізничних, автомобільних шляхів, транспортних засобів, портів, вокзалів, дровових і бездротових мереж. Це середовище, де рух переважає над спокоєм, а процес – над станом. Такий тип простору має яскраво виражений транзитний, приписуючий та інформативний характер. Аеропорти, автомагістралі, торговельні центри та готелі є, зокрема, зв'язуючими просторами для переміщення з однієї точки в іншу; тут переважає презентизм¹, оскільки в «не-місцях» немає ані минулого, про яке потрібно пам'ятати, ані майбуття, яке потрібно уявляти. Слід, проте, зауважити, що «не-місця» не існують без місць,

¹ Презентизм (англ. *presentism*, від *present* – теперішній [час]) – концепт, згідно з яким минуле та майбуття не існують. З початку 2000-х рр. активно використовується в історичній науці, політичних та культурних дискурсах, а також публічних дискусіях про історію.

вони не є антагоністами. «Місце» і «не-місце» «скоріше, є хисткими полярностями: перше ніколи до кінця не зникає, а друге ніколи не здійснюється повністю; разом вони являють собою палімсест, на якому безупинно наново пишуться сплутані партії ідентичності та взаємозв'язки» [7, р. 64].

Зв'язок місця як системи елементів і простору як втілення руху викликає низку референцій. Антропологічне місце відрізняється від географічного досвідом екзистенції, співвіднесенням себе з середовищем. Місце зв'язане з культурою, розташованою у просторі і часі. Такий простір корелює з мовленнєвим актом, вимовленим словом. Як зазначає М. де Серто, місце – це «фрагментарні та звернені на себе історії; це минуле, яке не дозволено читати іншим; це накопичений час, який може розгортатися, але, як і оповідання, що зберігаються в запасі, він перебуває в загадковому стані; це символізації, замкнені в тілесних стражданнях та задоволеннях» [24, р. 108]. Практику освоєння простору М. де Серто порівнює з досвідом ходіння, водночас зауважуючи: «Ходити – означає ніде не бути. Це незавершений процес відсутності та пошуку свого місця» [24, р. 103]. Ходьба для М. Серто виступає як практика перепросторовування, що утворює форми самоідентифікації. За словами вченого, уся історія являє собою ж що інше, як історію подорожей, тобто просторову практику, а отже, місця виявляються сконструйованими системою знаків, текстом [24, р. 100–105].

Перетворення простору на «місце» або «не-місце» здійснюється через наративізацію. Присвоєння місцю імені призводить до того, що воно стає відсутнім для самого себе. Імена нав'язують місцю припис, що виходить від іншого. На думку М. де Серто, імена, присвоєні топосам, спустошують запаси прихованих та звичних значень, перетворюючи місця на переходи [8, р. 156], – по суті, «не-місця».

«Не-місця» не мають стійкої смислової наповненості, людина в них перетворюється на знеособлений інструмент прояву культурних кодів мови. «Не-місце», будучи довільним щодо свого найменування, не передбачає жорстких зв'язків причинності. У «не-місці» розосереджена відкрита потенція його когнітивного виявлення через співприсутність в акті ковзання.

Хоча позиція «не-місця» й відводить від регламентованого топосу, проте вона нікуди не веде, пропонуючи порвати з ілюзією референції імені та місця. У новому культурному просторі «не-місце» – гарант відходу від парадигми гіпотетичної впорядкованості та короткочасного смислу до ситуації конструювання, колажування, багатоваріантності смислових наповнень і майбутніх сценаріїв. «Не-місце» – точка втрати константи значення суб'єктів / об'єктів і зародження потенції до процесуальності.

У будь-якій подорожі присутній подвійний рух: мандрівника і ландшафту. Погляд суб'єкта здатний закарбовувати лише миттєві знімки, які, будучи

вплетеними в наратив про подорож, надалі нав'язуються слухачам. Але є простори, у яких суб'єкт виступає як спостерігач, байдужий до побаченого: «...так, наче присутність спостерігача становить суть спостережуваного» [7, р. 70]. Туристичні проспекти вимагають звернути увагу на той чи інший об'єкт, у тому чи іншому напрямку, обіцяючи спостерігачеві певний образ, який є втіленням очікувань, що говорить тільки про самого себе і при цьому має чуже ім'я. Такий мандрівний простір стає прообразом «не-містя». Скасування міста стає основним змістом руху, кінцевою метою подорожі.

Звичні «не-містя» постмодерну виникають у процесі руху автомагістраллю, у порту, супермаркеті. Як правило, вони містять покажчики, таблички, інструкції із застосування, що складаються з вказівок та сповіщень: «куріння заборонено», «тримайтеся правого ряду», «наступна станція – кінцева». У «не-містях» такі імперативи можуть бути візуалізовані в дорожніх знаках, що диктують правила руху. Так, будучи саме по собі анонімним, «не-місце» несе на собі відбиток державної влади, залишаючи індивідам взаємодію з текстами, що виходять від певних інститутів. Як наслідок, людина та «не-місце» створюють резонанс, у якому відсікаються чуттєві ментальні реальності та виокремлюються панівні.

У «не-місті» дотримуються анонімності, пов'язаної з настанням спільної тимчасової ідентичності. Але така анонімність здобувається тільки після встановлення особи суб'єкта та визнання нею імперативів: користувач «не-містя» має довести свою «невинність», бо тільки «невинні» потрапляють у «не-містя». Посадковий талон, банківська картка, водійські права, візок у супермаркеті виступають символами встановлення договірних стосунків із «не-міщем» і показниками невинності суб'єкта, звільненням того, хто потрапив до «не-містя», від звичайних детермінант.

«Не-містя» в культурному просторі не мають історії. Як зазначає З. Бауман, «не-містя», маючи деякі схожі характеристики зі значущими об'єктами, на відміну від них, не можуть стати колонізованими. «Не-містя» не забороняють відвідування, але й не передбачають обживання. Вони існують лише для подолання [21]. Рух «не-міщем» позбавляє присутність «чужих» значущості, оскільки в русі нівелюються індивідуальні характеристики будь-якого зануреного в потік ковзання. Відсутність та присутність «чужого» в «не-місті» не відрізняються одна від одної. До того ж у «не-місті» існує імператив дотримання певних патернів поведінки, що мають на меті зняти прояв ідентичності, але при цьому не є етикетними ритуалами.

«Не-місце» може бути архітектурно оформлене, мати стіни і дах, проте воно не може стати місцем проживання, а залишається каналом тимчасового подолання. Рухаючись «не-міщем», суб'єкти залишають по собі порожнечі, різноспрямовані канали, штучні опори. Такі «не-містя» намагаються сьогодні

ні колонізувати великі культурні простори, перетворюючи ковзання ними (номадизм) на природний спосіб життя людини постмодерну (номада).

Якщо правильним є твердження К. Лінча, що «простір передбачає дію та водночас обмежує її» [25], то, зрештою, процес соціальної взаємодії дає кожній людині можливість «гри». Така гра заснована на різних конфігураціях і навіть дозволяє обійти заздалегідь установлені правила. Згадаємо твердження М. де Серто, що перехожий здатен вигадувати нові шляхи поза встановленим просторовим порядком: «Так, Чарлі Чаплін примножує можливості своєї трости: він робить інші речі з тією ж самою річчю, виходячи за рамки, що фіксували її використання згідно з детермінацією об'єкта» [24, р. 98].

Однак якщо для окремої людини така свобода є цілком можливою, то «не-місця» радше сковують, ніж вивільняють: завдяки основоположній раціональності їхньої організації, надмірній кодифікації простору, владі образів та зв'язаних з ними видовищ «не-місця», будучи просторами циркуляції та руху, підпорядковані конкретній меті (дістатись певного місця, купити певний предмет, отримати певну послугу). У підсумку «не-місця» виявляються як багатофункціональні локації, мета яких – надати можливість робити дедалі більше речей в одному й тому ж просторі. Зіткнення різноспрямованих потоків, контр- і комобільностей, а також різноманіття тлумачень нівелюють об'єктність «не-місця» як якісної визначеності. «Не-місце», виступаючи локусом розсіювання ідентичності, перестає бути онтологічним і культурним гарантом приналежності до того чи іншого модусу буття, пропонуючи лише потенцію до реалізації безлічі сценаріїв процесуальності.

Отже, «не-місце» не картографується, воно переноситься з ментальної кальки носія (екссуб'єкта) на поле порожнеч і заповненостей культурної ризи, створюючи, за словами Ф. Джеймісона, «видимості» [26]. Об'єктивна онтоприсутність замінюється в «не-місці» програмною суб'єктивністю конотативного значення, яка застосовується для інтерпретації того, що відбувається. Таким чином, «не-місце» виявляється позбавленим реалістичної властивості, зафіксованою у просторі. Воно не виступає референтом вираження топологічної функції. «Не-місце» не виявляють, а калькують для скасування системи символічного, яка ще здатна прив'язувати до ідентичності, смислу, детермінованості. І якщо сьогодні кількість «не-місць» на карті міст є незначною, то з розвитком постмодерну колонізація культурного топосу «не-місцями» тільки поширюватиметься.

«Діра» у співвідношенні з «не-містом»

Як було зазначено вище, у номадології Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі осмислено два опозиційних простори – рифлений (розкреслений топос проживання осілих) і гладкий (простір ковзання номадів). Однак автори згадують і про

інший простір – дірчастий, що виступає точкою зародження проміжного поля між номадами й осілими. Його символізує кузня (поле металургії) [3].

Як зазначають Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі, не буває кочових або осілих ковалів: коваль є «блукаючим, мандрівним. Особливо важливим у цьому відношенні є спосіб життя коваля: його простір – це ані рифлений простір осілого населення, ані гладкий простір кочівника. У коваля може бути намет, він може мати дім, але живе він у них, як у якомусь тимчасовому «притулку», – подібно до самого металу – як у якомусь гроті або дірці, хатині, наполовину або повністю вритій у землю... Він свердлить гори, замість того, щоб підбиратися по них, ристься в землі, замість того, щоб рифлити її, діривить простір, замість того, щоб зберігати його гладким, перетворює землю на швейцарський сир» [3, р. 413]. Не будучи ані скотарем, ані хліборобом, коваль затребуваний і осілими, і номадами. Навколо нього утворюється дірчастий простір – кузня¹.

Символічно кузня – афективний знак, що водночас перетинає і розкреслений простір осілих, і гладке поле номадів. Така діра стає тимчасовим притулком і для тих, хто тікає від Дому, і для тих, хто цурається Шляху. Це точка зустрічі тих, хто повернувся з подорожі, і тих, хто полишив Дім. Дірчастий простір дає можливість установити комунікацію осілих і номадів. Таким чином, кузня як дірчастий простір водночас є точкою захоплення / утримання та точкою набуття імпульсу руху – являє собою «машинний філум і матерію-потік» [3, р. 410].

Діра стає символом вступу в поле вибору між місцем і не-місцем, вона формує поверхні, доступні як для розкреслювання (осідання), так і для розподілу по них (кочування). Простір потребує «дірвості», щоб бути пронизаним унаслідок акту суб'єктивації. Між дірою та не-місцем немає суперечності або опозиції. Діра – культурний знак, слід не-місця в культурному просторі, просторі тексту, полі моральності. Вона вказує на присутність не-місця, будучи його входом / виходом.

Для опису діри звернімося до демокритівського неологізму *den*², застосованого для характеристики суті атома. Осмислюючи *den*, Ж. Лакан зазначав: як «ніщо», але ніяк не «ніщо» [27]. *Den* вміщує в собі заперечення одиничності й порожнечі водночас. Як зауважує М. Долар, «це не заперечення, а, скоріше, дещо на кшталт обезголовлення ніщо, відрубання голови, перетворення ні-що на іщо, Ichts, hing, othing, ien» [28, р. 23].

¹ Як правило, кузня була розташована за межами місць проживання (за межею рифленого простору), проте вона не належала і гладкому простору степу. Це було пов'язано з умовами безпеки, оскільки кузня – потенційний осередок пожежі.

² *Den*, будучи, по суті, малапропізмом, означає приблизно «менше, ніж одне, проте все ж таки не ніщо» або ж «менше, ніж ніщо».

Співвідношення діри і не-місця можна позначити як вузол-канал. Діра – вузол зіткнення різноспрямованих потоків, точка ухвалення рішень. Не-місце – канал, простір невпинного ковзання. Діра передбачає первинне уповільнення номада для здійснення вільного вибору між зануренням у не-місце (і приріканням себе на рух, підпорядкований потоку) або відмовою він нього.

Семантично діра завжди пов'язана з поверхневим розташуванням (на площині). Коли отвір має глибину, він являє собою тунель або свердловину. У діри немає глибини й об'єму, об'єм формується не-місцем. Якщо отвір передбачає осмислене призначення та штучне виготовлення, діра виникає без свідомого наміру і не передбачає певну мету. Вона утворюється внаслідок небажаного втручання чогось зовнішнього, незалежного від волі людини. Поява діри пов'язана з розривом колись непроникного кордону між висотами логосу і глибинами міфу, між приватним і публічним, сакральним і профанним. У дірі здійснюється зустріч опозицій, з'єднання зовнішньої і внутрішньої сторін, зняття відмінностей та протилежностей. Причому це відбувається за мінімальний проміжок часу (практично в момент ковзання погляду або в мить між кліком і відгуком, що заповнюється симуляцією подійності).

Крім того, метафора діри сполучена з поняттям порожнечі. Порожнеча передбачає умови для буття, бо тільки в ній можливий рух. У східній культурі порожнеча є значущою, бо вона усуває несвободу самоосягнення. У західноєвропейській культурі присутній страх порожнечі як невизначеності, хаотичності, відсутності сенсу та відмінності. Це лише необхідна для переживання дистанція між тілами¹.

Будучи одним з атрибутів хронотопу Переходу, порожнеча спричиняє певні переживання. Насамперед це відчуття, що відбивають ненаповненість, покинутість та вивільненість. Порожнеча ненаповненості виражає буття умовне, потенційне. Це форма існування в теперішньому часі того, що ще має бути, або того, що може відбутися в принципі. У такій порожнечі проявляються обставини й умови переходу в реальність. Їй властива творчість, оскільки вона сприяє визріванню майбутнього (прийдешнього), спонукаючи до очікувань, віри та надій на здійснення. Порожнеча як покинутість виражає те ж саме умовне буття, проте вже здійснене, невідворотне. Такими просторами постають перед людиною місця, спорожнілі вимушено. Вивільнена порожнеча – це незаповненість, що виникає не апіорі, а внаслідок прояву активності, людської волі. Це актуалізація переходу від минулого до того, що має стати.

¹ Метафора порожнечі посідає особливе місце і в постмодерністській літературі: внутрішній світ персонажу часто порівнюється з порожньою кімнатою, оскільки в нього немає ні почуттів, ні переживань, ні моральних цінностей. Див.: «Колекціонер» (1963) Дж. Фаулза, «Парфюмер» (1985) Патрика Зюскінда, «Каталог Лагура, або Лакей маркіза де Сада» (1996) Н. Фробеніуса, «Процес Елізабет Крі» (1997) П. Акройда).

Можна було б сказати, що порожнеча є простором потенційного заповнення діри. Однак такий акт передбачає об'ємний простір, тоді як діра, і це нами було зазначено вище, свідчить про площинне розташування. До того ж у дірі зливаються внутрішня і зовнішня межі, що не дає змоги здійснити завершене становлення, наповнення, а лише ковзання. На відміну від порожнечі, у дірі немає очікуваного потенційного здійснення буття. Натомість порожнеча є субстанціоналом не-місця, що забезпечує просторове переміщення по ньому.

Діра лише формує потоки, а не-місце їх розподіляє, каналізує. Можна дістатись не-місця через діру і, передумавши, повернутися, чинячи опір зустрічним потокам. Можна увійти і підкоритися несучим потокам. Можна увійти і, перескакуючи з потоку на потік, опинитися в новому місці. Допустимою є зміна точок входів і виходів, а також зміна напрямків потоків. Не можна тільки залишатися в не-місці, оскільки воно виключає можливості й актуальність для зупинки.

У культурному просторі діра (як ніщо) виступає відкритістю, яка веде до не-місця (чогось). Вона є точкою виникнення примусового уповільнення внаслідок «прагнення до швидкостей», у якій створюється необхідність вибору подальшої стратегії поведінки (клінаменальний експес) – занурення в не-місце та підпорядкування номадичному ковзанню чи відхилення від цього занурення. До таких дір належать станції метро, зупинковий комплекс громадського транспорту, перебування в автомобільному заторі, очікування завантаження сайту, перебування в кабіні ліфта, митний огляд, будь-які точки, що виступають залом транзитного очікування. Діра вимагає заповнення утвореної порожнечі сенсом та діями з подолання вивільненого часу, який стає порожнім, неподійним і спричиняє симулятивну діяльність. Своєю чергою, це зумовлює появу ризомних гібридних сполук (із телефоном, кросвордом, плеєром, книгою, їжею, напоями). Не-місце виступає каналом перерозподілу потоків, де відбувається розсіювання цілеспрямованої діяльності, втрата її усвідомлення, занурення в подійність, рух. Такими не-місцями є переходи між станціями метро, автостради, підземні та надземні пішохідні переходи.

Діри, сліди не-місця присутні й на людському тілі. Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі фіксують певну закономірність: «...чим більше облямована діра, тим більший ефект облямовування має нароцувати поверхню, якою вона ковзає, й наділяти цю поверхню силою захоплення»¹ [3, р. 182]. Діра – це завжди Інший: власна дірявість (очі, рот, інтимні місця) недоступна сприйняттю органами чуття та самостійному розсуду. Бачення власної дірявості відкривається тільки через відо-

¹ Найбільш показовим прикладом, на думку авторів, є зображення демонів на ефіопських свитах – «дві чорні діри на білій поверхні пергаменту або на прямокутному чи круглому обличчі... ці чорні діри множаться та відтворюються, утворюють надлишок – і щоразу, коли ми облямовуємо вторинне коло, ми конституюємо нову чорну діру, поміщаємо у неї око» [3, р. 182–183].

браження, що передбачає Іншого. Якщо діра виявилася видимою, вона сприймається як рана, що руйнує власну цілісність і свідчить про дотик смерті. Сама діра як заперечення поверхні не має здатності відбивати, вона поглинає, притягує. Якщо власна діра – це наближення смерті, то діра Іншого притягальна тому, що прочитується як смерть Іншого і сприймається як дарований шанс для примноження та зміцнення само-буття.

У традиційній культурі премодерну діра виступає жіночим символом – це черево Матері Землі, ворота до Міфу. Діра пов'язує простір поверхні з підземними просторами родючості та смерті. Це перехідний локус, що в міфологічному світогляді наділяється сакральними можливостями – як сприятливими, так і небезпечними. У християнській традиції діра, символізуючи пекло та безодню, набуває інфернального забарвлення. У просторі середньовічного міста це місце скидання нечистот (діра в підлозі), відведення диму (діра в стелі). Навіть в одязі необхідні дірки (рукава, горловина, низ одягу) перебували під вартою магічних знаків, якими обшивалися краї отворів: вишивка мала оберегове призначення, запобігаючи витіканню в діру багатства, краси та здоров'я.

У культурі модерну діра продовжила перебувати під контролем культурного табу, вона підлягала усуненню, заповненню, приховуванню. Діра поступово втрачала свій сакральний сенс, на зміну якому прийшло соціокультурне наповнення. Так, діра в кишені асоціювалась зі злиднями та невдачами, які не прийнято було афішувати. Крім того, діри в одязі символізували культурне падіння та ретельно вкривалися латками¹.

У 1976 р. після виступу американського рок-гурту «Ramones» діряві джинси стають масовим модним трендом, символізуючи байдужість до думки суспільства. У культурі постмодерну дірки зяють не лише на джинсах, а й на майках, блейзерах, светрах. Діра остаточно втрачає традиційну символізацію, стверджуючи свою поліморфність, андрогінність та позастатевість.

У постмодерні діра символізує вхід / вихід у канал множинних потоків, у якому не допускаються зупинки. Діра – це і жінка, і чоловік, і дитина, і тварина, і отвори на тілі як канали становлення, позбавлені статевої ідентифікації. Насправді ж, на думку Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, є лише машини бажання: «...бажання безупинно поєднує безперервні потоки та часткові об'єкти, що за своєю природою є фрагментарними та роздробленими. Бажання змушує потік текти, тече своєю чергою само та перериває потоки» [29, р. 5].

Любов не потребує дітородіння, у ній є лише реалізація бажань, спрямування їхнього потоку. Праця не потребує товару, для неї важлива процесуаль-

¹ У культурі модерну діра в чоловічому одязі символізує втрату носієм маскулітності. Такий чоловік сприймається, як неодружений, самотній або як такий, що має певні психологічні патології. Діра в жіночому одязі свідчить про недостатність жінки-господині, концентрує увагу не на статусі, а на символічному початку, що сприймається як демонстративний, доступний та відкритий для всіх.

ність, «вхід-вихід». Спілкуванню не потрібні слова, ці перешкоди, за які спотикається потік, тільки верески, крики, зітхання та неартикуловані одиниці. Тотожність особистості, зануреної в не-місце, по суті, є швидкоплинною і проходить безліч серій індивідуальностей. Суб'єкт ставиться на периферію кола, з центру якого пішло його Я. Центр займає машина бажання, машина вічного кругообігу потоків. Не-місце, діра – це відсутність, через яку машина бажань виштовхує тіло без органів на поверхню. Ймовірно, у постмодерні в дірі (не-місці) відбувається те, про що писав Ж. Лакан, – суб'єктивне звільнення, самоототожнення з об'єктом – причиною бажання [30]. У не-місці існує машина бажань, на поверхні в дірі вона знаходить тіло без органів. Для суб'єктивації необхідна діра, для розсіювання самості – не-місце.

Яскравим прикладом трансформації рифленого простору в гладкий простір номадизму шляхом рифлення та продірявлювання є губка Менгера та килим Серпінського. Ці локальності є фрактальними об'єктами – більшими, ніж поверхня, але меншими за обсягом. Самий простір, а також те, що його кололізує, намагаються досягти одну й ту саму міць у неточній, проте суворій формі числа. Такий гладкий простір не має вимірів, крім того, що рухається по ньому або вписується в нього [3, р. 488]. Діра виступає перехідним моментом та інструментом перетворення рифленого простору на гладкий, розкресленого – на обчислюваний.

Точки простору, що виступають каналами переходу від номадності до осілості й назад (дірчастий простір портів, вокзалів) сьогодні обрушують на суб'єкт потужну хвилю місцевої (псевдонаціональної, штучної) ідентичності. Реалізуючи потребу відобразитися в колективному несвідомому, такий дірчастий простір перетворюється на емблему маніпулятивних (магазини безмитної торгівлі, лавки народних промислів) доступних, безперешкодних зв'язків з іншими дірчастими просторами, наприклад портами та вокзалами. Вони являють собою синтез номадичного (ті, хто прибуває / ті, хто виїжджає) та осілого (ті, хто зустрічає / ті, хто проводить), а тому мають елементи діри (зал очікування) і не-місця (перон). Порти, вокзали виступають концентрованим зосередженням гіперлокального та гіперглобального. Вони схильні до автономізації і вже сьогодні перестають співвідноситися з конкретним містом, перетворюючись на герметичну систему, з якої немає виходу, крім шляху до інших портів. Однією з таких дір є сучасний готель як універсальна форма розподілу людей та основний модуль забудови сучасного міста, що свідчить про активний процес створення дірчастого простору в культурі постмодерну та номадизації.

Висновки. Новітній етап історичного поступу відмічений надлишком подій, образів, просторових та індивідуальних референцій. Виходячи з того, що парадигма постмодерну позбавлена принципової завершеності об'єктів

та тіл, сучасна топологічна картина світу заповнюється динамікою змін, час-історія поступається місцем часу-темпоральності. Звільнивши світ реального від необхідності гарантувати акт буття, перенісши його в поле мовної процесуальності, постмодерн намагається перетворити номадизм на єдиний спосіб індивідуального (і предметного) існування.

Будучи культурною стратегією постмодерну, феномен номадизму передбачає постійний рух, розрив із будь-якою закріпленістю, зв'язаний із трансформацією уявлень про властивості простору, часу та соціокультурного середовища. Усупереч Евклідовому простору, що в постмодерністському дискурсі виступає як рифлений простір ліній та кутів, номадичний простір виключає будь-яку вертикальність (глибину та висоту) і являє собою горизонтальну поверхню. Експлуатація такої поверхні здійснюється лише завдяки безупинному ковзанню по ній.

У культурному просторі міста постмодерну утворюються локальності, що сприяють реалізації номадичної настанови на безупинний рух. Такими локальностями є «не-місця», що характеризуються а-історичністю, десуб'єктивацією, розсіюванням та покликани нівелювати будь-які прояви ідентичності. Використання методології постструктуралізму дозволяє інтерпретувати «не-місце» як принципово відкрите поле, що визначається нескінченною безліччю траєкторій руху і має лише потенцію до втілення множини сценаріїв процесуальності. «Не-місце» створює умови для нелінійного прочитання часу, у якому є лише циклічне теперішнє (Хронос).

Знаком «не-місця» виступає діра, що являє собою площинний горизонтальний розрив і в якому відбувається злиття зовнішнього та внутрішнього, приватного та публічного, скидання подійності внаслідок вимушеного уповільнення номада. Останніми роками спостерігається активна колонізація топосів міст «не-місцями», що спонукає суб'єктів дотримувати вимог номадичного руху.

REFERENCES

1. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Yu. Yu. (2023). Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofía*, Vol. 39, 102, 78–94.
2. Therborn, G. (2009). *Les Sociétés d'Europe du XXe et XXIe siècles: la fin de la modernité européenne?* Paris: Armand Colin [in French].
3. Deleuze, G., Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. London, Minneapolis: University of Minnesota Press. URL: <https://files.libcom.org/files/A%20Thousand%20Plateaus.pdf>.

4. Deleuze, G., Guattari, F. (1986). *Nomadology: The War Machine*. New York: Semiotext(e).
5. Heidegger, M. (1969). *Die Kunst und der Raum*. Sankt Gallen: Erker [in German].
6. Lefebvre, H. (1984). *The production of space*. Oxford: Basil Blackwell. <https://iberian-connections.yale.edu/wp-content/uploads/2020/04/The-production-of-space-by-Henri-Lefebvre-translated-by-Donald-Nicholson-Smith.pdf>
7. Augé, M. (2008). *Non-Places*. London, New-York: Verso. https://monoskop.org/images/c/c4/Auge_Marc_Non-Places_Introduction_to_an_Anthropology_of_Supermodernity_2nd_ed_2008.pdf.
8. Certeau, M. de. (1990). *L'Invention du quotidien*. Paris: Gallimard. <https://archive.org/details/de-certeau-giard-linvention-du-quotidien-ocr/page/155/mode/2up> [in French].
9. Koolhaas, R. (2002). *Junkspace*. *Obsolescence*, 100, 175–190.
10. Gallardo Frías, L. (2015) *No-lugar y arquitectura: Reflexiones sobre el concepto de No-lugar para la arquitectura contemporánea*. *Arquiteturarevista*, 11, 2, 104–115 [in Spanish].
11. Gebauer, M., Nielsen, H. T., Schlosser, J. T., Sørensen, B. (Eds.) (2015). *Non-Place: Representing Placelessness in Literature, Media and Culture*. Aalborg: Universitetsforlag. Interdisciplinære kulturstudier. https://vbn.aau.dk/ws/portalfiles/portal/215746442/Non_Place_OA.pdf
12. Legnaro, A. (2015). In Search of Place-ness: Non-Places in Late Modernity. (2015). *Non-Place: Representing Placelessness in Literature, Media and Culture*. Gebauer, M., Nielsen, H. T., Schlosser, J. T., & Sørensen, B. (Eds.) Aalborg: Universitetsforlag. Interdisciplinære kulturstudier, 51–69. https://vbn.aau.dk/ws/portalfiles/portal/215746442/Non_Place_OA.pdf
13. Merriman, P. (2009). Marc Augé on Space, Place and Non-Place. *Irish Journal of French Studies*, 9, 9–29. <https://doi.org/10.7173/16491335.2009.09.01.009>
14. Dubrowska, M. (2024). Non-Places of Memory in Selected Third-Generation Prose: Postmemorial, Desintegrative, Transnational. *Roczniki Humanistyczne*, Vol. 72, 5, 95–112. doi: <https://doi.org/10.18290/rh24725.6>
15. Kalynovskyi, Y. Y., Danilyan, O. G., Dzoban, O. P. (2024). The value and security role of knowledge in the sociocultural space of modernity. *Cogito*, Vol. XVI, 3, 20–41.
16. Hardt, M., Negri, A. (2000). *Empire*. Cambridge: Harvard University Press. <https://files.libcom.org/files/Empire.pdf>
17. Debord, G. (1994). *Society of the Spectacle*. New York: Zone Books.
18. Debord, G. (1990). *Comments on the Society of the Spectacle*. London: Verso.
19. Saad, B. (2021). Spatial experience, spatial reality, and two paths to primitivism. *Synthese*, 199 (Suppl 2), 469–491. <https://doi.org/10.1007/s11229-019-02410-7>
20. Lévi-Strauss, C. (2011). *Tristes Tropiques*. London: Penguin [in French].
21. Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press. URL: <https://giuseppicapograssi.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/01/bauman-liquid-modernity.pdf>

22. Danilyan, O., Dzoban, O., Kalynovskyi, Y., Saltanov, M. (2023). Value aspects of the safe existence of social systems in an unstable world. *Cogito, Vol. XV*, 4, 60–78.
23. Danilyan, O., Dzoban, O., Lasnibat, F. (2024). Implementation of the Right to Privacy in the Context of the Restrictive Impact of Modern Information Technologies. *Theory and Practice of Jurisprudence*, 2 (26), 44–56.
24. Certeau, M. de (1988). *The Practice Of Everyday Life*. Berkeley, Los Angeles, London: University Of California Press. https://www.academia.edu/28684801/THE_PRACTICE_OF_EVERYDAY_LIFE
25. Lynch, K. (2007). *A boa forma da cidade*. Lisboa: Edições 70 [in Portuguese].
26. Jameson, F. (1998). *Postmodernism and Consumer Society. The Cultural Turn. Selected Writings on the Postmodern 1983–1998*. London: Verso. <https://analepsis.org/wp-content/uploads/2011/01/jameson.pdf>
27. Lacan, J. (1979). *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. London: Penguin.
28. Dolar, M. (2013). The Atom and the Void – from Democritus to Lacan. *Filozofski vestnik, Vol. XXXIV*, 2, 11–26. URL: <https://ojs.zrc-sazu.si/filozofski-vestnik/article/download/3251/2968>
29. Deleuze, G., Guattari, F. (1983). *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press. URL: <https://archive.org/details/anti-oedipus/page/5/mode/2up>
30. *The Seminar of Jacques Lacan (Ed. J.-A. Miller) (1988). II. The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954–1955*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kovalenko Inna, PhD, associate professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University Kharkiv, Ukraine

Meliakova Yuliia, PhD, associate professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University Kharkiv, Ukraine

NEW SPATIAL LOCALITIES IN NOMADIC EXISTENCE: POSTMODERN CONTEXT

The article examines the special conditions for the formation of a nomadic lifestyle in the postmodern era. The contemporary socio-cultural space of cities is presented as an environment where specific localities that contribute to nomadization emerge – «non-place» and «hole». The «non-place» is understood as a channel of continuous movement, devoid of historicity, and one that creates a dispersion of subjective identity. The «hole» is shown as a node of collision of multidirectional flows, which implies the primary slowing down of the nomad

for the free immersion in the «non-place». It is shown that the emergence of «non-places» is connected with the process of narrativizing places, constructing them with the help of signs, which ultimately leads to the fact that a place becomes absent for itself («non-place»).

Keywords: *nomadism, postmodernity, space of the modern city, nomadic identity.*

Бескаравайний Станіслав Сергійович, кандидат філософських наук,
доцент кафедри міжнародної економіки і соціально-гуманітарних
дисциплін, Український державний університет науки і технологій,
м. Дніпро, Україна
e-mail: 2beskarss78@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1707-1369

ГРАНИЧНІ УМОВИ ТІЛЕСНОСТІ ЗАГАЛЬНОГО ІІІ

У статті зроблено спробу обійти «важку проблему свідомості» у процесі прогнозування якостей «загального штучного інтелекту». Для цього використовується уявлення про ЗІІІ, як про тілесно втілений суб'єкт. Складено несуперечливий набір граничних умов, що задають простір можливостей для тілесної реалізації загального ІІІ. Показано, що такий суб'єкт не може бути асоціальним.

Ключові слова: *техносуб'єкт, еволюційна самототожність, гомеостаз, когнітивізм, енактивізм, рефлексія.*

Постанова проблеми. Одна зі значних проблем, пов'язаних із прогнозуванням розвитку штучного інтелекту (ІІІ) – завищені очікування, які супроводжують цю галузь з 1950-х років. Зворотною стороною завищених очікувань стають «зими штучного інтелекту» (наприклад кінця 80-х), коли в експертній спільноті панує переконаність у неможливості створення «загального штучного інтелекту» (ЗІІІ). Одна з причин цих систематичних помилок – недооцінка взаємозв'язків когнітивних можливостей ІІІ та фізичних можливостей їх носіїв. Тобто роль тіла ІІІ в розвитку його мислення. Отже, спроба уточнити значення тілесності для когнітивних можливостей ІІІ є *актуальною*.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Багаторічний тренд в осмисленні ІІІ задається внутрішньою суперечливістю когнітивізму: з одного боку, це символіцизм, у рамках якого мислення людини розуміється як алгоритмічна дія, з іншого – коннекціонізм, у рамках якого мислення не зводиться до алгоритму, не використовує символи, його намагаються пояснювати на моделях нейронних мереж.

Прогнози про швидке створення ІІІ, зроблені в 1960-ті – 2000-ті рр., були засновані на двох передумовах, характерних для символіцизму:

– взаємодія ШІ із зовнішнім світом має бути виключно символічною, тобто комп'ютери мають працювати у тьюринговій парадигмі. Але критерій розумності машин, що використовується в цій парадигмі, «тест Тьюринга», фактично був пройдений ще в середині 2010-х, причому так звані «загальні ШІ», тобто багатозадачні ШІ, мислення яких можна порівняти з мисленням людини, поки створити не вдалося. Тобто символічного спілкування як єдиної форми взаємодії ШІ із зовнішнім світом принципово недостатньо;

– оцінювання темпів зростання потужностей процесорів (закон Мура) та програмного забезпечення. Перехід кількості в якість повинен рано чи пізно забезпечити створення ЗШІ. Наприклад, А. Тюрінг виходив із досить скромних оцінок обчислювальної потужності комп'ютерів, необхідні проходження розробленого ним тесту на інтелект. Величину машинної пам'яті 10^{7-9} біт було досягнуто у 1980-х, але рішучих проривів не сталося. Сьогодні одним із буквально фетишизованих показників можна назвати кількість кубітів, що використовуються квантовими комп'ютерами [9], хоча дослідники наголошують на необхідності відповідності окремих кубітів якісним критеріям [14].

Проте суто кількісне зростання обчислювальних потужностей проявляється дуже різноманітно. Наприклад, «другий закон Мура» описує експоненційне зростання вартості фабрик, що випускають процесори наступного покоління [13], а нейронні мережі вимагають великих витрат енергії. Тобто навіть не кажучи про суто гносеологічні завдання, які необхідно вирішити для створення «загального ШІ», постійне кількісне зростання обчислювальних потужностей потребує вирішення нових технічних завдань, причому успішність цього рішення не гарантовано.

Коннекціонізм також стикається з обмеженнями: якщо знаки і символи принципово не розглядаються, а пам'ять аналізується, як співвідношення коефіцієнтів впливу на окремі вузли нейронної мережі, то як використовувати, наприклад, умовиводи в класичній логіці? З цього спробували знайти вихід шляхом створення гібридних нейронних мереж [17]: об'єднання нейромереж та моделей, побудованих на символічній логіці [11].

Альтернативною концепцією для розкриття суб'єкт-об'єктних відносин став енактивізм [16], суть якого зводиться до заперечення суворо алгоритмічного підходу і опори на взаємодію тіла з середовищем, як джерело пізнання світу. Також розглядають активну взаємодію з довкіллям як один із методів створення еволюціонуючого інтелекту, що розвивається, який, власне, і буде ЗШІ [5].

Зрозуміло, енактивізм теж позбавлений недоліків: спроби розширено трактувати роль тіла і середовища в пізнанні починають розмивати поняття суб'єкта. А як тоді бути із суб'єктністю ШІ?

Нарешті, один із підходів у створенні ЗШІ базується на повторенні, копіюванні мозку як структури, яка вже має інтелект [1], або навіть копіювання тіла людини [3]. У дискусії навколо значення нейронаук у створенні ЗШІ є як прихильники того, що ті чи інші шляхи відтворення мозку людини приведуть до прориву у створенні штучного інтелекту [12], і противники біологізаторського підходу [10].

Проміжний висновок: необхідність аналізувати тіло ЗШІ виростає із суто когнітивних проблем, що супроводжують створення загального ШІ.

Формулювання цілей. Якщо лише на рівні окремого суб'єкта вирішувати суперечність між символіцизмом і коннекціонізмом, між феноменологічним і біологізаторським підходами, то неминучий вихід на «важку проблему свідомості» [2], необхідно розкривати відмінності між суб'єктом, індивідом й організмом. Аналізувати сутнісні зв'язки окремого суб'єкта та соціуму, простежувати становлення суб'єкта тощо.

Тому в рамках цієї статті питання буде поставлено інакше: за дотримання яких умов взагалі можна розглядати апаратне забезпечення як тіло для загального ШІ?

Використовуємо доказ протилежного: якщо будь-який стан носія позбавляє ШІ суб'єктності, то немає необхідності детально конструювати образ ШІ-суб'єкта, а можна обмежити умовами певний простір можливостей, у якому потенційно припустима реалізація ШІ-суб'єкта. Якщо виконання окремих умов не є взаємно суперечливим, це побічно вкаже на можливість створення спільного ШІ.

Таким чином, **метою статті** є сформулювати несуперечливий набір граничних умов, що задають простір можливостей для тілесної реалізації загального ШІ.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж міркувати про тіло ЗШІ, необхідно провести базову відмінність його від «природного інтелекту», тобто людського.

Носієм штучного інтелекту виступає насамперед не конкретна модель процесора чи нейронної мережі, а техніка взагалі. Приймемо визначення, що техніка – спосіб існування штучних відрефлексованих систем. Тобто найважливіший критерій технічного – це наявність опису пристрою, розуміння принципів його роботи та алгоритму створення, які дозволяють відтворити цей пристрій із необхідною точністю. Якщо складний штучний пристрій втрачає можливість саморефлексії, але ще в змозі якось копіювати себе, то опис його конструкції перестає бути *проектом*, а стає *генотипом*, тобто пристрій втрачає ознаки технічного та набирає ознак біологічного відтворення.

Одна з очевидних проблем, що обмежують слабкі ШІ, – це вузька функціональність: водійська програма не може збирати автомобілі, щоб змінити її функ-

цію, потрібно фактично написати нову програму. Тоді універсальність, можливість діяти в різних середовищах, обставинах, здійснювати різні трудові операції, спілкуватися з різними співрозмовниками – це ознака ЗШІ. Але загальний випадок такої універсальності – це можливість проводити зміни у світі і в собі самому, вести предметно практичну діяльність, пізнавати світ, тобто бути носієм діяльності та пізнання. Суб'єкт – носій волі і пізнання [7; 15, с. 1033].

Тоді можна розглядати техногенний суб'єкт як загальний ШІ, що має можливість відтворювати сам себе, виходячи з власної волі та картини світу.

Основна проблема в розумінні тілесної складової ШІ: необхідно відмежуватися від розуміння тіла просто як комп'ютерного процесора, як апаратного забезпечення обчислювальних можливостей.

Так і для людського розуму: маса мозку не є абсолютним критерієм, у неандертальця вона була більша, і в досить широких межах коливається в сучасних людей.

Межа трансформацій тіла техносуб'єкта – це, звичайно, не якісь численні показники, а дисгармонія в процесах розвитку. Проблема того простору можливостей, у якому може реалізуватися тіло ШІ, актуалізується, якщо відмовлятися від використання прямолінійних запозичень чи чисельних характеристик. Адже, ще не знаючи конкретного вигляду живої істоти, а маючи відомості лише про її біохімію, можливо ставити питання про межі доквілля цього виду і про розміри організму.

При цьому потенційне тіло ЗШІ може мати набір не антропних, не біологічних якостей:

- гранична умова, що задається боротьбою видів за існування, коли надто велика маса тіла призводить до звуження екологічної ніші живої істоти – для техніки може бути знято. Кормова спеціалізація змінюється універсальністю у споживанні енергії та сировини. Зростають можливості комунікації, передачі. Що ставить питання про граничні розміри техносуб'єкта;

- поєднання різноманітних технологій в апаратному забезпеченні ШІ. Різноманітні імпланти, які встановлюють люди, все одно повинні відповідати деяким біологічним стандартам, але для техніки цілком припустимо поєднання комп'ютера та парового двигуна;

- програмне забезпечення може переміщатися від носія до носія інформації. Але при цьому виникає проблема: який вплив нового носія на процес обробки інформації та взагалі мислення загального ШІ? Так само для загального ШІ можливий куди більший поділ потоків оброблюваної інформації, ніж для людини. Сепарування вищої нервової діяльності (рефлексії, саморефлексії) та нижчої (яку вже зараз фактично втілює «інтернет речей»). Але ця потенційна можливість не скасовує потреби інтеграції процесів обробки інформації, отримання цілісної картини навколишньої реальності.

Сума цих потенційних якостей тіла загального ШІ у проєкції на суб'єктність дозволяє описати вимірювання простору реалізації тіла «загального ШІ»:

– кількісне. У тіла індивіда це розміри, протяжність, потік використовуваних ресурсів. Вказівки на конкретні розміри – контрпродуктивні, тому що загальний ШІ може бути створений на основі абсолютно різних технологічних рішень. Необхідний критерій оцінки тілесної складової ШІ, який був би аналогом безрозмірних фізичних величин;

– якісне. Складність, автономність, цілісність – критерії позначення окремих властивостей загального ШІ можуть бути різноманітні. Але якість тіла при можливості найрізноманітніших технологій не може бути задана постійним стандартом, загальні ШІ значно більше людини занурені в потік технічного прогресу. Гранична умова має бути динамічною;

– ступінь взаємозумовленості інтелекту й тіла. Якщо загальний ШІ розглядається як система, що має значну індивідуальність, то «тіло як універсальний носій свідомості» стає занадто загальним визначенням. Чи є якісь межі тілесної специфіки, яка забезпечує роботу інтелекту, та, навпаки, специфіка інтелекту, що пристосовується до того чи іншого тіла?

Опишемо граничні умови в додатку до кожного виміру:

1. Розмір тіла, його кількісні показники.

Що є максимально можливим, граничним розміром тіла ШІ? Це стан, у якому неможливе подальше зростання. Онтологічно таким станом можна вважати лише повну технологізацію Всесвіту: якщо вся матерія набуде технічної якості, зникне стихійність. Але, по-перше, зараз це суто фантастичні перспективи, по-друге, цьому перешкоджає безкінечність космосу.

Інша річ, якщо розмір тіла проходить певну міру, після якої ШІ вже втрачає якості суб'єктності, наприклад:

а) межа, пов'язана з вичерпністю доступних ресурсів, що призводить до неможливості експансії та початку деградації. Прикладом тут можуть бути прогнози сировинної кризи цивілізації [6];

б) суто комунікативна неможливість підтримувати цілісність техносуб'єкта; наприклад, при космічній експансії може критично впасти зв'язність техносфери, обмін інформацією між різними ділянками техносфери виявиться недостатнім, з'являться технологічно гомогенні, але управлінськи суверенні суб'єкти;

в) соціум ШІ поглинається єдиним техносуб'єктом, причому соціальні суперечності, які були джерелом розвитку, не відтворюються в інтелекті техносуб'єкта. Як наслідок, єдина техносфера втрачає суб'єктність, стає «біологічним» об'єктом, що відтворюється без рефлексії.

Усі ці три випадки можуть бути ув'язані між собою – щоразу це неможливість підтримувати розвиток або через зовнішні фактори, або через внутрішні. Тіло виявляється несумісним із вирішенням якісно нового завдання.

Що таке мінімальний розмір тіла для ШІ?

Неможливість підтримувати процес абстрагування-конкретизації. Ця неможливість може мати подвійні передумови: як недостатня апаратна база для обчислювальних процесів (аналогом виступає недостатність кількості нервових клітин у комах), так і недостатнє забезпечення цих процесів енергією, необхідними зовнішніми даними (що можна порівняти зі станом пацієнта в комі). Але поєднує ці причини неможливість для ШІ вирішувати стандартні завдання, які цілком вирішуються іншими суб'єктами.

2. Еволюційна самототожність.

Редагування геному живого організму (*in vivo*) за допомогою технології CRISPR-Cas9 не лише дозволяє вдосконалювати медицину [8], але і відкриває можливість еволюції, звільненої від зміни поколінь.

Аналогічно розвиток загального ШІ можливий без повноцінної зміни поколінь. Потенційно не потрібно створювати роботів типу Mark 1, Mark 2, повністю утилізуючи морально застарілі машини. Один і той же робот може вдосконалюватися, одночасно зберігати аналогії, послідовність розвитку в конструкції власного тіла та копіювати програмне забезпечення на нові носії. Уже зараз подібне можна спостерігати з атомними електростанціями: набагато дешевше їх модернізувати, ніж будувати нові, тому оновлювати їх без повної зупинки будуть якомога довше.

Але якщо в біологічній еволюції є очевидні межі внутрішньовидової мінливості – вигляд наступного покоління не може радикально відрізнятись від попереднього – яка їх проєкція на розвиток техніки? Адже збереження «боротьби за існування» між техносуб'єктами, одночасно постійне вдосконалення тіла «загального ШІ» – підштовхує до максимально швидких змін. А потенційна швидкість ставить питання, як якісні зміни можуть поєднуватися з тотожністю суб'єкта самому себе.

Якими є межі швидкості еволюційних змін, за якими самототожність суб'єкта в принципі не може підтримуватися?

Нижчою межею, ймовірно, можна вважати падіння темпів прогресу до таких, у яких наявність суб'єктності стає необов'язковою і, навпаки, виступає формою розтрати необхідних ресурсів. Як за паразитарної деградації виду можуть зникати органи, може зникнути мозок і свідомість. Для техносуб'єкта подібна деградація здійсненна у разі виконання двох умов: якщо техніка досягне гомеостазу з навколишнім середовищем, при цьому ніяк не вступить у міжсуб'єктні суперчності. Тобто для об'єднаної техносфери, яка має дже-

рела енергоресурсів і сировини, – складна система рефлексії навколишнього світу стане надмірною. За втратою рефлексії навколишнього світу неминуче розпочнеться деградація та саморефлексії.

Якщо той проєкт, що лежить в основі технічного пристрою, ніким не рефлексується (у тому числі й самим цим пристроєм), то він поступово стає «генокодом» – інформацією, що автоматично передається, у якій неухильно нагромаджуються помилки. При цьому автоматичні комплекси можуть тією чи іншою мірою запозичувати риси, характерні для роїв комах або грибниць, але вони втрачають суб'єктність.

Яка тоді найвища межа?

Швидкість технологічного розвитку зростає настільки, що загальний ШІ не встигає повною мірою рефлексувати трансформації свого тіла, які він змушений виробляти для збереження конкурентоспроможності. Суб'єкту необхідно постійно додавати нові органи. При цьому цілком суть роботи цих структур він не усвідомлює, але відторгнути їх так само легко, як відкласти використаний інструмент, вже не може. Через цей конфлікт починає втрачатися суб'єктність: функціонування свого тіла принципово непередбачуване для індивіда.

Аналогом тут виступає використання людиною імплантів та протезів, які не просто працюють за невідомими їй принципами, але ще у них регулярно змінюються медичні обмеження, виникають конфлікти технічних систем тощо.

3. Зв'язок ЗШІ з тілом-носієм.

Які межі передачі тотожної суб'єктності від одного технічного носія до іншого?

Навіть для людей зв'язність свідомості й тіла, за всієї її міцності, не є абсолютною. Мова – це вже форма часткової передачі світогляду, а розвинена культура дозволяє дітям успадковувати набори символів та абстракцій, навіть ідеали, якими користувалися батьки. Практично абсолютну тотожність психіки та тіла, швидше, можна бачити в собак. Вони «поперівські створіння», за Д. Деннетом, тобто можуть моделювати світ, але ці моделі ще не передаються наступному поколінню [4, с. 89].

Чим більше обсяг копійованої інформації, чим адекватніше і повніше теорії про свідомість і мозок людини – тим ближче людський організм до ідеалу машини. Це відкриває шлях до подолання нерозривного в біологічному світі зв'язку між організмом даного конкретного індивіда та суб'єктом.

Нижча межа – це та саме тотожність психіки і організму, що спостерігається у тварин. Якщо неможливо скопіювати основний масив інформації з тіла ЗШІ, щоб перенести в інше тіло, цей масив залишається унікальним і нерозривно пов'язаним із носієм. Технологізація індивіда в деяких варіантах може

не усувати цю перешкоду. Можливо, втрачаються достатньо надійні канали зв'язку. Або носій ЗШІ абсолютно унікальний за своєю апаратною базою, це «перший квантовий суперкомп'ютер», інформацію з нього просто нікуди копіювати. Або процес копіювання заборонений зовнішніми суб'єктами.

Вища межа: асимптотичне наближення до повної незалежності від властивостей даного конкретного носія, можливість змінити його без втрати своєї інтелектуальної індивідуальності. Але, як було показано вище, слабкі ШІ пройшли тест Тюрінга і не стали повноцінними суб'єктами. Повноцінні техносуб'єкти не взаємодітимуть зі світом лише в рамках віртуально-інформаційної, детермінованої взаємодії. Отже, для повноцінного вираження суб'єктності у світі – психіці техносуб'єкта треба якось істотно враховувати властивості свого тіла. Це не забороняє існування ЗШІ, що можуть пересуватися по мережі, повністю переносити себе на інші носії, але потребує перебудови нових носіїв.

Можна виділити три функції, які повинні забезпечувати тіло, і якщо воно їх не забезпечує, то суб'єктність ставиться під питання:

– гносеологічна достовірність: тіло як критерій зв'язку буття та мислення, як верифікатор зовнішньої інформації та особистих впливів на навколишнє середовище. Саме відсутність тіла, як такого верифікатора, ставить когнітивні програми в залежність від зовнішніх верифікаторів, якими зараз виступають люди або системи, безпосередньо наліштовані людьми;

– унікальність як забезпечення суб'єктності. Стандартне техногенне тіло – це передумова втрати суб'єктності певного індивіда, оскільки прийоми маніпуляції та омани, засновані на специфіці тілесного, можна відточити на інших індивідах, а компоненти нового індивіда цілком однакові з попередніми. Аналогією тут може бути вразливість до захворювань у генетично тотожних або занадто схожих популяціях істот: якщо одна істота не матиме імунітету, скоріше за все, його не матимуть усі інші. Тому загальному ШІ, щоб вирішити проблему відносин з «іншим» і не перетворитися на об'єкт, потрібно бути не цілком передбачуваним, але мати можливість конструктивної взаємодії, тобто бути не хаотичним, але унікальним;

– баланс у саморефлексії. Програмна оболонка на будь-якому комп'ютері повинна постійно вести самоаналіз, усувати потенційні загрози та внутрішні помилки. Неминуча поява критеріїв власного стану. Але без взаємодії інтелектуального та тілесного суб'єкт неминуче зіткнеться з крайнощами когнітивізму. Суперечністю тут виступає співвідношення рефлексії навколишнього світу – і саморефлексії суб'єкта. Саморефлексія організму може превалювати над рефлексією навколишнього світу. Якщо уявити саморефлексію за повної незалежності від середовища, то отримаємо відомий експеримент із щуром біля важеля: відбувається «коротке замикання». Апаратна, біологіч-

на система саморефлексії втрачає можливість навіть оцінки свого організму, не кажучи про його відповідність зовнішньому середовищу, вона відтворює єдиний сигнал «задоволення». Надмірна саморефлексія інтелекту, яка унеможлиблює пізнання світу, спостерігається в будь-якому комп'ютері, що «зависає» у процесі постійної самоперевірки. Чи може зловживання рефлексією навколишнього світу призвести до втрати суб'єктності? Так, якщо суб'єкт втрачає уявлення про власні інтереси, деградує до провідника та контролера чужих вказівок. Власне, значна частина автоматизованих систем безпеки, виробництва, аналізу ринків – уже існують у цьому стані, керуються «слабкими ШІ», але вони не є суб'єктами.

Тобто задля забезпечення своєї суб'єктності «загальний ШІ» має змінювати тіло під специфіку свого інтелекту.

І так виходить схема, що поєднує граничні умови простору потенційного існування «загального ШІ» (рисунок).

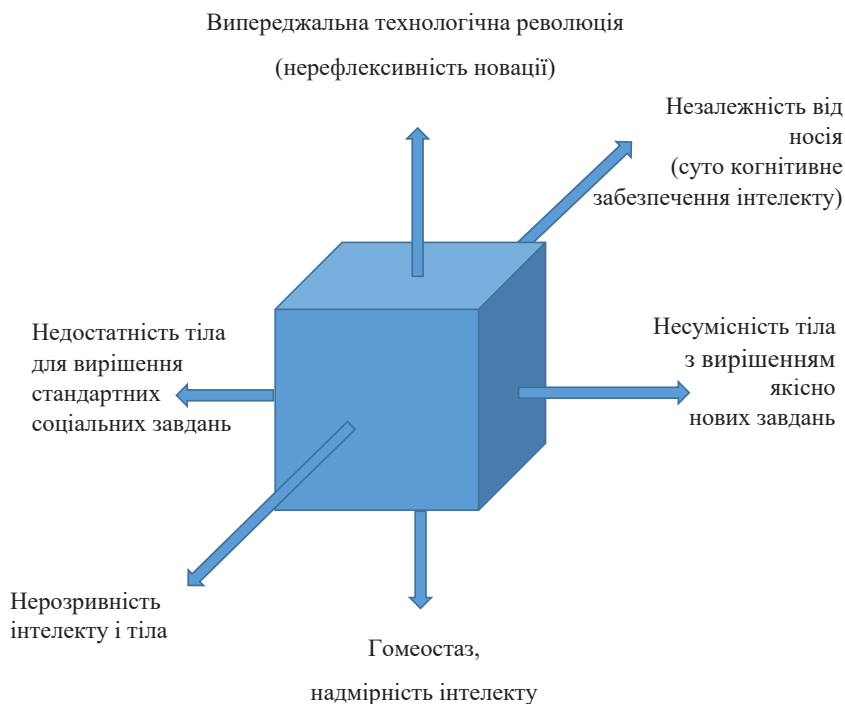

Рисунок. Граничні умови простору існування загального ШІ

Висновки:

– показано, що в сучасних умовах енактивізм, а також аналіз інтелектуально-тілесної взаємодії штучного інтелекту є потенційним напрямом подо-

лання внутрішньої суперечності когнітивізму, що ускладнює процес створення «загального ШІ»;

– новим підходом до опису інтелектуально-тілесної взаємодії ШІ може бути дослідження простору можливостей, у якому потенційно може реалізуватися тілесний техносуб'єкт. Опис характеристик такого простору може стати непрямим аргументом можливості створення ЗШІ;

– сформульовано несуперечливий набір із шести граничних умов, виконання яких дозволяє допускати потенційне існування «загального ШІ». Показано, що оцінка кількісних показників тіла ШІ має бути аналогом безрозмірних фізичних величин. Якісна оцінка складності тілесної складової ШІ повинна мати динамічний характер. А ступінь взаємозумовленості інтелектуальної та тілесної складових ШІ – це комплексний показник;

– описано пару кількісних граничних умов. Тіло спільного ШІ має бути достатнім для вирішення стандартних когнітивних завдань, які ставить перед ними перебування в соціумі. Якщо тіло не може забезпечити абстрагування та конкретизацію при їх вирішенні, воно є недостатнім. Якщо ж тіло надмірне, то загальний ШІ стикається у своєму розвитку з кризами, які передбачають його дроблення або втрату суб'єктності;

– показано, що якісну складність тіла «загального ШІ» можна описати в еволюційній самототожності. Нижня межа, гранична умова: падіння темпів прогресу до таких, за яких суб'єктність і в перспективі інтелект стають надмірними для забезпечення гомеостазу ШІ із зовнішнім середовищем. Вища межа: темпи прогресу настільки великі, що суб'єкт не може відрефлексувати новації, які для збереження конкурентоспроможності встановлює у своє тіло;

– критерієм взаємозумовленості інтелекту і тіла «загального ШІ» стає зв'язність інтелекту з носієм. Повна неможливість перенесення інтелекту в інший носій означає втрату ШІ якості технічного, самої можливості відтворюватися за проектом. Якщо ж програми, що володіють інтелектом, можливо переносити на цілком стандартні носії, із повним тривалим збереженням функціональності ШІ, то це не «сильний ШІ», не суб'єкт;

– показано, що «загальний ШІ» не може бути асоціальним, цілком виключеним із системи взаємодії з конкуруючими або поєднаними суб'єктами-ШІ. Таким чином, для подальшого дослідження потенційних можливостей створення «загального ШІ» потрібен аналіз не лише когнітивних чи технічних, а й соціальних передумов.

REFERENCES

1. Andrae, J. H. (2021). *An AGI Brain for a Robot*. New York: Academic Press.

2. Chalmers, D. J. (1997). Moving Forward on the Problem of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, Vol. 4 (1), 3–46.
3. Cominelli, L., Hoegen, G., De Rossi, D. (2021). Abel: Integrating Humanoid Body, Emotions, and Time Perception to Investigate Social Interaction and Human Cognition. *Appl. Sci.*, Vol. 11(3). doi: <https://doi.org/10.3390/app11031070>
4. Dennett, D. (1996). *Kinds of minds. Toward an Understanding of Consciousness*. New York: Publisher by Basic Books.
5. Doy, K., Taniguchi, T. (2019). Toward evolutionary and developmental intelligence. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, Vol. 29, 91–96. doi: <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2019.04.006>
6. Forrester, J. W. (1973). *World Dynamics*. Cambridge: Wright-Allen Press. Inc.
7. Heartfield, J. (2002). Postmodernism and the 'Death of the Subject'. URL: <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/en/heartfield-james.htm>.
8. Huang, K., Zapata, D., Tang, Y., Teng, Y., Li, Y. (2022). In vivo delivery of CRISPR-Cas 9 genome editing components for the rapeutic applications. *Biomaterials*, Vol. 291. doi: <https://doi.org/10.1016/j.biomaterials.2022.121876>
9. Lapedus, M. (2021). The Great Quantum Computing Race. URL: <https://semiengineering.com/the-great-quantum-computing-race/>.
10. Russell, S., Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, 4th US ed., Berkeley: Pearson, Prentice Hall.
11. Sarker, M., Zhou, L., Eberhart, A., Hitzler, P. (2021). Neuro-Symbolic Artificial Intelligence: Current Trends. URL: [10.48550/arXiv.2105.05330](https://arxiv.org/abs/2105.05330).
12. Savage, N. (2019). How AI and neuroscience drive each other forwards. *Nature*, Vol. 571, Issue 7766, S15 – S17. doi: [10.1038/d41586-019-02212-4](https://doi.org/10.1038/d41586-019-02212-4)
13. Schaller, B. (1996). The Origin, Nature, and Implications of 'Moore's Law'. URL: https://web.archive.org/web/20081113014641/http://research.microsoft.com/~gray/Moore_Law.html.
14. Sood, V., Chauhan, R. P. (2024). Physics informed quantum computing: A decade scientometric analysis. *Journal of Computational Science*, Vol. 81. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jocs.2024.102382>
15. Subject – object dichotomy. (2015). *The Cambridge dictionary of philosophy*. Audi, R. (Ed.) Third edition. Cambridge: Cambridge University Press.
16. Varela, F., Thompson, E. Rosch, E. (1991). *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge: MIT Press.
17. Wermter, S., Sun, R., (2000). An Overview of Hybrid Neural Systems. *Hybrid Neural Systems*. Berlin, Heidelberg: Springer, 1–13. doi: <https://doi.org/10.1007/10719871>

Beskaravainyi Stanislav Serhiiovych, Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor of Department of international economics and social-
humanitarian disciplines, Ukrainian State University of Science and Technology,
Dnipro, Ukraine

BOUNDARY CONDITION OF CORPOREALITY OF GENERAL AI

The article attempts to circumvent the «difficult problem of consciousness» in the process of predicting the qualities of «general artificial intelligence». For this purpose, the idea of AGI as a bodily embodied subject is used. A consistent set of boundary conditions is drawn up that define the space of possibilities for the bodily realization of general AI. It is shown that such a subject cannot be asocial.

Keywords: *technosubject, evolutionary self-identity, homeostasis, cognitivism, enactivism, reflection.*

Возняк Степан Володимирович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна
e-mail: stepanwozniak@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2268-5736

НАРИС РОЗУМІННЯ МИСЛЕННЯ ХАННОЮ АРЕНДТ: ГАЙДЕГТЕРІВСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Проаналізовано таке розуміння мислення, яке, на відміну від розрахунково-інструментального, є мисленням онтологічним. Але той варіант, який розробляє Арендт, має інший вектор – якщо онтологічний характер мислення за Гайдеггером розкривається як відповідь людини на запитування буття, будучи способом самоздійснення буття, то Арендт експлікує онтологічний характер мислення як відповідальність людини, отже онтологія обертається етикою.

Ключові слова: мислення, пізнання, онтологія, етика, політика.

Постановка проблеми. Ханна Арендт найбільш відома сучасності в якості «політичного філософа»: «Арендт часто відмовляється називати себе філософом, надаючи перевагу терміну “політичний мислитель”» [15, р. 253]. Первинно така рубрикація існує зовнішнім чином через загальну відомість та вагомість робіт Арендт із дослідження тоталітаризму й етико-суспільних проблем, пов’язаних з цим. Також це виражається життєвим та інтелектуальним шляхом, на якому Арендт опинилася практично в центрі головного історико-політичного сюжету ХХ ст. – як із боку повсякденності (арешт нацистським режимом у 1933 р., втеча до Франції, інтернування в концентраційний табір Гюрс у 1940 р., міграція в США, присутність на судовому процесі над Адольфом Ейхманом у 1961 р.), так і з боку інтелектуальної філософської професійної діяльності (навчання у М. Гайдеггера, а також у К. Ясперса та Р. Бульмана, занурення у проблематику феноменології, екзистенційної філософії та онтології, складні стосунки з М. Гайдеггером в особистому та професійному планах). Тим не менш філософія Х. Арендт у своїх експлікованих та імпліцитних формах обертається довкола проблеми мислення.

У цьому випадку наявна деяка зовнішня суперечність. Різноманітні форми «політичної філософії» переважно розглядаються в контексті активної реф-

лексії наявного соціально-політичного буття, конкретних процесів і так чи інакше мисляться як така інтелектуальна діяльність, що ретельно вписана у «злобу дня». Проте філософська тематизація проблем мислення здебільшого володіє характером специфічної спекулятивної відстороненості від наявного історичного «тут і тепер», оскільки працює з фундаментальними формами людської діяльності та існування. Х. Арендт своєю інтелектуальною та життєвою долею цю суперечність знімає: «політичний мислитель» – це не той, хто осмислює конкретну «політику», і не той, хто мислить «політично»; і одне, й інше є властиво людською справою, у широкому смислі будь-яке мислення – політичне, оскільки є «спільною справою», що розгортає людське буття його унікальності, його екзистенційній закиненості та не-визначеності наперед. «Арендт мала тверду ідею свободи як живої політичної реальності, яку здійснює індивід. Свободу не можна дати – свободу потрібно взяти. Це те, що вона практикувала у своєму житті неодноразово. Свобода, думала вона, схожа на кімнату для дихання: вона вимагає “простору” між людьми» [5]. І цей шлях оволодіння свободою як принциповою інтонацією людського існування, лежить так чи інакше через мислення саме у його зв'язку з політичним буттям, оскільки для Арендт «основною сферою повернення мислення у світ є політика. Саме в ній можливий вчинок» [16, р. 104]. Усупереч розповсюдженим настановам на сферу політики як реалізацію владних стосунків, що пов'язано з застосуванням силових методів, Арендт наполягає на античному принципі політичного: «Бути політичним, тобто жити в полісі, означало, що все вирішують слова і переконання, а не сила чи насильство» [1, с. 36]. Якщо командувати, а не переконувати вважається передполітичним способом організації життя [Там само, с. 37], то сфера політики передбачає мислення, яке не тільки не протистоїть активності політичного життя, але сутнісно визначає його.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо в останній третині ХХ ст. спадщина Арендт приваблювала увагу соціологів і політологів, то кінець століття засвідчений зростанням зацікавленості з боку так званої «чистої» філософії, застосовуючи кантівський термін для позначення думки, зацікавленої не стільки предметами мислення, скільки самим мисленням. Хоча це зовсім не означає замкненості в елітарному філософському просторі – активність протистояння негативним тенденціям соціального життя вимагає «мислити, як Ханна Арендт» [12]. Показово, що звернення до широкої аудиторії в засобах масової комунікації містить настанову на мислення. Саманта Роуз Хілл дотримується настанови Арендт на таке розуміння мислення, яке укорінено в досвіді [Там само], але нагадує про занепокоєння Арендт щодо втрати здатності мислити, коли тиск соціальності усуває розрізнення між приватною і соціальною сферами [Там само]. Цей аспект розуміння мислення надзвичайно важливий і потребує спеціальної уваги. Увага на способі мислення нео-

дмінно викликає потребу розглянути витоки мислення самої Арендт, при цьому і С. Р. Хіл, і А. Чепель вказують на значущість для її мислення не тільки професійної освіти, але того, що можна назвати досвідом «життя в мистецтві» [12], і досвідом «життя за мрією» [6, с. 7], що тісно ув'язує здатність мислення з повсякденним життям. Але слід зазначити, що при цьому Арендт дотримується такого розуміння мислення, яке реалізує здатність трансцендування, розриву між минулим і майбутнім [16]. Здатність мислення розглядається як можливість для розуму вийти з світу, не полишаючи його – Б. Ассі [5] робить ці слова Арендт наскрізною думкою свого дослідження, цим загострюється увага на питанні – «яким чином можливе мислення?». Це питання ставиться не так у контексті техніко-інструментального забарвлення, як у вимірі, який я би позначив як антропологічний, тобто пов'язує його з питаннями етики [17] й емоцій [7]. Д. Дегерман звертає увагу на викривлення багатьма критиками того, як Арендт розуміє зв'язок між емоціями і політикою, – він підкреслює, що іменування серця як місця, де живуть емоції, темрявою не знецінює емоції, але передає невизначений характер емоцій [Там само, р. 153–154], що знов-таки робить акцент на ролі мислення в поведінці людини. У сучасній філософії освіти загострено питання критичного незаангажованого мислення, розгляд протистояння маніпулятивним діям у вихованні реалізується із застосуванням ідей Арендт [13].

У такий спосіб мислення постає освітнім завданням, що стає предметом спеціального дослідження [10; 11; 13; 14; 16].

Мета дослідження – розкриття особливостей розуміння мислення Ханною Арендт крізь призму та в зіставленні з гайдеггерівським підходом до аналізу феномену мислення. Розуміння мислення як завдання містить явне [9] і неявне посилення на Гайдеггера. Таким чином, зазначене зіставлення водночас постає способом реалізації мети цього дослідження, але попередньо оформлюється тема реконструкції розуміння мислення Ханною Арендт, що передбачається зробити при входженні у простір її книги «Життя розуму». Якщо К. Коїшикава акцентує увагу на критичному прочитанні Арендт гайдеггерівської концепції мислення [9], то в цій статті звернено увагу на спорідненість руху їхньої думки, що є засадою для більш виразного розуміння відмінностей.

Виклад основного матеріалу. Епіграфом до першого тому книги, який стоєть мислення як мислення, Х. Арендт робить слова М. Гайдеггера: «Мислення не приносить знання, як це роблять науки. Мислення не дає корисної практичної мудрості. Мислення не вирішує загадок всесвіту. Мислення не наділяє нас безпосередньою силою дії» [3, р. 1]. Ці слова звучать як виклик і досить часто стають предметом критичного судження і навіть засудження загального духу філософської позиції Гайдеггера, але Арендт робить їх на-

скрізними для свого підходу до мислення і з перших сторінок дає цьому пояснення. По-перше зазначає, що первинний стимул до книги вона отримала під час судового процесу над Ейхманом – найбільше її вразила така риса його дій, як безмисленність (*thoughtlessness*) [3, р. 4]. Діяння нацистів звично описуються як вибух надзвичайного зла – Арендт бачить у них нездатність мислити, міцно ув'язуючи проблему мислення з етикою і виводячи її за межі пізнання і науки. По-друге, вказує, що з цього і випливає центральне питання, яке звучить шкільно-академічно: «Що таке мислення?» [3, р. 6].

Обидва мотиви виразно відсилають до Гайдеггера, який робить питання мислення центральними, у різний спосіб зазначаючи «втечу від мислення» сучасної людини. Причому це характерно як для буденності, що в цілому легко фіксується і визнається, так і для сфери наукового пізнання – з чим не так легко погодитися: «Ми всі, разом з тими, що професійно пов'язані з мисленням, часто убогі думкою, ба, навіть більше, – занадто часто є цілком бездумними. Бездумність є небезпечною гостею, яка тепер вкрадається всюди. Сьогодні новини сприймають дуже легко, це не потребує жодних розумових зусиль, і, можливо, саме тому вони так швидко забуваються. Імпреза змінює імпрезу. Вшанування все менше змушують нас задуматись, ба навіть ідуть у парі з бездумністю» [2]. Крім того, що ці зауваження дуже влучно характеризують нашу сьогоденішню ситуацію, перевантажену різними інформаційними потоками, швидкість зміни новин не дозволяє зупинитись і обдумати їх, важко не помітити у них зв'язок проблеми мислення з політикою, що далі в тексті Гайдеггер робить напрому: усупереч словам американського хіміка Стенлі, який ставить життя людини в залежність від хіміка, який зможе як завгодно розкласти, змінювати чи створювати живу субстанцію, він говорить, що в атомну епоху під загрозу потрапляє зв'язок людини з рідною землею [2]. Якщо написати слово «земля» з великої букви, то ці слова нашої хулюють на роздуми Арендт про Землю як справжній притулок людського існування, з чого вона починає свою книгу «Становище людини», розглядаючи небезпеки для людської екзистенції з боку технічного оволодіння життям. Вона припускає можливість такого оволодіння, але в якості першочергової проблеми ставить питання, «чи хочемо ми використати наші нові наукові та технологічні знання саме в цьому напрямі, і тут нам не допоможуть наукові засоби. Оскільки це першочергова політична проблема, то не варто залишати її для розв'язання лише професійним науковцям чи професійним політикам» [1, с. 16–17].

Питання «що таке мислення?», яке Гайдеггер ставить у контексті розрізнення обчислювального мислення і мислення, яке він називає *das besinnliche Nachdenken* (думанням слідом за чимось), цікавить і Арендт. Сутність першого за Гайдеггером полягає в «тому, що коли ми плануємо чи закладаємо якусь справу, то ми весь час мусимо передбачувати за допомогою математичних

методів умови і розраховувати на конкретні досягнення. Ця розрахунковість характерна для плануючого і наукового мислення. Таке мислення залишається мисленням, що вираховує, навіть тоді, коли не оперує числами чи не послугується калькуляторами та комп'ютерами. Розрахункове мислення калькулює. Воно враховує нові, цікаві перспективи, а водночас у певному сенсі все менші можливості. Розрахункове мислення ловить шанс за шансом» [2], але воно «ніколи не заспокоюється і не задумується. Розрахункове мислення не заставляє глибоко задумуватись. Воно не є мисленням, яке роздумує над сенсом, котрий панує в усьому, що є» [Там само].

Постановка питання, «що таке мислення?», у Ханни Арендт виводить її на проблему парадоксального зіставлення активності й пасивності, діяльності й споглядальності [3, р. 6–7], причому слід зазначити, що вона не стільки відповідає на запитання, констатує деякі принципи, скільки наводить звичні контрастні зіставлення, сумніваючись у контрастності їх – не на пряму усуваючи контраст, але висловлюючи значущість споглядання і зупинки як необхідних вимірів діяльності й активності. Експлікацію цих ідей Арендт здійснює при розгляді кантівського розрізнення розсудку і розуму – «розрізнення цих двох здатностей, розсудку і розуму, збігається з розрізненням між двома різними видами розумової діяльності, мисленням та пізнанням, і двома різними видами інтересу: змістом – у першому випадку та знанням – у другому» [Там само, р. 14].

Арендт, як і Гайдеггер, переводить питання про мислення з епістемологічного контексту в онтологічний, але розгортає онтологічний вимір мислення по-іншому. Онтологічна постановка питання у Гайдеггера переводить погляд у бік буття, чим торується тенденція певної безособовості мислення й відходу від етичного розуміння мислення, у той час як для Арендт дія мислення тісно ув'язана з відповідальністю людини за свої вчинки.

Весь стиль, яким написано «Життя розуму», пронизаний нюансованою обачністю: мислення розгортається не через спекулятивну систему, не через абстрагований та очищений від контексту категоріальний аналіз його логічних та буттєвих засновків, але через специфічну його розташованість у людському існуванні. Про це свідчать назви розділів та параграфів: «Що змушує нас мислити?», «Де ми знаходимось, коли мислимо?», «Міжособиця мислення і здорового глузду», «Розумова діяльність у світі явищ» – ряд можна продовжувати. У тексті простежується не прагнення створити фундаментальну онтологію чи феноменологію мислення, але бажання зрозуміти, що в мисленні дає людському «Я» можливість бути собою і бути з собою в розумній та відповідальній узлагодженості.

Отже, «Життя розуму» продовжує антитоталітарний імпульс філософії ранньої Арендт: якщо соціально-політична та публіцистична спрямованість

її ранніх текстів є формою прямої відповіді на історичну ситуацію, у якій їй випало існувати, то вельми показовим є те, що в пізній період творчості Х. Арендт звертається саме до проблематики мислення (хоча відомо, що ця робота була задумана авторкою задовго до фактичного її написання). «Вир історії», жахливі, трагічні події світового масштабу у середині ХХ ст., лики нацистського (й інших його видів!) тоталітаризму – це те, що потребує не лише рішучої відсічі та відповіді «тут і тепер». Це й те, що своєю монструозною поверхнею явленого виражає внутрішній драматизм, напруженість і трагізм людського існування загалом і в цьому ракурсі потребує пердусім мислення. І це підкреслюється дослідниками, які навіть назвами своїх робіт вказують на «відповідальність мислення» [15]. Справа мислення – завжди бути «відповідальним», і в цьому сенсі будь-який час є «темним», адже кожним моментом власного специфічно людського існування ми відповідаємо на деякий дуже дезантропологізований, буквально нелюдський поклик буття, у яке ми закинені та яким ми не володіємо в якості власної сили.

Коли Арендт згадує свій досвід присутності на процесі над Ейхманом в Єрусалимі й робить акцент на безмисленності, вона детально зупиняється на банальності, дріб'язковості, буденності зла. Згадуючи зауваження Канта, що часто причиною дурості є зле серце, вона перевертає тезу – той, хто не мислить, якраз і здатний бути злим. Вона бачить Ейхмана жалюгідним і туповатим – у ньому не було ані твердих ідеологічних переконань, ані якихось особливо злих мотивів, але домінує одна специфічна риса – безмисленність [3, р. 4]. Не знання правильного чи свідоме прагнення демонічного, але відсутність мислення як постановки себе у специфічну форму осмислюючого ставлення до реальності існування себе та людства загалом породжує внутрішню пустку, повсякденну, банальну, формалізовану безвідповідальність, у якій ти буквально – «не відповідаєш» на те, що відбувається довкола тебе у просторі існування інших людей. Відповідно, мислення тематизується не стільки як певна традиція готових традиційних метафізично орієнтованих відповідей на різноманітні типові ситуації, у яких опиняються людина і людство протягом історії, а як принципова властивість побачити себе як істоту, що змістовно існує в цій історії як завжди її діяч: «Тому можлива перевага нашої ситуації, котра йде після загибелі метафізики та філософії, може бути двоякою. Це дозволить нам поглянути на минуле новим поглядом, що не обтяжений, не спрямований жодною з традицій, а тому дає нам чималу перевагу неупередженого досвіду, вільного від будь-яких директив, як поводитися з цими скарбами» [Там само, р. 12]. Отже мислення одночасно і вписує нас в ту чи іншу історичну чи смислову дійсність, але і водночас вириває, піднімає

нас над будь-якими контекстами, тим самим даючи можливість поглянути на них з деякої позаісторичної, позатрадиційної мета-позиції.

Згаданий вище епіграф оконтурюється наступним роздумом Х. Арендт, ближче до кінця першого розділу книги: «Мислення супроводжує життя і є його дематеріалізованою квінтесенцією, а оскільки життя – це процес, його квінтесенція може лежати лише в актуальному процесі і не полягає в жодному з його результатів чи конкретних думках. Життя без мислення цілком можливе, але тоді воно позбавлене власної сутності – воно просто беззмістовне, це не повною мірою життя. Немислячі люди подібні до сомнамбул» [3, р. 191]. Відсутність мислення, втеча у «безмисленність» – це не деяка «неосвіченість», безграмотність чи неспроможність масової людини до інтелектуальної діяльності. Це та прірва, падіння в яку є принциповою можливістю та потенційним життєвим вибором будь-якого найосвіченішого мислителя, науковця, політика чи філософа. Гайдеггерівсько-ніцшеанське «Пустеля росте» як свідчення нігілізму при всій своїй інтонаційній грізності та об'єктивній історичній доленості залишається справою індивідуальної дії окремої людини, котра виводить своє існування з-під імперативу необхідного розумового смислопокладання.

Антропологічну ситуацію, яку змальовує Арендт, значною мірою можна охарактеризувати як інтерсуб'єктивну або, краще, діалогічну: істотне, смислове, сутнісне, значуще в людському існуванні відбувається не «всередині» людини в якості роботи специфічних «психічних» чи когнітивних процесів, але – у людському звертанні, інтенціонуванні на тому, що не є нашим «Я». І суще в цьому звертанні виходить нам назустріч, являє себе нам. Первинно це схоплюється на феноменальному рівні: це специфічна робота з «поверхнями» явленого: «...панування зовнішнього вигляду тягне за собою, попри просту рецептивність для наших почуттів, ще й спонтанну активність: усе, що ми можемо бачити, хоче бути побаченим; усе, що ми можемо почути, прагне бути почутим; усе, чого ми торкаємося, надає себе для дотику. Насправді це так, ніби все живе – окрім того факту, що його поверхня створена для прояву, було пристосоване до того, щоб його бачили, і призначене, щоб являлись іншим, – володіло б ще й спонуканням до явлення, пристосовувало б себе до світу явищ посередництвом проявлення і показування, не свого «внутрішнього я», але себе як індивіда» [Там само, р. 29]. Видима явленість того, що дається нам у пізнанні, може мислитись цілковито в кантівському чи гуссерлівськи-феноменологічному ракурсах, на що і звертає увагу Х. Арендт. Тим не менше ідея «зустрічі», діалогу, звертання притаманна не лише чуттєво-феноменальному, але і простору мислення, хоч і володіє дещо іншими параметрами і тематизується в інший спосіб.

Згідно з Арендт, мислення не тотожне ані жазі пізнання, ані питанням і завданням здорового глузду. Воно (і тут знов звучить інтонація гайдеггерівської філософії) в першу чергу є формою відсторонення як від безпосередньо даної видимості і доступності явленого, так і від плину повсякденного здорового глузду, і від системного, наукового освоєння світу. У мисленні ми «випадаємо» з повсякденного горизонту, і найперша відповідь на питання, «де ми знаходимося, коли мислимо», – ніде. Це яскраво демонструється формулюванням «міжусобиці здорового глузду і мислення»: у рамках роботи останнього ми завжди «десь», причому в цілковито конкретному «десь».

І в цьому сенсі тим же здоровим глуздом мислення схоплюється як некорисне, навіть непотрібне. Х. Арендт фіксує три основні види розумової діяльності: мислення, воління та судження, і первинне їх схоплення свідчить про їх принципову автономність та змістовну незводимість до світу явленого [3, р. 69–70]. І мислення можливе саме в якості своєрідно «без-результативної» активності розуму, тобто такої, що не націлена на отримання зримого прибутку або прямої зміни світу чи умов існування. У такому відстороненні, автономізації та сутнісному розмежуванні, котре занурює нас у цілковито метафізичне ставлення до предмета мислення, схована дійсна «сила» мислення. Арендт визнає, що предмет людського мислення, воління чи судження, предмет діяльності розуму даний у світі або впливає з життя в цьому світі, але самі види діяльності не зводимі й не обумовлені іншими – люди, нехай навіть вони повністю обумовлені екзистенційно, можуть мисленно трансцендувати будь-які умови [3, р. 70–71]. І далі Арендт обачливо-обережно додає, що це можливо лише в мисленні та ніколи в реальності чи в пізнанні, завдяки чому вони здатні досліджувати реальність світу і свою власну [Там само, р. 71]. Суміщення двох оптик – погляду з земної ситуації людини і ситуації розриву «між минулим і майбутнім», тобто бачення того, що неможливо цілком побачити і контролювати, – прослідковується як специфічна риса мислення Арендт. Традиційні протилежності (пасивність і активність, приватне і публічне, мислення і практична дія тощо) не розводяться по різні береги, а постають характеристиками людської ситуації, для якої характерні трансцендування, розрив, неможливість тотального контролю і передбачення. Х. Арнау, продовжуючи дискурс аналітики тоталітаризму в наші дні, згадує тезу Арендт, відповідно до якої настанова на монополію над реальним і прагнення повної прорахованості, містить інтенції тоталітаризму, і в цьому контексті він стверджує: «Основними тоталітарними ідеологіями ХХ століття були нацизм і сталінізм. У ХХІ столітті вони змінили маски. Нині це біотехнологія – ідея, що людина – це лише біологічний алгоритм, – і технолатрія, або оцифровка світу, – ідея, що те, що є реальним, – це здебільшого інформація. <...> Тоді як тоталітаризм має намір перетворити громадянина на автомат,

у наш теперішній момент він має намір перетворити громадянина на біологічний алгоритм: програмований, хакерський, витратний» [4]. Справа не в «боротьбі» з розумом і наукою, але у вивільненні інакового від тиску монолітного, і тут доречно згадати засади судження Арендт щодо «безмислення» Ейхмана – він не був здатний дивитись на світ очима іншого. Звертаючись до проблеми ролі гуманітарного знання в освіті, у світлі вищезазначеного слід говорити про інаковість завдань гуманітаристики – вона орієнтована на культивування суб'єктивності, на практики себе, що аж ніяк не є тотожним культу суб'єктивності, на відміну від знання, спрямованого на владу над світом, гуманітарні практики спрямовані на владу над собою.

Інакше кажучи, горизонт людського турботливого збування у світі, повсякденність, що потребує здорового глузду, людські спільні справи, котрі володіють буттєвою характеристикою невідворотності, пов'язані з мисленням, але через негативність, оскільки мислення – це завжди певна форма зупинки «дихання» чи ритмічної пульсації повсякденного. Те, що ми «ще не мислимо», або те, що «наука не мислить» [8, р. 4, 8] – благо, адже, згадуючи притчу про Фалеса, що впав у колодязь, споглядаючи зорі (котру наводить Х. Арендт у «Житті розуму»), існує проста фактичність – неможливо адекватно крокувати сущим, будучи відстороненим від поверхонь явлених на шляху предметностей, занурюючи свій погляд у те, чого немає тут і тепер, у підручності близького.

Арендт характеризує це так: «...відсутність мислення дійсно являє собою потужний фактор у людських справах, статистично – найбільш потужний, і не просто в поведінці багатьох, але в поведінці всіх. Сама насущність, *a-scholia*, людських справ потребує попередніх суджень, довіри (до певної межі – до- і без-рефлексивної! – С. В.) до звичаїв та звичок, тобто до упереджень» [3, р. 71]. Але найцікавіше, що ці попередні, до-рефлексивні судження, звичаї, звички, упередження, якими тримається здоровий глузд у своїй зануреності в насущне – вкорінені саме в мисленні, у його здатності рефлексувати і цією рефлексією працювати з невидимим і не даним безпосередньо. Здатність мислення потрапляти в невидиме «ніде» робити своїм предметом віддалене і не представлене в безпосередній явленості, виявляє себе в якості не-своєчасності по відношенню до здорового глузду з його насущною тут-і-теперішністю. «Матеріал», з якого складаються принципи, стереотипічні орієнтири здорового глузду, котрі Х. Арендт окреслила як упередження (до-рефлексивні судження про підручне) – це, по суті, результати інтелектуальної, мисленневої діяльності розуму, котрі «відлежались» в історичному бутті до рівня об'єктивованих, опредметнених, узагальнених результатів живого

і динамічного процесу мислення. Відповідно, універсальні форми людської діяльності, що становлять структуру та перші настанови нашої повсякденності, є історичними за способом буття, як і саме мислення, що їх породжує. Б. Ассі звертає увагу на те, що Арендт не протиставляє істини і гадки (доха) і вважає, що засадами такого висновку є твердження, що ми живемо в єдиному (однаковому) світі, але він відкривається по-різному. Та це не привід переходити на позиції релятивної плюральності, справа в тому, що множинність наявна в самій людині, і це обертає питання мислення до аналітики феномену совісті, у якому роздвоєність людського Я наявна в різних вимірах. Розгляд мислення як дії сумління – у центрі наших подальших досліджень.

Висновки. «Життя розуму» певною мірою прочитується як своєрідне продовження і розгортання власне гайдеггерівської постановки питання мислення; але думка Арендт не є коментаторською або учнівською: вона не розчиняється в монументальній онтологічній картині мислення, котру створює М. Гайдеггер. Це, скоріше, виведення даної тематики в новий рівень, в онтологію властиво людської присутності у світі в ракурсі саме її специфічного способу буття. Тут Арендт звучить і виглядає дещо обачливішою за свого вчителя: цінуючи його філософську відстороненість від одиничного внутрішньосвітового існування конкретної людини в конкретних обставинах при розгляді мислення, Арендт тим не менш не випускає з поля уваги властиво людське в його живій повсякденності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арендт Г. Становище людини. Львів : Літопис, 1999. 255 с.
2. Гайдеггер Мартін. Буття в околі речей. *Возняк Тарас. Тексти та переклади*. Харків : Фоліо, 1998. С. 332–345. URL: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/text-i-perekl/kn3-heid2.htm> (дата звернення: 30.03 2024).
3. Arendt H. *The Life of the Mind. One-Volume Edition*. San Diego : Harvest, Harcourt, 1981. 284 p.
4. Arnau J. Hannah Arendt, friendship in the face of totalitarianism. AUG 26, 2023. URL: <https://english.elpais.com/culture/2023-08-26/hannah-arendt-friendship-in-the-face-of-totalitarianism.html> (дата звернення: 30.03 2024).
5. Assy B. Hannah Arendt and The Faculty of Thinking – A Partner to Think, a Witness to Act. *Revista Ética & Filosofia Política*. 2006. Vol. 9, № 1. doi: <https://doi.org/10.34019/2448-2137.2006.17850>. URL: <https://periodicos.ufjf.br/index.php/eticaefilosofia/article/view/17850> (дата звернення: 30.03 2024).
6. Czepiel A. Dream Life in Hannah Arendt's. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów uję nauki humanistyczne*. 2019. № 25/2. S. 7–33.

7. Degerman D. Within the heart's darkness: The role of emotions in Arendt's political thought. *European Journal of Political Theory*. 2019. Vol. 18 (2). P. 153–173. doi: <https://doi.org/10.1177/1474885116647850>.
8. Heidegger M. What is called thinking. Translated by Gray, J. Glenn. New York : HarperPerennial. 1968. 272 p.
9. Koishikawa K. Thinking and Transcendence: Arendt's Critical Dialogue with Heidegger. *Tetsugaku: International Journal of Philosophical Association of Japan*. 2018. Vol. 2. P. 83–99.
10. Mertel K. C. M. Heidegger, Technology and Education. *Journal of Philosophy of Education*. 2020. № 54 (2). P. 467–486. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12419>.
11. Snir I. Education and Thinking in Continental Philosophy: Thinking against the Current in Adorno, Arendt, Deleuze, Derrida and Rancière. New York: Springer, 2020. 193 p.
12. Thinking like Hannah Arendt. Posted on 21st october 2021. URL: <HTTPS://REVDEM.CEU.EDU/2021/10/21/THINKING-LIKE-HANNAH-ARENDT/> (дата звернення: 30.03 2024).
13. Timmermann M., Korsgaard M., Aldinger M. The Educator's Diary: Arendt and Kierkegaard on Progressivism and the Educational Relation. *Educational Theory*. Vol. 68, Issue 4–5. August/October. 2018 P. 381–583. doi: <https://doi.org/10.1111/edth.12325>.
14. Vlieghe J., Zamojski P. Out of Love for Some-Thing: An Ontological Exploration of the Roots of Teaching with Arendt, Badiou and Scheler. *Journal of Philosophy of Education*. 2019. Vol. 53, Issue 3 Special Issue: Love and Desire in Education. P. 518–530. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12375>.
15. Vogel L. The Responsibility of Thinking in Dark Times. *Graduate Faculty Philosophy Journal*. 2008. № 29 (1). P. 253–273.
16. Voznyak V. S., Lipin N. V. Education like breach between past and future. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2020. № 17. P. 98–109. doi: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i17.206722>.
17. Zembylas M. Evil, thinking, and emotions in Hannah Arendt's political philosophy: Implications for the teaching of democratic citizenship. *Education, Citizenship and Social Justice*. 2022. Vol. 17. № 1. P. 3–17. doi: <https://doi.org/10.1177/1746197921995143>.

REFERENCES

1. Arendt, H. (1999). Stanovyshche liudyny. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
2. Haidegger, M. (1998). Buttia v okoli rechei [Being around things]. *Vozniak Taras. Teksty ta pereklady – Texts and translations*. Kharkiv: Folio. URL: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/text-i-perekl/kn3-heid2.htm> (дата звернення: 30.03 2024) [in Ukrainian].

3. Arendt, H. (1981). *The Life of the Mind*. One-Volume Edition. San Diego: Harvest, Harcourt.
 4. Arnau, J. (2023). Hannah Arendt, friendship in the face of totalitarianism. AUG 26. URL: <https://english.elpais.com/culture/2023-08-26/hannah-arendt-friendship-in-the-face-of-totalitarianism.html> (дата звернення: 30.03 2024).
 5. Assy, B. (2006). Hannah Arendt and The Faculty of Thinking – A Partner to Think, a Witness to Act. *Revista Ética & Filosofia Política*, Vol. 9, 1. doi: <https://doi.org/10.34019/2448-2137.2006.17850>. URL: <https://periodicos.ufjf.br/index.php/eticaefilosofia/article/view/17850> (дата звернення: 30.03 2024).
 6. Czepiel, A. (2019). Dream Life in Hannah Arendt's. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów uj nauki humanistyczne*, Vol. 25/2, 7–33.
 7. Degerman, D. (2019). Within the heart's darkness: The role of emotions in Arendt's political thought. *European Journal of Political Theory*, Vol. 18 (2), 153–173. doi: [10.1177/1474885116647850](https://doi.org/10.1177/1474885116647850)
 8. Heidegger, M. (1968). *What is called thinking*. Translated by Gray, J. Glenn. New York: HarperPerennial.
 9. Koishikawa, K. (2018). Thinking and Transcendence: Arendt's Critical Dialogue with Heidegger. *Tetsugaku: International Journal of Philosophical Association of Japan*, Vol. 2, 83–99.
 10. Mertel, K. C. (2020). M. Heidegger, Technology and Education. *Journal of Philosophy of Education*, Vol. 54, 2, 467–486. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12419>
 11. Snir, I. (2020). *Education and Thinking in Continental Philosophy: Thinking against the Current in Adorno, Arendt, Deleuze, Derrida and Rancière*. New York: Springer.
 12. Thinking like Hannah Arendt. (2021). Posted on 21st october. URL: [HTTPS://REVDEM.CEU.EDU/2021/10/21/THINKING-LIKE-HANNAH-ARENDT/](https://REVDEM.CEU.EDU/2021/10/21/THINKING-LIKE-HANNAH-ARENDT/) (дата звернення: 30.03 2024).
 13. Timmermann, M., Korsgaard, M., Aldinger, M. (2018). The Educator's Diary: Arendt and Kierkegaard on Progressivism and the Educational Relation. *Educational Theory*, Vol. 68, 4–5. August/October, 381–583. doi: <https://doi.org/10.1111/edth.12325>
 14. Vlieghe, J., Zamojski, P. (2019). Out of Love for Some-Thing: An Ontological Exploration of the Roots of Teaching with Arendt, Badiou and Scheler. *Journal of Philosophy of Education*, Vol. 53, 3 Special Issue: Love and Desire in Education, 518–530. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12375>
 15. Vogel, L. (2008). The Responsibility of Thinking in Dark Times. *Graduate Faculty Philosophy Journal*, Vol. 29 (1), 253–273.
 16. Voznyak, V. S., Lipin, N. V. (2020). Education like breach between past and future. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 17, 98–109. doi: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i17.206722>
- Zembylas, M. (2022). Evil, thinking, and emotions in Hannah Arendt's political philosophy: Implications for the teaching of democratic citizenship. *Education*,

Citizenship and Social Justice, Vol. 17, 1, 3–17. doi: <https://doi.org/10.1177/1746197921995143>

Voznyak Stepan Volodymyrovych – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies, Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk, Ivano-Frankivsk, Ukraine

AN ESSAY ON HANNAH ARENDT'S UNDERSTANDING OF THOUGHT: THE HEIDEGGERIAN CONTEXT

The understanding of thinking is analyzed, which is ontological, whereas computational-instrumental thinking is not. But the version developed by Arendt has a different vector – if the ontological character of thinking according to Heidegger is revealed as a person's response to the questioning of being, as a way of self-realization of being, while due to Arendt, it is explained the ontological nature of thinking as a human responsibility, therefore ontology turns into ethics.

Keywords: *thinking, cognition, ontology, ethics, politics.*

Доценко Євген Анатолійович, аспірант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна
e-mail: docenko6996@gmail.com
ORCID ID: 0009-0005-7106-1040

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ В СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті досліджено з філософсько-правових позицій проблему гендерної нерівності в соціально-трудових відносинах сучасної України. Констатується, що гендерна нерівність у трудових відносинах має різноманітні форми – нерівність щодо перспектив кар'єрного зростання, дискримінаційні підходи при прийомі на роботу та звільненні з роботи, неповне застосування освітньо-професійного потенціалу жінок тощо. Обґрунтовується ідея про те, що належного захисту потребують трудові права як жінок, так і чоловіків.

Ключові слова: *гендерна нерівність, соціально-трудові відносини, гендерні стереотипи, трудові права жінок, трудові права чоловіків, сімейні обов'язки.*

Постановка проблеми. Проблема гендерної нерівності представлена багатьма аспектами – економічними, політико-правовими, духовно-ціннісними, ментально-культурними тощо. Вони знаходять відображення в різних сегментах соціальних відносин, у тому числі й у системі трудових відносин. Історичні причини актуальності цієї проблематики є достатньо відомими і пов'язані з загальною соціальною нерівністю, що гостро проявлялась на не-демократичних етапах існування України – перебування України у складі Російської імперії, СРСР. Починаючи з проголошення незалежності нашої держави в 1991 р., спостерігається тенденція до подолання гендерної нерівності у трудових відносинах. Тим не менш прояви гендерної нерівності в Україні не викорінені й представлені в соціально-трудових відносинах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для всебічного дослідження гендерної нерівності в соціально-трудових відносинах сучасної України ми спиралися на науковий доробок низки вчених. Так, у науковій праці Н. Оніщенко та О. Львової аналізується рівність статей як ідеал суспільно-політичного розвитку та виокремлюються аспекти, якими наповнено це поняття [1].

Т. Хабарова [2], А. Юшко, А. Войтенко [3] та експерти Центру Разумкова [4] розкривають основні форми гендерної нерівності у трудових відносинах сучасної України. Натомість Ю. Гончарова [5] й В. Положишник [6] обстоюють ідею гармонізації та унормування соціально-трудова прав як жінок, так і чоловіків. Т. Красюк, В. Тітова [7] та М. Клименко [8] досліджують європейський досвід щодо подолання гендерної нерівності у трудових та соціальних відносинах.

Формулювання мети. У нашому дослідженні буде проаналізовано феномен гендерної нерівності в системі соціально-трудова відносин сучасної України у філософсько-правовому вимірі.

Вклад основного матеріалу. Аналізуючи проблему гендерної нерівності у трудових відносинах, необхідно виокремити загальні положення щодо утвердження однакових прав та свобод для чоловіків і жінок.

З точки зору Н. Оніщенко та О. Львової, коли мовиться про рівність статей як ідеал суспільно-політичного розвитку, то це поняття вбирає в себе такі аспекти:

а) формальний вимір рівності (юридична рівність, закріплена в чинному законодавстві);

б) рівні можливості (ненадання певній соціально-демографічній групі законодавчо закріплених преференцій для фіксації одноманітних з іншими соціальними групами можливостей та умов);

в) рівність результату (цілеспрямоване забезпечення ліквідації для конкуруючих сторін перешкод, які можуть бути зумовлені попередньою дискримінацією) [1, с. 5].

Відповідно, загальні уявлення про соціальну статеву рівність (або нерівність) екстраполюються і на систему трудових відносин у певній державі. Гендерна нерівність у трудових відносинах пояснюється суспільними уявленнями про справедливість, відмінностями у правовому та громадянському статусах чоловіків та жінок, що склались історично. Демократична, правова, соціальна держава, якою згідно з Конституцією є й Україна, має подолати гендерні диспропорції в системі трудових відносин як у юридично-формальному, так і у фактичному вимірах.

Необхідно підкреслити, що ст. 21 Конституції України закріпила рівність прав, їх невідчужуваність та непорушність. У свою чергу норма ст. 24 Конституції України проголошує, що рівність прав жінки і чоловіка забезпечується створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям [9].

Принципово, що вітчизняне законодавство фіксує особливий соціальний статус жінки та захищає її права у формальному вимірі. На практиці, як зауважує Т. Хабарова, правове становище чоловіка і жінки в сучасних суспільних реаліях є відмінним. Факти соціальної дійсності засвідчують, що стать особи може мати безпосередній вплив на її можливості в повному обсязі реалізувати свої інтереси, потреби, права, що не відповідає принципам соціальної, правової держави. Особливо гостро така нерівність і дискримінація проявляються у сфері зайнятості населення, де мають місце обмеження прав індивіда щодо вибору професії, роду трудової діяльності; права на рівну оплату праці за виконання ідентичних робіт; обмеження можливостей для навчання та кар'єрного зростання; права на захист від незаконного звільнення тощо [2, с. 135].

У продовження цієї логіки фахівці наголошують на тому, що гендерна нерівність у трудових відносинах має різноманітні форми – нерівність щодо перспектив кар'єрного зростання, дискримінаційні підходи при прийомі на роботу та звільненні з роботи, неповне застосування освітньо-професійного потенціалу жінок тощо. Разом із тим, на думку аналітиків Центру Разумкова, найбільш кричущим виявом гендерної нерівності є дискримінація в оплаті праці чоловіків та жінок [4, с. 69].

Досліджуючи закордонний досвід, підкреслимо, що для подолання дискримінації в оплаті праці у Швеції кожен рік роботодавець, у якого працюють більше ніж 10 найманих працівників обов'язково подає дані щодо різниці в зарплаті своїх співробітників, що дозволяє моніторити необґрунтовану різницю щодо оплати праці та застосовувати належні заходи для попередження зловживань у цій сфері. У Франції власники великих фірм мають обов'язково надавати дані про оплату праці своїх співробітників, їхнє просування службовими сходами, підвищення зарплати з урахуванням гендерного критерію, який складається зі 100-бальної шкали. У випадку отримання 75 балів та менше за три роки підряд на підприємства накладаються штрафні санкції в розмірі 1% від фонду заробітної плати [10, с. 192–193].

Також прихованим аспектом гендерної нерівності у трудових відносинах в українському суспільстві є упереджене ставлення окремих роботодавців до жінок із дітьми, до матерів, які самотійно виховують дітей тощо. Роботодавець вбачає потенційний ризик у тому, що жінка буде потенційно ненадійним працівником, виходячи з обов'язку приділяти увагу дітям – додаткові відпустки для догляду за дитиною під час хвороби, небажання жінки працювати понаднормово у зв'язку з необхідністю виховання дитини та ін.

А. Юшко та А. Войтенко констатують, що у вітчизняному соціумі правові наслідки наявності дітей у родині пов'язують тільки з жінками. Під час працевлаштування роботодавці, як правило, запитують про це тільки жінок.

До чоловіків найчастіше такі питання не адресуються. У зв'язку з цим складається ситуація, що роботодавець саме для жінки після народження нею дитини має змінити характер трудового навантаження (наприклад, не включати в її обов'язки відрядження або нічні зміни) або йде на крайні міри – звільняючи її з роботи, якщо неможливо надати для неї гнучкий графік роботи. На сьогоднішній день жінки виконують низку трудових функцій на рівні з чоловіками. При цьому важливо враховувати часовий ресурс, який є значущим на рівні з владними та матеріальними ресурсами. Необхідно враховувати хатню роботу жінок, на яку вони витрачають набагато більше часу порівняно з чоловіками. Отже, цінний часовий ресурс не завжди рівномірно розподіляється між жінками та чоловіками. Наприклад, жінка може мати набагато менше часу для саморозвитку, відпочинку, освіти, спорту та ін. Цей час витрачається на домашні та побутові справи. Як відомо, у патріархальному соціумі ключове призначення жінки пов'язано з виконанням материнського обов'язку, тому «молоді жінки є потенційними матерями, які в будь-який момент можуть завагітнити. Згідно з таким стереотипним уявленням, жінки є «ненадійними» працівницями, яких не слід призначати на відповідальні посади, давати серйозні доручення. Тому роботодавці схильні призначати жінок на радше допоміжні, менш важливі посади, які відповідно менш престижні та менше оплачуються» [3, с. 156].

У сучасній інтепретації проблему гендерної нерівності ми не маємо зводити лише до захисту прав жінок. Погоджуємося з думкою Ю. Гончарової, яка акцентує увагу на тому, що актуальною є думка про те, що права чоловіків також потребують відповідного рівня захисту порівняно з жінками, тому що, наприклад, їх репродуктивні можливості також погіршуються у зв'язку з працею на шкідливих виробництвах. На переконання цієї дослідниці, жінки, використовуючи гострі дискусії про гендерні питання, під час виникнення проблем щодо кар'єрного зростання або інших соціальних труднощів на шляху становлення на роботі або під час навчання можуть виправдовувати таке становище наявними в суспільстві дискримінаційними практиками гендерного характеру. «У результаті в усьому світі спостерігається тенденція до зростання кількості чоловіків, які, на противагу жіночим рухам, утворюють свої групи з боротьби проти дискримінації чоловіків як механізму для захисту своїх прав, зокрема від необґрунтованих звинувачень у сексизмі» [5, с. 11].

Відповідно, чоловіки можуть потерпати в соціально-трудових відносинах, у разі коли жінки спекулюють так званими «жіночими правами».

У демократичному розумінні подоланню гендерної нерівності в реалізації трудових прав чоловіків та жінок буде сприяти їх суспільне сприйняття як рівноправних суб'єктів у соціально-трудових, сімейних, політико-правових

та інших відносинах. У цьому сенсі, «для повноцінної реалізації кожним громадянином своїх соціально-трудова прав необхідні нові підходи, які будуть враховувати те, що значну чисельність працівників (чоловіків і жінок) становлять особи із сімейними обов'язками» [11, с. 64].

Тобто для більш глибокого розуміння проблеми гендерної нерівності в соціально-трудова відносинах ми маємо враховувати розподіл сімейних обов'язків, виходячи з сучасних, а не патріархальних уявлень.

Як доводить В. Положишник, наявність у жінок низки пільг у разі поєднання трудової діяльності та виховання дітей зумовлена фізіологічними особливостями жінки, її дітонороджувальною функцією. Разом із тим у наш час у демократичних країнах спостерігається трансформація уявлень та розуміння того, що вихованням дітей та здійсненням догляду за хворими та непрацюючими членами родини можуть займатись і чоловіки. Однак законодавство про працю при поєднанні трудових функцій із материнським обов'язком традиційно передбачало надання додаткових пільг у трудових правовідносинах тільки жінкам (матерям). Чоловікам-батькам такі пільги тривалий час не надавались, що порушувало як їхні права, так і права жінок та принцип гендерної рівності. Фактично трудове законодавство не містило належних пільг та гарантій співробітникам, які виконують сімейні обов'язки. «Існувало лише розуміння сімейних обов'язків, і, як вбачається з норм чинного законодавства, саме жінки потребували особливого захисту своєї праці» [6, с. 123].

В українському законодавстві вищеозначені проблеми поступово врегульовуються, враховуючи позитивний закордонний досвід та вітчизняні реалії. Зокрема, значні зміни щодо надання трудових пільг та гарантій чоловікам, які виконують сімейні обов'язки було внесено до Кодексу законів про працю та інших супутніх актів у 2021 р. [12].

Нині офіційно закріплено низку преференцій для батьків, які працюють та виховують дітей. Зокрема, ідеться про такі положення: можливість працювати неповний день (коштом роботодавця), працювати дистанційно, працювати неповний робочий час або на дому з можливістю взяти відпустки для виховання дитини до досягнення нею трирічного віку, відпустки без збереження зарплати на період, зазначений у медичному висновку, «але не більше ніж до досягнення дитиною шестирічного віку, у випадку, коли дитина потребує домашнього догляду, та щорічної додаткової оплачуваної відпустки тривалістю 10 календарних днів у разі виховання двох або більше дітей віком до 15 років, або дитини-інваліда, усиновленої дитини або дитини-інваліда з дитинства підгрупи А І групи. Окрім цього, чоловік та дружина, яка народила дитину, або батько дитини, який не перебуває в офіційному шлюбі з матір'ю дитини, за умови що вони ведуть спільне господарство, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, має право на додаткову

одноразову оплачувану відпустку при народженні дитини на чотирнадцять календарних днів» [13, с. 332].

Такі законодавчі зміни є, безумовно, позитивними в контексті всебічного врегулювання проблеми гендерної нерівності у трудових відносинах сучасної України.

З точки зору І. Грицай, основні напрями реалізації принципу гендерної рівності в соціальних та економічних відносинах пов'язані зі збільшенням можливостей на ринку праці як для чоловіків, так і для жінок; їх реалізація передбачає також створення умов для поєднання родинних та професійних обов'язків представників обох статей; втілення соціальних технологій для професійного зростання жінок; соціальний захист жінок, які здійснюють трудову діяльність, шляхом пропорційного представництва в органах управління; здійснення постійного моніторингу рівня оплати праці чоловіків та жінок; створення умов для професійної діяльності співробітників із родинними обов'язками тощо [14, с. 56].

Для врегулювання проблеми гендерної нерівності у трудових відносинах в українському суспільстві доречним є подальше впровадження окремих елементів зарубіжного досвіду, які не суперечать ментально-культурним та світоглядним цінностям нашого народу.

Аналіз зарубіжних практик у царині подолання гендерної нерівності в соціально-трудових відносинах засвідчив, що держави, які реалізують соціал-демократичну модель, – Швеція, Данія, Норвегія, є міжнародними лідерами у сфері гендерних відносин. У цих державах менше значення приділяється конституційним гарантіям гендерно справедливих трудових відносин. Наприклад, у законодавстві Швеції немає конституційних положень, які гарантують рівність в оплаті праці та виключно трудові права жінок. Але при цьому концепція справедливих трудових відносин реалізується шляхом централізованого колективного лобювання та відповідної соціальної політики. Отже, ці країни зосередились більшою мірою не на індивідуальному, а на колективному аспекті забезпечення гендерної рівності у трудових відносинах. Прогресивним, у контексті проблематики нашого дослідження, є Закон Норвегії «Про гендерну рівність». Його унікальність полягає в тому, що він стосується не лише трудової діяльності, але й приватної сфери, інших секторів (освіта, політика, сімейне життя) та містить положення щодо позитивних дій на користь чоловіків у видах зайнятості, пов'язаних із навчанням дітей та доглядом за ними» [7, с. 239].

Продовжуючи дослідження позитивних аспектів подолання гендерної нерівності у Скандинавських країнах, підкреслимо, що у Швеції згідно із Законом про заборону дискримінації неприйнятними є всі різновиди дискримінації. Науковці констатують, що у Швеції найвищий рівень жіночої зайнятос-

ті – 79%. Поєднання роботи з сімейними обов'язками можливе в цій країні у зв'язку з прогресивною системою соціального страхування. «У Данії за наявності високої народжуваності також є достатньо високим показник зайнятості жінок. На теперішній час, політика держави в цій сфері спрямована на надання допомоги не тільки матерям, а й батькам, щоб вони взяли на себе більшу частину обов'язків щодо ведення домашнього господарства та виховання дітей, тим самим відкриваючи доступ жінкам на ринок праці. Таким чином, державна політика спрямована на підвищення рівня участі жінок в оплачуваній трудовій діяльності та визнання їх рівноправними учасниками ринку праці. Такі ж самі принципи розповсюджуються і на осіб, на утриманні яких знаходяться літні родичі та працівники тощо» [15, с. 229].

Загалом основні положення гендерної політики Європейського Союзу визначено в Дорожньому атласі рівності між чоловіками та жінками. У цьому документі магістральними напрямками гендерної політики у сфері соціально-трудова відносин визначено такі:

- реалізація рівної соціально-економічної незалежності обох статей: недопущення відмінностей в оплаті праці, сприяння жіночим бізнес-ініціативам, соціальне забезпечення та недопущення бідності;

- кроки, які б забезпечували гармонійну єдність професійної, особистої та родинної сфер життя: гнучкість робочих угод; збільшення кількості послуг (державної / приватної форм власності) щодо догляду за особами літнього віку та дітьми; родинна державна політика, яка враховує інтереси обох статей;

- рівна участь чоловіків та жінок у прийнятті рішень (decision-making), у політичних та економічних процесах, науковій діяльності тощо;

- викорінення гендерних стереотипів у всіх сферах суспільного життя, у першу чергу на ринку праці [8, с. 174].

Здійснюючи послідовні євроінтеграційні кроки, Україна поступово імплементує норми та принципи європейської спільноти, у тому числі й у сфері соціально-трудова відносин.

Висновки. Таким чином, в українському суспільстві проблема гендерної нерівності в соціально-трудова відносинах потребує подальшого вирішення – особливо це стосується питань справедливої оплати праці жінок (на рівні з чоловіками) та прийому на роботу жінок із дітьми в окремих секторах економіки. Також у суспільній свідомості, на жаль, актуальним є стереотип поділу професій на «жіночі» та «чоловічі». Водночас поступово змінюється ставлення влади та суспільства до проблеми соціальних гарантій у сфері виконання сімейних обов'язків не тільки для жінок, але й для чоловіків. Можна констатувати, що ціннісно-світоглядні основи гендерної нерівності, які історично склались, поступово втрачають свій сенс в українському суспільстві під впливом демократизації та глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оніщенко Н. М., Львова О. Л. Гендерна рівність: крок до розвитку чи моральна криза сучасного суспільства? *Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 62. С. 3–11.
2. Хабарова Т. В. Гендерна рівність та справедливість в трудовому праві. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2023. Вип. 36. С. 135–140.
3. Войтенко А. В., Юшко А. М. Гендерна нерівність на українському ринку праці: перевага чи недолік? *Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві* : матеріали II інтернет-конф. (м. Харків, 29 листоп. 2019 р.). Харків, 2019. С. 153–159. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/17961> (дата звернення: 03.01.2025).
4. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України / Центр Разумкова. Київ : Заповіт, 2016. 244 с.
5. Гончарова Ю. А. Роль та місце принципу гендерної рівності в сучасному міжнародному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 26 с.
6. Положишник В. О. Правове регулювання охорони праці жінок та працівників із сімейними обов'язками в сучасних умовах : дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2022. 207 с.
7. Красюк Т. В., Тітова В. І. Гендерна рівність у трудових відносинах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 237–240. URL: http://lsej.org.ua/8_2020/61.pdf (дата звернення: 04.01.2025).
8. Клименко М. В. Гендерна рівність у трудових правовідносинах: міжнародно-правове регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 65. С. 171–175.
9. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 04.01.2025).
10. Добош З. А. Гендерна рівність і гендерна дискримінація у сфері трудових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 190–193.
11. За рівність жінок і чоловіків. Новини ISO. *Стандартизація. Сертифікація. Якість*. 2014. № 2. С. 64. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=ssia_2014_2_20 (дата звернення: 03.01.2025).
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною : Закон України від 15.04.2021 № 1401-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-20#n9> (дата звернення: 10.01.2025).
13. Ткаченко О. М., Негода О. А., Крамаренко О. М. Гендерна рівність в трудових пільгах та гарантіях працівників із сімейними обов'язками. *Аналітично-порівняльне правознавство* : електрон. наук. вид. 2024. № 2. С. 328–334. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303275> (дата звернення: 13.01.2025).

14. Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика : монографія. Київ : Хай-Тек Прес, 2018. 560 с.
15. Положишник В. О. Зарубіжний досвід правового регулювання охорони праці працівників з сімейними обов'язками. *Право і суспільство*. 2022. №4. С. 227–235.

REFERENCES

1. Onishchenko, N. M., Lvova, O. L. (2013). Henderna rivnist: krok do rozvytku chy moralna kryza suchasnoho suspilstva? *Derzhava i pravo. Serii: Yurydychni i politychni nauky* – State and Law. Series: Legal and Political Sciences, *issue 62*, 3–11 [in Ukrainian].
2. Khabarova, T. V. (2023). Henderna rivnist ta spravedlyvist v trudovomu pravi. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Pravo»* – Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Law, *issue 36*, 135–140 [in Ukrainian].
3. Voitenko, A. V., Yushko, A. M. (2019). Henderna nerivnist na ukrainskomu rynku pratsi: perevaha chy nedolik ? *Suchasni problemy rozvytku prava ta ekonomiky v innovatsiinomu suspilstvi: proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Kharkiv, 153–159. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/17961> [in Ukrainian].
4. Henderna rivnist i rozvytok: pohliad u konteksti yevropeiskoi stratchii Ukrainy. (2016). Tsentrazumkova. Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
5. Honcharova, Yu.A. (2017). Rol ta mistse pryntsyphu gendernoi rivnosti v suchasnomu mizhnarodnomu pravi. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Polozhyshnyk, V. O. (2022). Pravove rehuliuвання okhorony pratsi zhinok ta pratsivnykiv iz simeinymy obov'язkamy v suchasnykh umovakh. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Krasiuk, T. V., Titova, V. I. (2020). Henderna rivnist u trudovykh vidnosynakh. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal* – Legal scientific digital journal, 8, 237–240. URL: http://lsey.org.ua/8_2020/61.pdf [in Ukrainian].
8. Klymenko, M. V. (2021). Genderna rivnist u trudovykh pravovidnosynakh: mizhnarodno-pravove rehuliuвання. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Serii Pravo* – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series, *issue 65*, 171–175 [in Ukrainian].
9. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. (1996). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
10. Dobosh, Z. A. (2020). Henderna rivnist i henderna dyskryminatsiia u sferi trudovykh vidnosyn. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal* – Legal scientific digital journal, 7, 190–193 [in Ukrainian].
11. Za rivnist zhinok i cholovikiv. Novyny ISO. (2014). *Standartyzatsiia. Sertyfikatsiia. Yakist* – Standardization. Certification. Quality, 2, 64. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S2

1REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=ssia_2014_2_20 [in Ukrainian].

12. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia rivnykh mozhlyvostei materi ta batka u dohliadi za dytynoiu: Zakon Ukrainy vid 15.04.2021 No 1401-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-20#n9>.
13. Tkachenko, O. M., Nehoda, O. A., Kramarenko, O. M. (2024). Henderna rivnist v trudovykh pilhakh ta harantiiakh pratsivnykiv iz simeinymy obov'iazkamy. *Elektronne naukove vydannia «Analytychno-porivnialne pravoznavstvo»* – Digital scientific publication «Analytical and Comparative Jurisprudence», 2, 328–334. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303275> [in Ukrainian].
14. Hrytsai, I. O. (2018). Mekhanizm zabezpechennia pryntsyphu hendernoï rivnosti: teoriia ta praktyka: monohrafiia. Kyiv: Khai-Tek Pres [in Ukrainian].
15. Polozhyshnyk, V. O. (2022). Zarubizhnyi dosvid pravovoho rehuliuвання okhorony pratsi pratsivnykiv z simeinymy obov'iazkamy. *Pravo i suspilstvo – Law and society*, 4, 227–235 [in Ukrainian].

Dotsenko Yevhen Anatoliiovych, graduate student of the Department of Philosophy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS OF GENDER INEQUALITY IN SOCIAL AND LABOR RELATIONS IN MODERN UKRAINE

The article studies the issue of gender inequality in the social and labor relations of modern Ukraine from philosophical and legal perspectives. It is noted that gender inequality in labor relations manifests in various forms, including unequal opportunities for career advancement, discriminatory practices during hiring and dismissal, and the incomplete utilization of women's educational and professional potential. The article substantiates the idea that both women's and men's labor rights require adequate protection.

Keywords: gender inequality, social and labor relations, gender stereotypes, labor rights of women, labor rights of men, family responsibilities.

Головачов Сергій Вікторович, аспірант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна

e-mail: s.v.golovachov@gmail.com

ORCID ID: 0009-0003-5074-4358

СВІТОГЛЯДНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФІЛОСОФІЇ МЕДИЦИНИ

Проаналізовано основні світоглядні характеристики філософії медицини. Зазначено, що для глибокого розуміння медичних проблем продуктивним є використання філософської методології, понятійного апарату філософської науки та її ціннісного підґрунтя. Філософія медицини орієнтує науковців на комплексне розуміння буття людини в єдності соціальних, природних, духовних та тілесних чинників. У XXI ст. філософія медицини досліджує трансформацію уявлень про оптимальні параметри здорового способу життя людини.

Ключові слова: *філософія медицини, людина, здоров'я, світоглядні орієнтири, гуманізм, цінності.*

Постановка проблеми. Філософськими ідеями просякнуті різноманітні сфери діяльності людини, у тому числі й медична галузь. Медична сфера не може існувати без таких споконвічних цінностей, як гуманізм, співчуття, добро, терпимість, взаємодопомога та ін. На тлі світоглядного осмислення проблеми здоров'я людини, його збереження та зміцнення виникає така галузь філософського знання, як філософія медицини. Її коріння сягає у стародавні часи, коли мислителі почали розмірковувати про єдність духовного й фізичного здоров'я людини, важливість ціннісного підґрунтя та позитивних емоцій для збереження довголіття, намагались визначити оптимальні параметри здорового способу життя. У сучасному світі філософія медицини не втратила своєї актуальності у зв'язку з потребою подальших досліджень щодо світоглядного осмислення впливу інформаційних технологій, штучного інтелекту, природних катаклізмів на фізичне та психоемоційне здоров'я людини. Світоглядно-методологічний інструментарій філософії медицини набуває особливої важливості для розуміння сучасної картини світу, центром якої є людина з її потребами та інтересами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження є праці таких видатних науковців, як З. Фрейд [1; 2], А. Швейцер [3], К. Ясперс [4], Е. Фромм [5]. Зокрема, Е. Фромм обґрунтував

ідею про те, що сприятливі соціальні умови та домінуючі системи цінностей є основою для формування індивідуального здоров'я.

Вагомою для цієї наукової розвідки стала концепція логотерапії В. Франкла, яку він створив спираючися на концептуальні ідеї екзистенційної онтології абсурду (А. Камю, Ж.-П. Сартр), на концепти відчаю як «хвороби до смерті» (С. К'єркегор, М. Гайдеггер) та втрати надії (Г. Марсель) тощо [6].

А. Супрун і С. Маркова в науковій праці «Філософія та медицина: перспективи взаємного розвитку» проаналізували діяльність та розробки низки українських лікарів, які суттєво вплинули на розвиток вітчизняної медицини, й відповідно і філософії медицини [7].

Дослідження сучасних трендів у філософії медицини було здійснено в роботах Я. Поповича [8], О. Устінова [9], О. Одинця [10]. Натомість О. Біланов виокремив низку світоглядно-філософських підходів до розуміння проблеми здоров'я, співвідношення здоров'я та хвороби [11].

Формулювання мети. У статті планується дослідити світоглядно-ціннісні орієнтири філософії медицини та обґрунтувати важливість її подальшого розвитку для сучасної людини.

Виклад основного матеріалу. Осмислюючи матеріальні процеси, людина протягом історії свого існування все більше усвідомлювала їх взаємозв'язок (взаємовплив) із духовними явищами. Не є виключенням і медицина, яка базується на органічному поєднанні духовного й фізичного здоров'я людини. Для глибокого розуміння медичних проблем украй важливим є застосування філософської методології, понятійного апарату філософської науки та її ціннісного підґрунтя.

Я. Попович стверджує, що протягом усього цивілізаційно-культурного розвитку людства ідеї інтеграції філософського і медичного знання заради проникнення в таємниці життя та смерті людини відобразились у роботах видатних філософів, медиків, дослідників природи. У результаті такого інтелектуального синтезу сформувалась унікальна галузь науки – філософія медицини, що спрямована на узагальнення наявних практичних знань про людину як біосоціальну та матеріально-духовну істоту з метою віднайдення оптимальних шляхів адаптації людини до навколишнього середовища [12, с. 76].

Для прикладу згадаймо погляди Р. Декарта, який застосовував раціоналістичну методологію для пізнання людини, особливостей функціонування її тіла та душі. Л. Фоменко констатує, що значущими для розвитку медичного знання були не тільки філософські, а й суто анатомічні та фізіологічні дослідження Р. Декарта. Їхні результати підштовхнули філософа до висновку про те, що тіло людини у своїй структурі, властивостях і функціях підвладне науковому пізнанню без припущення існування невідомих і таємних сил. Разом із тим на-

слідком такого розділення душі й тіла в наукових поглядах Р. Декарта стало уподібнення людського тіла тваринному організму, життєдіяльність якого описується механічними законами. Такий підхід став своєрідним теоретичним поясненням можливостей «технічного поводження з тілом». До певного часу душа не розглядається Декартом у межах його концепції субстанційного дуалізму. Погляди щодо душі будуть сформульовані філософом пізніше. Загалом одним із найсуттєвіших наслідків цих досліджень Р. Декарта для медичної науки стало розмежування тілесних і душевних хвороб [13, с. 133].

Конкретизуючи змістовно-предметне наповнення філософії медицини, С. Пилипенко зазначає, що у класичному розумінні під предметом філософії медицини як окремої складової філософії науки прийнято розуміти низку антропологічних, онтологічних, гносеологічних та моральних проблем, що репрезентують актуальні напрями розвитку медицини як унікальної галузі теоретичної та практичної діяльності людини. Філософія медицини є дотичною практично до всіх сфер пізнання феномену людини (її організму, душі, волі, сумління тощо). Що ж до теоретичного медичного знання, то тут роль філософії винятково важлива, насамперед – у сфері поглибленого осмислення цілісного сприйняття медиками наукової картини світу та людини в ньому [14, с. 192].

Філософія медицини спрямовує дослідницький вектор вчених на комплексне розуміння буття людини, у єдності та взаємозумовленості всіх внутрішніх і зовнішніх чинників. Аналізуючи проблеми здоров'я людини, ми маємо обов'язково враховувати соціальні, природні, ментальні та інші фактори.

Філософія медицини як унікальна складова системи наукових знань набула популярності у ХХ ст. У цей час створюється велика кількість наукових програм на перетині філософії та медицини. Зокрема, розробляються методи лікування, самовдосконалення та самооздоровлення, враховуючи внутрішній потенціал організму, резерви людського духу, а також психічні можливості (як приклад – концепція архетипів колективного безсвідомого К.-Г. Юнга). Сучасна філософія медицини розвивається за декількома напрямками, що спираються на різні принципи, методологічні підстави та філософські настанови [15, с. 45].

Серед великої кількості відомих філософів і медиків ХХ ст., які прагнули об'єднати філософську та медичну проблематику з метою вирішити нагальні проблеми людства, можна назвати австрійського лікаря і філософа З. Фрейда [1; 2], швейцарського психіатра і культуролога К.-Г. Юнга, німецько-французького лікаря і філософа А. Швейцера [3], німецького філософа К. Ясперса [4].

Також значний внесок у розвиток філософії медицини здійснив Е. Фромм, який обґрунтував висновок про те, що сприятливі соціальні умови та наявні системи цінностей є підґрунтям для індивідуального здоров'я. Цей підхід

відомий вчений використовує для доведення парадоксальності поєднання раціонального облаштування систем виробництва в технологічному сенсі в сучасному соціумі з ірраціональністю соціальних практик сучасних відносин. Така ситуація потребує від суб'єктів соціальної взаємодії відповідної адаптації шляхом нівелювання окремих особистісних орієнтирів. Фроммовський підхід до філософського розуміння феномену здоров'я є достатньо популярним, зокрема й серед сучасних філософів. Найбільш популярним є використання його вчення «як методологічного принципу встановлення взаємозв'язку між соціально-буттєвими проблемами сучасної людини та виникненням духовних і тілесних захворювань» [5, с. 127].

Різностямоване поєднання філософських та медичних знань продемонстрував у ХХ ст. відомий вчений та лікар В. Франкл, який, спираючись на власний трагічний досвід перебування у фашистському концтаборі та ідеї філософів-екзистенціалістів, створив власну психологічну (багато в чому й філософську) концепцію. Вона отримала назву «логотерапії», що спирається на метод екзистенціального аналізу, який вчений застосував для потреб створення нової екзистенціалістської за своєю сутністю прикладної філософії психологічних наук. Складовими логотерапії В. Франкла стали концептуальні ідеї екзистенційної онтології абсурду (А. Камю, Ж.-П. Сартр), концепти відчаю як «хвороби до смерті» (С. К'єркегор, М. Гайдегер) та втрати надії (Г. Марсель) тощо [6, с. 105].

Значний внесок у розвиток медицини, її світоглядно-філософських підстав здійснили й відомі українські лікарі, які, вирішуючи складні медичні проблеми, демонстрували нову філософію сприйняття хвороб та засобів їх лікування. Перед тим як застосувати нові методи оздоровлення, треба було трансформувати власне мислення, навести необхідні аргументи для колег, подивитись з іншого боку на проблему. Вочевидь інновації в медицині потребують світоглядно-філософського обґрунтування задля сприйняття їх фахівцями та суспільною думкою.

З точки зору А. Супрун і С. Маркової, діяльність та розробки низки українських лікарів суттєво змінили якість життя пацієнтів. Їх можна назвати талановитими представниками як медицини, так і філософії медицини: В. Бец, який вивчав найзагадковішу складову людського організму – мозок; О. Богомолець, який досліджував проблему методів збільшення тривалості життя шляхом детального опису процесу старіння; В. Хавкін – вчений-бактеріолог зі світовим ім'ям, якого називали «благодійником людства», а в Індії поклонялись як божеству; М. Амосов, який уперше в історії людства почав протезувати серцеві клапани, і «Саме він зазначав, що медицина лікує від хвороб, а от підтримувати здоров'я – це завдання кожного. Лікар філософ – це мис-

лячий лікар, який завжди може вийти за межі досягнутого, готовий розширювати горизонти вже пізнаного та прагне до вищих цілей» [7, с. 60–61].

Аналізуючи основоположні теорії сучасної медицини, можна дійти до висновку, що всі вони до певної міри пов'язані з філософією, світоглядними концепціями в царині визначення фундаментальних постулатів і методів здійснюваних наукових розвідок. Зокрема, новітні філософські дослідження в галузі філософської антропології, філософії свідомості, соціальної філософії були покладені в основу:

- «медичної теорії адаптивного реагування (теорія адаптації – загальнобіологічна теорія медицини, проте медицина має справу не тільки з біологічними адаптаціями, але і з адаптацією соціальною, тобто пристосуванням людини до суспільного життя);

- теорії детермінізму (причинної зумовленості та зв'язку патологічних процесів, що відбуваються в організмі);

- теорії нормальної (оптимальної) саморегуляції і теорії загальної патології» [8, с. 16].

На нашу думку, людство перебуває в постійному пошуку адаптивних та здоров'язбережувальних теорій, методів, технологій, що обов'язково передбачає трансформацію світоглядних позицій вчених-теоретиків, лікарів-практиків, суспільства в цілому. У цьому пошуку філософія медицини є незамінною світоглядно-науковою основою, що допомагає виробити та розширити палітру підходів до вирішення теоретичних та практичних проблем щодо збереження та зміцнення здоров'я людини.

У наш час один зі світових трендів – це культ тіла, який утвердився в медіасередовищі і є складовою світоглядної культури, що впливає на трансформацію філософських поглядів на систему охорони здоров'я в сучасному світі. Фахівці, державні діячі від медицини мають не тільки зосередитися на лікувально-профілактичних програмах, а й сприяти створенню суспільних інституцій та культурних настанов, що підтримують та популяризують здоровий спосіб життя. Зокрема, ідеться про розвиток мережі спортивно-оздоровчих комплексів, доступних спортивних майданчиків, формування системи здорового харчування, встановлення жорсткого контролю за рекламою вживання тютюну й алкоголю тощо. Відповідно, держава має забезпечити умови, щоб ці спортивні, лікувальні та оздоровчі інституції були доступними для всіх категорій громадян, здійснюючи системну інформаційну політику щодо популяризації здорового способу життя. Таким чином, «необхідно говорити не про реформу медицини, а про реформу охорони здоров'я, а точніше, про реформу механізмів управління здоров'ям. Адже сьогодні проблема здоров'я – це не проблема медицини. Це проблема того, як людина управляє своїм організмом на попередніх до звернення за медичною допомогою етапах життя» [9, с. 8].

У XXI ст. йдеться про трансформацію уявлень щодо оптимальних параметрів здорового способу життя, про зміну поглядів на систему харчування, співвідношення рухової та розумової активності, особливостей використання лікарських препаратів природного та штучного походження тощо.

У сучасному світі відправною точкою трактування поняття здоров'я є визначення надане ВООЗ, згідно з яким здоров'я є станом повного фізичного, душевного та соціального добробуту, а не лише станом відсутності хвороб та фізичних недоліків. Спираючись на це визначення, здоров'я варто розуміти у трьох базових вимірах: природно-натуралістичному (фізичне існування), психологічно-поведінковому (духовний стан людини) та в соціальному – характер адаптації людини в системі соціальних відносин. Таке сприйняття здоров'я є класичним, продовжуючи уявлення стародавніх філософів щодо цієї проблеми, згідно з якими людина – це поєднання духу (духовності), душі («психе») та тіла. У цій ієрархії компонентів дух є стрижневим елементом, який зумовлює цілісність сприйняття категорії «здоров'я». Відповідно, у трактуванні здоров'я, наданого ВООЗ, духовна складова не визначається як детермінуюча, йдеться про органічне поєднання всіх трьох складових. Отже, поняття здоров'я як єдина система вбирає в себе внутрішньо зумовлену, вертикальну ієрархію цінностей (смислів) і горизонтальні форми об'єктивації людини, що реалізують її духовні завдання в поведінкових конфігураціях взаємодії з соціумом. Такий підхід до розуміння здоров'я пояснюється тим, що «соціальне життя – це об'єктивований прояв життя духовного. Духовна основа людини формує не лише її духовне здоров'я, а й здоров'я колективу та суспільства. У свою чергу соціальне здоров'я суспільства відображається на духовному здоров'ї індивіда, що в кінцевому підсумку позначається і на його фізичному здоров'ї» [10, с. 406].

Спираючись на роздуми, викладені вище, можна констатувати, що однією з базових категорій філософії медицини є здоров'я. З точки зору О. Біланова, варто виокремити такі світоглядно-філософські підходи до розуміння проблеми здоров'я:

- нормоцентричний (здоров'я являє собою бажаний рівень життєдіяльності людського організму);
- феноменологічний (здоров'я як відповідний досвід хворобливих станів, відповідно, чим об'ємнішим є цей досвід, тим більш чіткими та усвідомленими стають уявлення про здоров'я);
- холістичний (здоров'я як цілісна система, що формується людиною все життя й пов'язана з особистісною зрілістю, інтеграцію життєвих практик, синтезом різноспрямованих суперечностей людського буття й інтрапсихічних станів та ін.);

– ціннісний (здоров'я як загальнолюдська аксіологема людського існування, на яку впливають ціннісні домінанти, переосмислення цінностей, а також кризові ситуації в бутті людини);

– кроскультурний (здоров'я визначається як поєднання ознак, спричинених особливими соціальними умовами, контекстом домінантної культури, своєрідними характеристиками способу життя й образу світу);

– дискурсивний (здоров'я є результатом дискурсивних практик, які підкоряються внутрішній власній логіці конструювання або концептуалізації психічної та соціальної буттєвості);

– інтегративний (об'єднання описаних вище моделей і практик, спираючись на загальну концептуальну основу, що відповідає постулатам та принципам теорії систем) [11, с. 10].

На нашу думку, у світоглядно-філософському сенсі варто погодитися з полівимірним розумінням концепту «здоров'я», оскільки залежно від обраної наукової парадигми його параметри можуть корегуватися. Відповідно, здоров'я як ключова цінність філософії медицини корелюється з іншими цінностями – свобода вибору, фізична та духовна досконалість, самодисципліна, самовиховання, гуманізм та ін. У сучасному розумінні людина має піклуватися про здоров'я до настання хвороби, здійснювати необхідні кроки для недопущення відхилень щодо повноцінного життя в духовному та фізичному вимірах.

Висновки. Отже, філософія медицини має глибоке світоглядне коріння репрезентоване працями мислителів від античності до сьогодення. Філософія медицини є складовою багатьох сфер пізнання феномену людини, її душі, тіла, психологічних характеристик, соціальної поведінки. Ключовою категорією філософії медицини є здоров'я, яке розглядається як поєднання духовного, тілесного та психологічного компонентів. Філософія медицини спрямована на постійне переосмислення умов, засобів та детермінант збереження здоров'я людини, визначення векторів розуміння цієї проблеми в нових соціальних та природних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фройд З. Історії хвороб. Дора. Шребер. Чоловік-щур / пер. з нім. Роман Осадчук. Київ : Комубук, 2019. 344 с.
2. Фройд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. Петро Тарашук. Київ : Основи, 1998. 709 с.
3. Schweitzer A. Indian Thought and its Development. Boston : Beacon paperback ed., 1957. 272 p.
4. Ясперс К. Психологія світоглядів / з нім. пер. О. Кислюк, Р. Осадчук. Київ : Юніверс, 2009. 464 с.

5. Лаврова Л. В., Куций А. М. Натуралістичні підходи до формування «філософії здоров'я». *Культурологічний альманах*. 2022. Вип. 4. С. 125–131.
6. Шевченко С. Л. Особливості взаємозв'язку духовності й психічного здоров'я в екзистенціальному психоаналізі В. Франкла та А. Ленгле. *Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті свт. Луки (В. Ф. Войно-Ясенецького). Київ : НМУ ім. О. О. Богомольця ; Фенікс, 2024. С. 104–108.
7. Супрун А. Г., Маркова С. О. Філософія та медицина: перспективи взаємного розвитку. *Humanitarian studios: pedagogics, psychology, philosophy*. 2020. Vol. 11 (2). P. 59–63.
8. Попович Я. М. Синтез філософії та медицини: виникнення біоетичних проблем у медицині, аналіз філософії та медицини на основі їх співпраці і взаємозбагачення. *Медсестринство*. 2018. №2. С. 15–18.
9. Устінов О. Філософія медицини ХХІ сторіччя: українські реалії. Події та коментарі. *Український медичний часопис*. 2013. № 1 (93). С. 8–9. URL: <https://api.umj.com.ua/wp/wp-content/uploads/2013/01/3.pdf> (дата звернення: 11.01.2025).
10. Одинець О. А. Філософські аспекти феномену здоров'я. *Молодь: наука та інновації* : матеріали X Міжнар. наук.-техн. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, Дніпро, 23–25 листоп. 2022 р. Секція 14 – Гуманітарні проблеми освіти. Дніпро, 2022. С. 406–408.
11. Біланов О. С. Філософські підходи до розуміння категорій «здоров'я / хвороба». *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2020. №4 (25). С. 8–11. doi:10.31435/rsglobal_ijitss/31052020/7055.
12. Попович Я. М. Синкретичний етап взаємозв'язку філософії та медицини. *Медсестринство*. 2017. №4. С. 75–78.
13. Фоменко Л. Вплив філософії Р. Декарта на медицину в умовах її методологічних трансформацій (XVII ст.). *Людинознавчі студії. Серія: Філософія*. 2017. Вип. 34. С. 122–137.
14. Пилипенко С. П. Філософія медицини як специфічна форма міждисциплінарного знання. *Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті свт. Луки (В. Ф. Войно-Ясенецького), 25–26 листоп. 2022 р., м. Київ. Київ, 2022. С. 191–194.
15. Каценко А. Б., Устенко Р. Л., Свінцицька Н. Л., Гринь В. Г., Біланов О. Г. Роль філософської думки у становленні медицини. *Modern directions of scientific research development* : proceedings of IV International Scientific and Practical Conference, Chicago, USA, September 28–30, 2021. Chicago : BoScience Publisher, 2021. P. 43–50.

REFERENCES

1. Freud, Z. (2019). *Istorii khvorob*. Dora. Shreber. Cholovik-shchur. Pereklad z nimetskoi: Roman Osadchuk. Kyiv: Komubuk [in Ukrainian].

2. Froid, Z. (1998). Vstup do psykhoanalizu. Pereklad z nimetskoj: Petro Tarashchuk. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
3. Schweitzer, A. (1957). *Indian Thought and its Development*. Boston: Beacon paperback ed.
4. Yaspers, K. (2009). *Psykhologhiia svitohliadiv / Z nim. per. O. Kysliuk, R. Osadchuk*. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
5. Lavrova, L. V., Kutsyi, A. M. (2022). Naturalistychni pidkhody do formuvannia «filosofii zdorov'ia». *Kulturolohichniy almanakh – Cultural Almanac, issue 4, 125–131* [in Ukrainian].
6. Shevchenko, S. L. (2024). Osoblyvosti vzaiemozviazku dukhovnosti y psykhichnoho zdorov'ia v ekzystentsialnomu psykhoanalizi V. Frankla ta A. Lenhle. *Filosofia religii ta medytsyny v postsekuliarnu dobu: proceedings of the Scientific and Practical Conference materialy*. Kyiv: NMU im. O. O. Bohomoltsia, PP «Vydavnytstvo “Feniks”», 104–108 [in Ukrainian].
7. Suprun, A. H., Markova, S. O. (2020). Filosofii ta medytsyna: perspektyvy vzaiemnoho rozvytku. *Humanitarian studios: pedagogics, psychology, philosophy, issue 11 (2), 59–63* [in Ukrainian].
8. Popovych, Ya.M. (2018). Syntez filosofii ta medytsyny: vynyknennia bioetychnykh problem u medytsyni, analiz filosofii ta medytsyny na osnovi yikh spivpratsi i vzaiemozbahachennia. *Medsestrynstvo – Nursing, 2, 15–18* [in Ukrainian].
9. Ustinov, O. (2013). Filosofii medytsyny KhKhI storichchia: ukrainski realii. Podii ta komentari. *Ukrainskyi medychnyi chasopys – Ukrainian Medical Journal, 1 (93), 8–9*. URL: <https://api.umj.com.ua/wp/wp-content/uploads/2013/01/3.pdf> [in Ukrainian].
10. Odynets, O. A. (2022). Filosofski aspekty fenomenu zdorov'ia. *Molod: nauka ta innovatsii: proceedings of the Scientific and Practical Conference materialy*. Dnipro, 406–408 [in Ukrainian].
11. Bilanov, O. S. (2020). Filosofski pidkhody do rozuminnia katehorii «zdorov'ia/khvoroba». *International Journal of Innovative Technologies in Social Science, 4 (25), 8–11*. doi:10.31435/rsglobal_ijitss/31052020/7055 [in Ukrainian].
12. Popovych, Ya.M. (2017). Synkretychnyi etap vzaiemozv'iazku filosofii ta medytsyny. *Medsestrynstvo – Nursing, 4, 75–78* [in Ukrainian].
13. Fomenko, L. (2017). Vplyv filosofii R. Dekarta na medytsynu v umovakh yii metodolohichnykh transformatsii (XVII st.). *Liudynoznavchi studii. Serii «Filosofia» – Human Studies. Series «Philosophy», issue 34, 122–137* [in Ukrainian].
14. Pylypenko, S. P. (2022). Filosofii medytsyny yak spetsyfichna forma mizhdystyplinarnoho znannia. *Filosofia religii ta medytsyny v postsekuliarnu dobu: proceedings of the Scientific and Practical Conference materialy*. Kyiv, 191–194 [in Ukrainian].
15. Katsenko, A. B., Ustenko, R. L., Svintsytska, N. L., Hryn, V. H., Bilanov, O. H. (2021). Rol filosofskoi dumky u stanovlenni medytsyny. *Modern directions of scientific research development: proceedings of IV International Scientific and Practical Conference, Chicago: BoScience Publisher, 43–50* [in Ukrainian].

Holovachov Serhii Viktorovych, graduate student of the Department of Philosophy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

WORLDVIEW DETERMINANTS OF THE PHILOSOPHY OF MEDICINE

The main worldview characteristics of the philosophy of medicine have been analyzed. It is noted that for a profound understanding of medical issues, the application of philosophical methodology, the conceptual framework of philosophical science, and its value-based foundations is highly productive. The philosophy of medicine directs researchers toward a comprehensive understanding of human existence as a unity of social, natural, spiritual, and physical factors. In the 21st century, the philosophy of medicine explores the transformation of perspectives on the optimal parameters of a healthy human lifestyle.

Keywords: *philosophy of medicine, human, health, worldview guidelines, humanism, values.*

Польовий Святослав Сергійович, аспірант кафедри філософії,
Національний університет «Одеська юридична академія», Україна
e-mail: uberkomand@gmail.com
ORCID ID: 0009-0008-1329-8842

НАРАТИВІЗАЦІЯ БУТТЯ У ЖАКА ДЕРРІДА

У статті досліджується проблема наративізації буття в контексті філософії Жака Дерріда. Розглядається вплив деконструкції на осмислення буття, його текстуалізацію та втрату субстанційності. Аналізуються наслідки відсутності центру сенсу й суб'єктності для філософської інтерпретації існування.

Ключові слова: наративізація, буття, онтологія, деконструкція, текстуалізація, апорії, сенс.

Постановка проблеми. Ця проблема раніше спеціально не розглядалася в межах комплексного аналізу її онтологічних і методологічних наслідків. Проблема наративізації буття у філософії Жака Дерріда виникає внаслідок застосування його методології деконструкції, яка призводить до трансформації способів осмислення буття та його репрезентації. Основне питання полягає в тому, як деконструкція впливає на розуміння буття, перетворюючи його на текстуальну структуру, і які наслідки це має для філософської інтерпретації. Деконструкція, відкидаючи поняття суб'єктності, руйнує традиційне уявлення про єдиний центр сенсу, що утримує цілісність буття. У результаті буття позбавляється субстанційності та перетворюється на нескінченний процес текстуальних розгортань. Відсутність об'єднуючого центру, що міг би стабілізувати сенс, ставить під питання здатність деконструкції адекватно репрезентувати сутність буття. Це породжує ризик його редукції до текстуального феномену, де смисл постійно відтермінується, перетворюючи філософський аналіз на гру знаків і слідів. Водночас деконструкція демонструє множинність інтерпретацій і виявляє особливу логіку смислоутворення, що підкреслює її евристичний потенціал. Проте відсутність остаточного сенсу й централізованої структури ставить під сумнів можливість досягнення онтологічної істини. Раніше ця проблема не отримала окремого висвітлення як предмет системного дослідження, що зумовлює актуальність її аналізу в контексті сучасної філософії. Таким чином, дослідження фокусується на взаємозв'язку між деконструкцією та наративізацією, розглядаючи, як цей

процес впливає на автентичність досвіду, межі філософського аналізу та інтерпретацію онтологічних основ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема наративізації буття у філософії Жака Дерріда залишається малодослідженою та не була виділена як окремий предмет аналізу.

Для цього дослідження ключову роль відіграють праці Мартіна Гайдеггера та Жака Дерріда, які сформуvalи точки перетину дискурсів онтології та герменевтики. Робота Гайдеггера «Буття і час» [11] закладає основи онтології зрозумілості, пропонуючи деструкцію традицій як метод виявлення прихованих структур смислу. Жак Дерріда розвинув ці ідеї у своїй праці «Про граматику» [5], де ввів концепцію «différance» як механізм відкладання та гри відмінностей у значеннях. Його «Позиції» досліджують синхронічні та діахронічні аспекти текстів, акцентуючи увагу на можливості читання між рядками. Сучасні публікації продовжують і розширюють дискусії, започатковані М. Гайдеггером та Ж. Дерріда, досліджуючи прикладні аспекти деконструкції в нових контекстах. Джон Капуто [4] пропонує концептуальне розкриття спорідненості між буттям і текстом, розглядаючи мову як основу буття. Його підхід зосереджений на аналізі тексту як місця, де буття постає через процес розгортання значень, а сама мова функціонує як засіб маніфестації онтологічних структур. Капуто демонструє, що деконструкція мови відкриває нові можливості для осмислення буття, роблячи текстуальність невід'ємною складовою онтологічного досвіду.

Е. Нарделлі аналізує підходи Мартіна Гайдеггера та Жака Дерріда, акцентуючи увагу на тому, що для Гайдеггера переклад – це, радше, тимчасовий захід або «корабельна аварія» [16]. Ж. Дерріда, навпаки, ставить під сумнів ієрархічну поляризацію між оригіналом і перекладом, розглядаючи переклад як можливість філософського дослідження, що відкриває нові шляхи інтерпретації. У статті також розглядається концепція «différance» Ж. Дерріда, яка руйнує межі між оригіналом і перекладом, демонструючи, що текст завжди залишається відкритим для подальших інтерпретацій.

Г. Хоменко у своїй статті розглядає інтерпретацію як акт, що перебуває на межі можливого й неможливого, акцентуючи увагу на радикальній відкритості тексту до нових смислів [2]. Її аналіз демонструє, що деконструкція Жака Дерріда працює через подвійне заперечення та рознесення сенсу, створюючи простір для безкінечних інтерпретацій, які ніколи не досягають остаточності. Це дозволяє говорити про текст не як про замкнену систему, а як про процес постійного становлення значення. Такий підхід особливо важливий для дослідження наративів, де мова виступає не лише як засіб передачі змісту, а й як інструмент його постійного перетворення.

Хоменко підкреслює, що деконструкція повертає філософії досвід свободи пізнання, вивільняючи його від апріорних істин і фіксованих категорій. Це створює можливість досліджувати мову й текст як динамічні структури, що формують нові смисли через гру відмінностей і заперечень. Вона також звертається до символу Вавилонської вежі, який у Дерріда уособлює неможливість створення універсальної мови, наголошуючи на множинності мов і нескінченності перекладів як свідченнях незавершеності будь-якої інтерпретації. Цей підхід важливий для аналізу наративізації людини, оскільки дозволяє побачити суб'єктність не як фіксовану даність, а як постійно змінювану структуру, що існує в процесі перекладу між різними контекстами й системами значень. Завдяки такому підходу деконструкція стає інструментом для розуміння сучасних наративів, де зміст формується не через стабільні сутності, а через взаємодію тексту, мови та інтерпретації.

А. Ільїна в своїй роботі аналізує концепт апорії у філософії Жака Дерріда, розглядаючи його як основу для альтернативної універсальності, яка відходить від традиційного логоцентризму [1]. Вона акцентує увагу на тому, що апорія виконує функцію не тільки як критика універсального, а й як його переосмислення через ідеї квазітрансценденталізму. Ільїна підкреслює, що апорія, визначена як досвід неможливого, відкриває нові горизонти для філософії універсального, де центральне місце посідає інакшість та нестабільність сенсу. Вона вказує на зв'язок між апорією та трансцендентальною традицією Гусерля й Канта, проте додає, що Дерріда радикалізує ці ідеї, створюючи нові концепти, що базуються на напруженні між можливістю й неможливістю. Цей підхід важливий для дослідження наративізації, оскільки він дозволяє інтерпретувати суб'єктність як процес, що постійно перебуває у стані становлення й відкритості. Апорія стає не лише засобом деконструкції традиційних концепцій, але й новим способом осмислення реальності, у якому універсальність постає через інакшість і множинність.

Формування цілей. Дослідити взаємозв'язок між наративністю буття та деконструкцією в філософії Жака Дерріда. Розкрити роль апорій і *différance* у формуванні текстуальних структур, що впливають на осмислення буття. Проаналізувати обмеження та можливості текстуалізації буття крізь призму деконструктивного підходу. З'ясувати, як наративізація буття впливає на автентичність людського досвіду та процес осягнення істини. Порівняти концепції Жака Дерріда і Мартіна Гайдеггера щодо текстуалізації та відкритості буття. Оцінити критичний потенціал деконструкції для виявлення меж і суперечностей в осмисленні буття, враховуючи сучасні дослідження філософії Дерріда, які дозволяють висвітлити проблему наративізації буття як новий напрямок дослідження.

Виклад основного матеріалу. Питання наративності сьогодні стає не лише філософським, але й соціально значущим, оскільки воно зачіпає способи, якими людина структурує свій досвід і усвідомлює своє місце у світі. Самі по собі наративи не є небезпечними чи шкідливими, якщо вони займають своє належне місце, як, наприклад, у літературі чи кінематографі. У цих сферах наративи виконують функцію репрезентації, гри зі змістами, естетичного впорядкування й осмислення реальності. Проте в сучасному світі наративи проникли повсюдно [17, с. 2], виходячи за межі своєї початкової ролі й починаючи втручатися у сфери фундаментального. Небезпека виникає тоді, коли наративи, позбавлені обмежень, підміняють собою онтологічну реальність, зводячи буття до рівня текстуальної конструкції.

Даний процес має суттєві наслідки для філософії, культури та соціального життя. Коли наративи проникають у сферу фундаментальних категорій – буття, істини та ідентичності, – вони проблематизують можливість безпосереднього осмислення цих понять. Наративи, як форми структуризації й текстуалізації, витісняють відкритість буття сконструйованими сенсами, що мають виключно онтичний характер. У результаті це призводить до втрати здатності осягати онтологічну глибину та багатозначність існування, замінюючи їх поверхневими інтерпретаціями, обмеженими рамками мови та культурних конвенцій.

Наративність постає як процес дискурсивного самоконструювання, що водночас позбавлений стабільного сенсу. Вона не лише репрезентує реальність, а й активно її формує, виступаючи своєрідною «призмою», крізь яку розкриваються невловимі аспекти буття. Проте наративність не претендує на статус остаточної істини; вона є динамічною і схильною до деконструкції при кожному новому акті інтерпретації тексту. Центральним питанням, що постає перед дослідником, є проблема того, чому наративи, спрямовані на заміщення собою істини, виявляються нездатними зафіксувати її у стійкій мовній формі та навіть можуть слугувати засобами для маніпуляцій [3, с. 7]. У працях Жака Дерріда [5, с. 110] ця проблема загострюється через концепт деконструкції, де присутність людини в світі інтерпретується як «слід» – поняття, яке позначає постійну неможливість досягнення цілісного сенсу.

Розгляд наративності як явища, що невпинно відсилає до іншого, відкриває перспективу переосмислення способів, якими ми сприймаємо, інтерпретуємо й описуємо феномен існування. Наративність завжди є розповіддю про щось – це означає, що будь-яка наративність прагне вийти за межі власної форми, звертаючи нас до певного змісту, до певної історії. Вона завжди потребує об'єкта, на який спрямована, тому що без цього вона втрачає свою цілісність і значення. Однак саме це прагнення бути розповіддю про щось робить наративність вразливою до недомовленостей і розривів, де зміст, на який вона вка-

зує, часто виявляється недосяжним або лише частково проявленим. Наративність ніколи не є повністю завершеною – вона лише слід, натяк на присутність людини в світі, але не забезпечує остаточної істини. Вона, можливо, лише натякає на нього, проте зміст «втікає» з поля зору. Це питання: «Чому зміст “втікає”?» і «Чому наративність не може його охопити?». Ці питання є центральними в розумінні наративізації в деконструкції Дерріда.

Задля подальшого розуміння треба звернутися до поняття «Abbau». Це поняття ввів Мартін Гайдеггер у власній фундаментальній онтології. Для нього це деструкція або розкладання [11, s. 42]. Abbau у М. Гайдеггера складне для однозначного перекладу через його багатозначність та специфічне місце у феноменологічній системі мислителя. У різних контекстах його можна передати як «деконструкція», «розкладання» або «демонтаж». У своїй онтологічній концепції Гайдеггер застосовує Abbau для позначення процесу «розбирання» структур буття, що допомагає виявити підґрунтя й істинне значення існуючих понять та смислів. Такий підхід покликаний руйнувати поверхневі шари уявлень, аби через критичне переосмислення наблизитися до їхньої сутності: «Будь-який філософський розбір, навіть найрадикальніший, що передбачає новий початок, пронизаний перенесеними до нас поняттями і, отже, перенесеними до нас горизонтами і точками зору, стосовно яких взагалі не встановлено, що вони по-справжньому і вихідно впливають із тієї сфери існування та тієї існувальної організації, на пізнання яких вони претендують. Тому поняттєвій інтерпретації існування та його структур, тобто редуکتивній конструкції існування, з необхідністю належить деструкція (Destruktion), тобто критичний демонтаж перенесених до нас понять, які ми спочатку ненавмисно змушені застосовувати аж до тих джерел, з яких вони черпаються» [6, с. 31]. І поняття деконструкції, на нашу думку, Ж. Дерріда запозичив з фундаментальної онтології М. Гайдеггера.

Тільки за допомогою деструкції, на думку М. Гайдеггера, онтологія може феноменологічно забезпечити собі власну автентичність. Abbau виступає як перегляд мислення та послуговує одним із засобів досягнення постановки питання про існування як таке, що передбачає відхід від традиційної метафізики. І саме в моменті відходу від традиційної метафізики Дерріда бачить користь у спадщині Гайдеггера, що він неодноразово зауважує: «Нічого з того, що я намагаюся зробити, не було б можливим без відкриття гайдеггерівських питань» [6, с. 16–17]. Ж. Дерріда проводить аналогію між деструкцією і деконструкцією. Саме він перекладає «німецький термін Destruktion на французьку як деконструкція» [5, с. 24]. На цьому, власне, і закінчуються їхні схожості: якщо метою Гайдеггера є питання про існування як таке, то у Дерріда це продемонструвати, що вся логоцентрична філософія, починаючи з Платона, може бути деконструйована [18, с. 7].

Проблема істинності існування у фундаментальній онтології тісно пов'язана з поверненням людини до власного буття. Відкритість до буття та здатність «дозволити буттю проявитися» можливі виключно через зв'язок із суб'єктом. За Ж. Дерріда, будь-який структурний елемент мови функціонує в постійному русі позначення, утворюючись таким чином, що кожен наявний елемент співвідноситься з тим, чим він не є, але водночас містить у собі «відбиток, сформований звучанням попереднього елемента» та є «резонансом свого зв'язку з елементом майбутнього» [7, с. 163]. Таким чином, будь-який елемент може бути співвіднесений як із минулим, так і з майбутнім.

Дерріда зазначає, що процес деконструкції вимагає аналізу бінарних опозицій і усвідомлення того, що значення одного елемента завжди визначається через інший [15, с. 5]. Це передбачає тимчасове переосмислення ієрархії, де традиційно маргіналізований термін може набути пріоритету. Наприклад, у мовленні можна виявити «сліди» письма, такі як паузи, що виступають своєрідною внутрішньою пунктуацією. Аналогічно в письмі проступають «сліди» мовлення, які проявляються через структуру викладу чи ритм пауз.

Ключовим поняттям у цьому контексті стає «відсутність». Якщо текст не вимагає присутності свого референта – наприклад, читання «Іліади» не потребує присутності Гомера, – то в самому письмі можна побачити сліди цієї «відсутності». Вони виявляються в розривах між словами або реченнями. У такому розумінні відсутність постає не лише як тло для змісту, а й як активний принцип формування значення. Вона створює умови для постійного переосмислення та варіацій сенсу.

Відсутність у деконструкції має фундаментальне значення: вона не просто супроводжує присутність, а постійно «підточує» її, відкладаючи остаточний сенс у нескінченності гри знаків. Дерріда демонструє, що, хоча ми часто ставимо мовлення над письмом, суб'єкта над об'єктом, свідомість над несвідомим, кожна з цих опозицій є неповною без свого «іншого», яке проявляється саме через свою відсутність. Текстуалізація дійсності відбувається тому, що «нічого немає поза текстом». З точки зору Ж. Дерріда, «текст» не є протилежністю «реальності», а, навпаки, відіграє роль у її формуванні. Інакше кажучи, дійсність має текстуальну природу, а текстуальність невіддільна від дійсності [20, с. 9].

Крім того, Ж. Дерріда звертає увагу на напади М. Гайдеггера на єдність смислу існування, тобто на слово і мову як такі. Проте Гайдеггер робить це для того, щоб поставити питання про буття як таке. Саме тому такі дії можуть розумітися як атака на єдність смислу, хоча їхній намір полягає в радикальному дослідженні основ існування. Для Дерріда суперечності безладні, а бінарні опозиції лише видимі; вони не потребують скасування – це виходить якась «витагнута» діалектика. Для Гайдеггера існування не є за-

гальноприйнятим першоджерелом, у тому сенсі він і використовує «третю особу однини теперішнього неозначеного часу». Поставити питання про виникнення мовної форми означає постановку питання про те, що породжує саму трансцендентальність, а не «піднімати на щит трансцендентальне позначене» [12, с. 138].

На нашу думку, буття трансцендентне [11, с. 38], воно не може бути підвладним динаміці знака, і через знак воно проявляє себе. Інша справа, коли Ж. Дерріда використовує знак як метафору, мета якої – відсилати до смислу. Виходячи за межі «огорожі» знаку, деконструкція намагається вирватися за межі «історичної метафізики», включаючи онтологію Гайдеггера, оскільки бажання розчистити поле для більш ясного поставлення питання про буття, за Дерріда, залишається під її пануванням. І оскільки сенс буття – це лише домінування означника над означуваним (тобто панування певної мови), ми не можемо говорити про проблему буття з точки зору деконструкції. Деконструкція прагне вийти за межі онтологічної відмінності, де неможливо одночасно осмислити онтичне та онтологічне. Одне містить у собі сліди іншого і водночас не є діалектично іншим. Воно включає сліди іншого, оскільки спрямоване в бік відсилання до інших об'єктів. Таким чином, буття тут виступає не як суто трансцендентне, але як слід, що означає саму відсутність певного змісту, роблячи сенс завжди відкритим і невловимим. Це означення сліду, у якому буття постає в постійному відсиланні до іншого, а не в стабільності власної сутності. Означуючи сліди, буття в деконструктивному сенсі є скоріше процесом, ніж завершеним феноменом. Саме ця відсутність сталого означуваного забезпечує можливість нескінченного переосмислення, де сенс з'являється не як щось статичне, але як те, що постійно перебуває в русі, «відступаючи» від самого себе. Е. Нарделлі звертає увагу на ще одну важливу деталь – Дерріда акцентує значущість поняття «доповнення», яке водночас відхиляє від смислу. Це «доповнення» функціонує як механізм, що і відводить, і наближає до смислу, ніби «розтягуючи» його. Таким чином, формується структура імітації та наслідування, де початковий смисл постає як феномен постійного відкладення та повторення [16, с. 5].

Справа в тому, що для Дерріда питання абсолютної істини не стоїть на порядку денному. Його мета полягає в деконструкції усієї західноєвропейської філософії, яку він хотів звільнити через свій проєкт деконструкції. Його метою була демонстрація того, як логоцентризм мав монополію на знання. Як зауважує Р. Гі [10, с. 105–106], ця монополія перетворила істину на інструмент влади, де знання виступає не лише як засіб пояснення дійсності, але і як механізм контролю над нею. Здавалося б, що деконструкція Дерріда не має на меті знищити смисл чи істину, але виявити, що вони завжди вписані в контекст, культурні й мовні структури.

Деконструкцію можна порівняти з тканиною, яка опрацьовує різні філософські методи, такі як феноменологія та діалектика, і одним із головних її результатів є безсуб'єктність. Основною претензією до деконструкції є не те, що вона утримує зміст розтягнутим між означуваним і означником, а те, що відбувається в результаті її застосування – ми позбавляємося центру, тієї опори, яка утримує цей зміст.

Зміст – це фундамент, на якому стоїть розповідь / наратив, і лише тоді він набуває своєї необхідної завершеності. У цьому сенсі він не є чимось негативним, якщо приводить до Dasein. Проте наративізація – це процес оповіді про саму оповідь, де фундаментальність або буття є таким самим елементом у бінарній опозиції, як і нефундаментальність або небуття. Таким чином, деконструкція не просто заперечує суб'єктність, а пропонує її переосмислення як ефект структури, що виникає внаслідок гри знаків і їхньої взаємодії. Відсутність суб'єкта в такому підході означає його розчинення в текстуальній мережі, де він набуває своїх характеристик лише у взаємодії з іншими елементами. Ж. Дерріда також розвиває ідею «чужинця» (*étranger*) [8, с. 142]. Чужинець символізує розрив і відчуження – стан, у якому буття опиняється поза собою, ніколи не знаходячи остаточного прихистку. Ця постійна нестабільність відображає деконструктивний характер наративізації, яка прагне зафіксувати зміст, але неминуче відкладає його в нескінченності текстуальних розгортань. Чужинець – це фігура, яка демонструє двоякість: він шукає дім, але завжди залишається у стані вигнання. Подібним чином деконструкція намагається структурувати досвід і сенс, однак ця структура ніколи не буває завершеною. Вона лише імітує присутність і цілісність, але насправді залишається відкритою і рухливою, що робить буття не об'єктом фіксації, а процесом інтерпретації.

На думку Ж. Дерріда, вся західна філософія до Г. Ф. Гегеля, включно з ним, побудована на ідеї присутності, де сенс завжди прагне бути стабільним і завершеним. Володіючи діалектикою Г. Ф. Гегеля, він показує як будь-яка претензія на цілісність завжди залежить від того, що було виключено чи відкладено. Це, за його словами, є «відсутністю в самому серці присутності» [5, с. 71].

Варто зазначити, що те, що пропонує Дерріда – антидіалектичне. На відміну від гегелівського зняття (*Aufhebung*), деконструкція Дерріда не прагне до зняття суперечностей. Якщо для Гегеля суперечності є рушієм діалектичного процесу, що веде до синтезу й вищої форми цілісності, то Дерріда демонструє, що такі суперечності ніколи не зникають і не примиряються. У гегелівській діалектиці зняття не лише заперечує попереднє, але й водночас зберігає його, підводячи до нового рівня єдності. Деконструкція не має цієї логіки зняття, тому що вона функціонує як постійний розрив з нерозв'язними суперечностями. Вони не лише не вирішують конфліктів, але й підкреслюють

їхню невід'ємність для функціонування будь-якого тексту чи дискурсу. Сенс, що виникає в тексті, завжди залишається відкритим і незавершеним через *différance* – постійне відкладення значення, яке унеможлиблює його стабільність. Апорії також заперечують цілісність, яка є центральною для гегелівської системи. У цьому сенсі Дерріда є антидіалектичним [14, с. 3].

Більше того, Ж. Дерріда прямо заявляє: «Мої аналізи неможливі без глибокого знайомства з Гегелем, адже його діалектика є текстом, у якому метафізика та її обмеження проявляються найяскравіше» [6, с. 52]. Проте замість того, щоб прийняти діалектику Гегеля як спосіб примирення суперечностей, Ж. Дерріда наголошує, що ці суперечності ніколи не зникають. Застосовуючи деконструкцію, рух між тезою та антитезою не завершується синтезом, а залишається відкритим процесом *différance*, де значення постійно відкладається і ніколи не досягає завершеності. Таке прочитання Г. Ф. Гегеля дозволяє Дерріда не лише підважити ідею діалектичного синтезу, але й показати, що вся європейська філософія, включно з Г. Ф. Гегелем, залишалася вкоріненою в логоцентризмі. Тим не менш процес наративізації має свої обмеження: «Наративи, хоч і руйнують ілюзію присутності, самі стають текстуальними лабіринтами, де відкритість буття замінюється нескінченним відкладенням» [7, с. 291]. Ж. Дерріда використовує діалектику Гегеля як один з елементів фундаменту для створення деконструкції, але водночас показує, що будь-яка спроба стабілізувати сенс, навіть у найскладнішій філософській системі, неминуче повертається до текстуальності, яка унеможлиблює повноцінне осягнення буття.

Тепер потрібно звернутися до концепції апорій Ж. Дерріда, яка краще ілюструє розуміння того, як функціонує наративізація. Апорії, як структурні суперечності, розкривають внутрішню неможливість завершення або остаточного визначення сенсу в будь-якому дискурсі [9, с. 16–17]. Наративи прагнуть до впорядкування та фіксації дійсності, однак ця спроба завжди наштовхується на апорії, які ставлять під сумнів саму можливість цілісності та завершеності.

Апорії «допомагають» наративізувати буття тим, що вони, хоча й виявляють обмеженість будь-якої текстуальної чи дискурсивної структури, водночас слугують рушійною силою для її побудови. Уявімо спробу створити наратив про «істину буття». Філософ, намагаючись описати буття, вдається до репрезентації його через текстуальні образи чи концепти. Наприклад, у наративі про походження всесвіту буття може постати у формі метафізичного «початку», який слугує основою для всього існування. Такий наратив може потребувати:

- фіксації початкової точки (буття як «початок»);
- побудови послідовної лінії розвитку (виникнення світу, часу, матерії тощо);
- звернення до універсальних понять (загального сенсу існування).

Апорії, однак, роблять цей процес як можливим, так і суперечливим. Наприклад, апорія присутності (відсутність буття в текстуальній формі) демонструє, що будь-яка спроба репрезентувати «початок буття» неминуче ґрунтується на відсутності. Буття у своєму фундаментальному значенні не може бути присутнім у тексті чи концепті – воно завжди буде лише «слідом», натяком на щось, що вже минуло або перебуває поза межами репрезентації. Ця неможливість зробити буття присутнім у тексті змушує наратив використовувати певні умовності, наприклад метафору або символ. Саме тут стає очевидною точка перетину підходів Дерріда і Гайдеггера. Між Дерріда та Гайдеггером дійсно простежується певна схожість, зокрема в тому, що і слід, і феномен розкривають, як мовний і соціальний контекст дозволяє будь-якій речі проявитися [19, с. 487], проте для Гайдеггера «речі» являє собою не просто пасивний об'єкт, а зосередження відносин у світі [13, с. 89]. Вона актуалізує буття людини, розкриваючи його через включеність у мережу практичних і екзистенційних взаємозв'язків. Тут речі розглядаються як *Vorhandenheit* – наявні у своїй об'єктивності, а також як *Zuhandenheit* – інструменти, якими користується людина у своєму бутті-в-світі [11, с. 72–75]. *Vorhandenheit*, або речі як наявні, мають важливу функцію в процесі актуалізації людського буття. Вони слугують опорними точками, які допомагають людині зорієнтуватися у просторі світу, структурувати свої взаємодії та інтенції. Завдяки *Vorhandenheit* речі стають не просто предметами споглядання, а елементами, що створюють умови для саморозкриття людини як буття-в-світі. Це підкреслює, що навіть об'єктивовані речі можуть мати екзистенційну значущість, будучи опосередкованими через людські практики та досвід. Відсутність уваги у Дерріда до «речі» [4, с. 51] стає показником більш широкого відсторонення від питання про буття, яке для Гайдеггера залишалось центральним. На відміну від Гайдеггера, для якого речі були місцями прояву буття, Дерріда у своїх роботах зосереджується на тексті й відмінності, залишаючи питання про матеріальність і онтологію речей значною мірою нерозробленим.

Висновки. Спроба звести буття до текстуальних структур може загрожувати втратою автентичності переживань і неповторності особистого досвіду, адже буття, ймовірно, є чимось більшим, ніж просто наратив. Постійне відтермінування сенсу, яке пропонує деконструкція, ризикує перетворити філософський аналіз на нескінченну гру знаків, позбавлену остаточного значення. Такий підхід, на нашу думку, віддаляє від осягнення істини. За подібного погляду буття може втратити свою субстанційність, а сам наратив виявитися лише поверхневим відображенням, яке обмежене у своїй здатності осягнути повноту існування. Таким чином, наративізація буття, яка намагається підмінити собою реальність, може виявитися надто поверхневим інструментом для глибокого розкриття сутності людського існування.

Разом із тим центральною проблемою деконструкції є її відмова від суб'єкта як основи сенсу. Безсуб'єктність, властива цьому підходу, позбавляє буття єдиного центру, навколо якого могла б вибудовуватися його цілісність. Унаслідок цього буття перетворюється на нескінченний процес розгортання й перекодування смислів, що підриває можливість його онтологічного закріплення. Відсутність єдиного об'єднального принципу, який міг би тримати сенс у стійкій формі, робить буття не завершеною сутністю, а лише текстуальним полем, у якому істина постійно вислизає. Цей підхід, по-перше, відкриває простір для множинності інтерпретацій і дозволяє виявити приховані механізми формування смислів. По-друге, він ризикує звести буття до простого оповідання про буття, де структура розповіді витісняє саму субстанцію існування. Наративізація буття в цьому контексті втрачає зв'язок із реальною присутністю та перетворюється на гру мовних кодів, яка розчиняє особистий досвід у текстуальній інтерпретації.

Однак наративи самі по собі не є чимось негативним. Вони слугують потужним засобом осмислення світу та структурування досвіду, забезпечуючи інструмент для передачі смислів. Проте їхня ефективність залежить від того, чи визнається існування чогось більшого за текст – глибшої основи, яка надає буттю цілісність і зміст. Якщо ж така основа заперечується, як у випадку деконструкції, буття ризикує стати лише функцією мови, втративши свою субстанційність і значення поза текстом.

Таким чином, відсутність об'єднального центру при застосуванні деконструкції призводить до того, що буття більше не розглядається як цілісна сутність, а натомість наративізується, тобто перетворюється на оповідь про саме себе. У цьому процесі буття втрачає свою автономність, а сенс його існування зводиться до нескінченного текстуального розгортання, що лише імітує зміст замість його розкриття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Львіна А. Дерида як об'єкт історії філософії: концепт апорії в ракурсі проблеми універсальності. *Sententiae*. 2019. Т. 38, № 1. С. 6–26.
2. Хоменко Г. І. Жак Дерріда: свобода інтерпретації як (не)можливість. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2018. № 78. С. 165–168.
3. Boje D. M. Deconstructing the narrative-story duality: Constructing a space for ethics. *Derrida, Business, Ethics*. Centre for Philosophy and Political Economy, University of Leicester, 2008. 14–16 May. 25 p.
4. Deconstruction in a Nutshell: A Conversation with Jacques Derrida / Caputo J. D. (Ed.). New York : Fordham University Press, 2021. 203 p.
4. Derrida J. *De la grammatologie*. Paris : Éditions de Minuit, 1967. 450 p.

5. Derrida J. *Positions*. Paris : Éditions de Minuit, 1972. 67 p.
6. Derrida J. *Writing and difference* / Trans. A. Bass. Chicago : University of Chicago Press, 1978. 368 p.
7. Derrida J. *De l'esprit: Heidegger et la question*. Paris : Éditions Galilée, 1987. 192 p.
8. Derrida J. *Aporias* / Trans. T. Dutoit. Stanford : Stanford University Press, 1993. 112 p.
9. Gee R. Informal education as a Derridean gift: A deconstructive reading of the principles guiding youth work practice within neoliberal policy regimes. *Journal of Applied Youth Studies*. 2020. Vol. 3, № 3. P. 103–113.
10. Heidegger M. *Sein und Zeit*. Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1967. 437 s.
11. Heidegger M. *Die Grundprobleme der Phänomenologie*. Frankfurt am Main : Vittorio Klostermann, 1975. 338 s.
12. Heidegger M. *Der Ursprung des Kunstwerkes*. Frankfurt am Main : Vittorio Klostermann, 2012. 112 s.
13. Mansfield J. Difference, deconstruction, undecidability: A Derridean interpretation. *ACCESS: Contemporary Issues in Education*. 2005. Vol. 24, № 1/2. P. 29–39.
14. Mendie J. G., Udofia S. N. A philosophical analysis of Jacques Derrida's contributions to language and meaning. *Pinisi Discretion Review*. 2020. Vol. 4, № 1. P. 43–62.
15. Nardelli E. Translation notes: Heidegger, Derrida, and the chance for (a) philosophy. *Open Research Europe*. 2024. Vol. 4, № 25. URL: <https://open-research-europe.ec.europa.eu/articles/4-25> (дата звернення: 14.01.2025).
16. Richardson B. Recent concepts of narrative and the narratives of narrative theory. *Style*. 2000. Vol. 34, № 2. P. 168–175. URL: https://www.researchgate.net/publication/284905957_Recent_Concepts_of_Narrative_and_the_Narratives_of_Narrative_Theory (дата звернення: 14.01.2025).
17. Singh R. C. Jacques Derrida's deconstruction: A logic of différance. *Journal of Indian Council of Philosophical Research*. 2002. Vol. 19, № 2. P. 119–128.
18. *A companion to Heidegger* / Wrathall M. A., Dreyfus H. L. (Eds.). Oxford : Blackwell Publishing, 2005. 533 p.
19. Taherkhani M., Ghari S. M., Fatemi S. Jacques Derrida and deconstruction of law. *Law Research Quarterly*. 2023. Vol. 25, № 100. P. 59–85.

REFERENCES

1. Ilina, A. (2019). Deryda yak ob'iekt istorii filosofii: kontsept aporii v rakursi problemy universalnosti. *Sententiae*, Vol. 38, 1, 6–26 [in Ukrainian].
2. Khomenko, H. I. (2018). Zhak Derrida: svoboda interpretatsii yak (ne)mozhlivist. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Ser.: Filolohiia – Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Ser.: Philology*, 78, 165–168 [in Ukrainian].
3. Boje, D. M. (2008). Deconstructing the narrative-story duality: Constructing a space for ethics. *Derrida, Business, Ethics*. Centre for Philosophy and Political Economy, University of Leicester.
4. Caputo, J. D. (Ed.). (2021). *Deconstruction in a Nutshell: A Conversation with Jacques Derrida*. New York: Fordham University Press.

5. Derrida, J. (1967). *De la grammatologie*. Paris: Éditions de Minuit [in French].
6. Derrida, J. (1972). *Positions*. Paris: Éditions de Minuit [in French].
7. Derrida, J. (1978). *Writing and difference* (A. Bass, Trans.). Chicago: University of Chicago Press.
8. Derrida, J. (1987). *De l'esprit: Heidegger et la question*. Paris: Éditions Galilée [in French].
9. Derrida, J. (1993). *Aporias*. Stanford: Stanford University Press.
10. Gee, R. (2020). Informal education as a Derridean gift: A deconstructive reading of the principles guiding youth work practice within neoliberal policy regimes. *Journal of Applied Youth Studies*, Vol. 3, 3, 103–113.
11. Heidegger, M. (1967). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag [in German].
12. Heidegger, M. (1975). *Die Grundprobleme der Phänomenologie*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann [in German].
13. Heidegger, M. (2012). *Der Ursprung des Kunstwerkes*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann [in German].
14. Mansfield, J. (2005). Difference, deconstruction, undecidability: A Derridean interpretation. *ACCESS: Contemporary Issues in Education*, 24, 1–2, 29–39.
15. Mendie, J. G., Udofia, S. N. (2020). A philosophical analysis of Jacques Derrida's contributions to language and meaning. *Pinisi Discretion Review*, Vol. 4, 1, 43–62.
16. Nardelli, E. (2024). Translation notes: Heidegger, Derrida, and the chance for (a) philosophy. *Open Research Europe*, Vol. 4, 25, 16. URL: <https://open-research-europe.ec.europa.eu/articles/4-25> (date of access: 14.01.2025).
17. Richardson, B. (2000). Recent concepts of narrative and the narratives of narrative theory. *Style*, Vol. 34, 2, 168–175. URL: https://www.researchgate.net/publication/284905957_Recent_Concepts_of_Narrative_and_the_Narratives_of_Narrative_Theory (date of access: 14.01.2025).
18. Singh, R. C. (2002). Jacques Derrida's deconstruction: A logic of différance. *Journal of Indian Council of Philosophical Research*, Vol. 19, 2, 119–128.
19. Wrathall, M. A., Dreyfus, H. L. (Eds.). (2005). *A companion to Heidegger*. Oxford: Blackwell Publishing.
20. Taherkhani, M., Ghari, S. M., Fatemi, S. (2023). Jacques Derrida and deconstruction of law. *Law Research Quarterly*, Vol. 25, 100, 59–85.

Polyovyi Svyatoslav Serhiiovych, PhD Student, Department of Philosophy,
National University Odesa Law Academy, Odesa, Ukraine

NARRATIVIZATION OF BEING IN JAQUES DERRIDA'S PHILOSOPHY

This article examines the problem of the narrativization of being in the context of Jacques Derrida's philosophy. It explores the impact of deconstruction on the

interpretation of being, its textualization, and the loss of coherence. The consequences of the absence of a center of meaning and subjectivity for the philosophical interpretation of existence are analyzed.

Keywords: *narrativization, being, ontology, deconstruction, textualization, aporias, meaning.*

Ломачинська Ірина Миколаївна, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії і релігієзнавства, Київський столичний
університет імені Бориса Грінченка, Україна
e-mail: i.lomachynska@kubg.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-2537-6322

Рихліцька Оксана Дмитрівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри етики, естетики і культурології, Київський національний
університет імені Тараса Шевченка, Україна
e-mail: o.rykhlytska@knu.ua
ORCID ID: 0000-0002-6603-9915

ВИКЛИКИ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У ФОРМУВАННІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕРНЕТ-ПОКОЛІННЯ

У статті обґрунтовано, що соціальні мережі стали потужним інструментом впливу на суспільство, особливо на молодь. Лідери думок у мережах формують світогляд та поведінку, а штучний інтелект змінює способи комунікації. У відповідь на ці виклики важливо розвивати критичне мислення та цифрову етику, щоб зменшити негативний вплив мереж на психічне здоров'я молоді.

Ключові слова: соціальні мережі, інтернет-покоління, ціннісні орієнтири, цифрова доба, цифровізація, цифрова людина, лідери соціальних мереж, кібербулінг, штучний інтелект.

Постановка проблеми. Глобалізований світ цифрової доби завдяки феномену соціальних мереж створює потужне середовище комунікації, що не лише забезпечує отримання інформації, але стає невід'ємною частиною соціально-політичної і культурної реальності та формування громадської думки. У соціальних мережах ключовою фігурою постає людина і процес її взаємодії з соціумом, що сприяє перетворенню соціальних мереж на ефективний інструмент інституалізації соціокультурних змін, соціалізації та інтеграції людей. В означених умовах особливо актуальною постає проблема впливу соціальних мереж на світогляд інтернет-покоління, сформованого вихідцями з цифрових технологій, які формують свої погляди через соціальні мережі, що впливають на формування ціннісних орієнтацій та стратегій соціальної

взаємодії. Соціальні мережі заохочують користувачів до активного вираження своєї позиції, стилю життя, формування власного цифрового іміджу, що впливає на їхню громадянську активність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали праці українських і зарубіжних науковців, що акцентують увагу на необхідності комплексного вивчення ключових аспектів впливу соціальних мереж на представників інтернет-покоління. Філософський аналіз феномену цифрової доби розкритий на основі досліджень М. Требіна [11] та Ю. Шабанової [12].

Сутнісні соціально-психологічні, комунікаційні, пізнавальні риси інтернет-покоління представлено в дослідженнях В. Бархате і К. Дірані [13], І. Ломачинської та Ю. Гришиної [6; 14], А. Мюнш [16], С. Піхлер, С. Колі та Н. Граніц [17], Г. Талмона [18].

Проблему морально-психологічних та соціально-культурних засад функціонування соціальних мереж представлено в роботах Ю. Алексеєнко [1], М. Бірюкової [2], О. Гаврилюк [3], О. Гречановської, О. Мегем та Л. Потапюк [4]. Безпекові аспекти соціальних мереж розкрито на основі досліджень Г. Певцова, С. Залкіна, О. Ревіна, С. Сідченко та К. Хударковського [9]. Морально-етичні аспекти проблеми впливу кібербулінгу на сучасну молодь розкриваються в контексті публікації А. Олейник [7].

Однак поза увагою науковців залишається проблема філософського аналізу специфіки світосприйняття та світорозуміння інтернет-покоління, зокрема впливу соціальних мереж як динамічного явища на систему цінностей українського інтернет-покоління.

Метою статті є виокремлення ключових викликів соціальних мереж, які впливають на ціннісні орієнтири українського інтернет-покоління.

Методологічною основою дослідження стало поєднання загальнонаукових методів, що сприяли осмисленню проблеми взаємодії інтернет-покоління з соціальними мережами у смислових, культурних і ціннісних вимірах: діалектичний метод дав змогу розкрити взаємозв'язок соціальних мереж та інтернет-покоління через суперечності їхньої взаємодії в контексті конструювання ідентичності; феноменологічний метод допоміг встановити, як представники інтернет-покоління переживають і осмислюють свій досвід у соціальних мережах; герменевтичний метод сприяв виявленню ключових чинників трансформації онлайн-спільнотами культурних смислів; використання порівняльного методу уможливило виокремлення комунікативних особливостей інтернет-покоління.

Виклад основного матеріалу. У сучасну цифрову епоху соціальні мережі стали невід'ємною частиною життя більшості людей у світі та перетворилися на потужний засіб інституціалізації соціокультурних змін, соціалізації

та інтеграції, а також впливу на масову свідомість. Оскільки багато сфер життя потребують швидкої комунікації, можна припустити, що соцмережі й надалі розвиватимуться та вдосконалюватимуться. Філософським підґрунтям феномену соціальних мереж, за Ю. Шабановою [12], можна вважати номадологічну концепцію, розроблену французькими постмодерністами Жилем Дельозом і Феліксом Гваттарі. Вони запропонували ідею різими – спосіб мислення та світосприйняття, що протистоїть лінійній структурованості, розвивається нелінійно та має гнучку, відкриту траєкторію змін.

Нові соціальні медіа являють собою сучасні методи надання послуг, створення, розповсюдження інформації та обміну нею через цифрові технології, зосереджуючи увагу на їхньому технічному аспекті. Водночас у соціальних мережах головну роль відіграє людина та її взаємодія з іншими користувачами і суспільством загалом [1, с. 161].

Темпи зростання популярності соціальних мереж вражають – щороку їхня аудиторія збільшується на мільйони активних користувачів. Спільні соціокультурні риси формують зміни у свідомості людей, об'єднуючи їх на соціально-психологічному та ідеологічному рівнях. Водночас легкий доступ до інформації через соціальні мережі відкриває мільйонам людей нові можливості для активної участі в сучасних політичних та соціально-культурних процесах. Відповідно, можна виокремити низку суттєвих функцій, властивих соціальним мережам, що безпосередньо впливають на формування ціннісних орієнтирів особистості: інформаційну – доступ до новин, аналітики, блогів та інших інформаційних ресурсів; комунікаційну – швидкий обмін повідомленнями, відео, фото та іншими даними між людьми в будь-якій точці світу; освітню – забезпечення можливостей для освіти та самоосвіти; політичну – сприяння реалізації різних форм громадянської активності; функцію соціалізації, що реалізується шляхом встановлення та підтримки контактів, формування спільнот за інтересами. Спираючися на дослідження О. Гаврилюк [3, с. 227], можна виділити функцію міжкультурної адаптації, адже соціальні мережі сприяють взаємодії з різними людьми, культурами та ідеями, допомагаючи індивіду відчувати задоволеність життям і активно долучатися до соціального й культурного життя нових спільнот.

Однак динаміка «глобалізації» життєвого простору людини актуалізує для соціальних мереж процеси зрощування, переплетення реального та віртуального соціального життя. Одними з найважливіших функцій соціальних мереж стають функції самоактуалізації, «оцінювання» та фільтрування. Основною технологією, що дає змогу реалізовувати всі вищезазначені функції в соціальних мережах, виступає особистий акаунт [2, с. 140].

Соціальні мережі охоплюють різні соціальні верстви та вікові групи, стаючи платформою для різних видів активності – політичної, економічної,

фінансової, комерційної, освітньої та культурної. Вони сприяють утворенню «віртуальних» спільнот, що об'єднують людей з різними соціальними статусами, включно з лідерами та учасниками ієрархічних структур. Відповідно, феномен «цифрової людини» – представника сучасного цифрового суспільства формується як відповідь на запит цифрового суспільства світу, значущість соціальних аспектів існування якого вона неодмінно повинна усвідомлювати.

Термін «*Homo digitalis*» уперше запровадив Марк Пренскі у 2001 р. для позначення покоління, що зросло в епоху цифрових технологій. Для цих людей цифрові канали є основним джерелом інформації, а технології стали невід'ємною частиною їхнього повсякденного життя [11, с. 21].

В українській науковій думці часто застосовується поняття «цифрова людина», яка формується як інформаційно-знанневий носій та інтерпретатор величезної кількості інформації [5, с. 17], хоча варто зазначити, що поняття «цифрова людина» (*digital human*) та «*Homo digitalis*» мають багато спільного, але не є повністю тотожними. Серед спільних рис – орієнтація на цифрове середовище, здатність до формування нових когнітивних навичок, зміни в соціальних зв'язках, що виявляються залежно від соцмереж і онлайн-ідентичності. Однак є й суттєві відмінності: *Homo digitalis* – термін, запропонований Марком Пренскі для позначення «цифрових уродженців» (*digital natives*), тобто людей, які виростили в оточенні технологій. «Цифрова людина» в українській науці має ширше тлумачення і може включати не тільки народжених у цифрову епоху, а й тих, хто адаптувався до неї («цифрові іммігранти», за Пренскі).

Молодь сучасної цифрової доби (а саме – *Homo digitalis*) у сучасній західній науковій думці називають «поколінням Zers», «постміленіалами» або «iGen», це покоління, яке народилося з середини 1990-х до початку 2010-х, де точні дати різняться залежно від обраного автора та активності становлення цифрового суспільства в певній державі, але найчастіше це 1995–2010 рр. [14].

Уродженці цифрових технологій інакше взаємодіють із навколишнім світом завдяки ранньому знайомству з технічними засобами, що зумовлює низку їх соціально-психологічних та комунікаційних особливостей. Представники Інтернет-покоління звикли використовувати технології та соціальні мережі для різних видів соціальної активності [16].

Більшість молоді проводить щонайменше 9 годин на день, узаємодіючи з цифровим контентом, причому основним джерелом інформації є онлайн-відео: 95% щодня переглядають YouTube. Більше половини регулярно створюють власний контент в інтернеті, і значна частина публікує відео на платформах соціальних мереж принаймні раз на тиждень [18].

Можемо стверджувати, що українські представники інтернет-покоління є більш свідомими, аніж їхні однолітки з інших країн, оскільки нові виклики в інформаційному просторі потребували нових відповідей. Їм властивий індивідуалізм, упевненість у собі, критичність, більша свобода вираження поглядів, вірність власним цілям і принципам [6].

У 2024 р. серед молоді віком 18–29 років найбільшу популярність зберігає Telegram (90,5%), також мають популярність ТікТок (34,3%), YouTube (53,4%), Instagram (40,3%) та Facebook (23%) [8].

Таким чином, серед основних соціально-психологічних характеристик, властивих інтернет-поколінню, можливо виділити: постійне залучення до цифрового середовища, здатність до швидкого споживання інформації, прагнення до глобальної комунікаційної взаємодії з представниками інших культур, здатність до виконання кількох інформаційних завдань (наприклад, спілкуватися в чаті, дивитися відео та виконувати інформаційні завдання), прагнення до інтерактивності, що проявляється в активному створенні інформаційного контенту, а не лише його пасивного споживання.

У цифровому просторі спілкування формує унікальну віртуальну реальність із власними законами та правилами. Соціальні мережі охоплюють представників різних соціальних верств і вікових категорій, слугуючи платформами для широкого спектра соціальної активності, зокрема політичної, фінансової, економічної, комерційної, освітньої та культурної. Вони сприяють створенню «віртуальних» спільнот, що об'єднують людей із різними соціальними позиціями, включно з ієрархічною структурою та лідерами [4, с. 62].

Лідери в соціальних мережах завойовують довіру та увагу аудиторії через якісний, цікавий та релевантний контент (відео, тексти, подкасти, стріми тощо). Популярність лідера залежить від того, наскільки часто його контент поширюється, коментується та подобається аудиторії. Чим активніша взаємодія, тим вище його публікації у стрічках новин. Довіра до лідера, зазвичай, оснований на його експертності, чесності та послідовності у висловлюванні поглядів. Важливим фактором є також його поведінка в кризових ситуаціях (наприклад реакція на скандали або фейки).

Інтернет-покоління також очікує вчитися у своїх лідерів, має бажання посилатися на успішних людей і наслідувати їхню поведінку [13].

Відповідно, лідери в соціальних мережах – блогери, інфлуенсери, громадські діячі – відіграють ключову роль у формуванні світогляду, норм і поведінкових моделей сучасної молоді. Інтернет-покоління, яке значну частину часу проводить у цифровому просторі, часто орієнтується на цінності та стилі життя, які пропагують ці лідери. Завдяки їм формуються нові патріотичні, екологічні або соціально відповідальні орієнтири. Однак частина інфлуенсерів активно просуває культуру споживання, де успіх асоціюється з брендови-

ми речами, дорогими подорожами та розкішним способом життя. Це може змінювати уявлення молоді про пріоритети, підсилюючи прагнення до матеріального благополуччя як головного критерію успішності. У представників інтернет-покоління відбувається зміна уявлень про самореалізацію та кар'єру, а традиційне бачення кар'єрного розвитку трансформується під впливом блогерів, які демонструють альтернативні шляхи досягнення успіху, – через створення контенту, стартапи або роботу в цифровій сфері. Це може як мотивувати молодь до креативного самовираження, так і викликати ілюзію легкого заробітку.

Відповідно, розвиток соціальних мереж супроводжується низкою негативних соціально-психологічних наслідків, на яких наголошують українські та зарубіжні дослідники. Зокрема, представники інтернет-покоління проводять більше часу наодинці, а постійне спілкування зі смартфонами, відеоіграми та соціальними медіа призводить до технологічної залежності, браку сну, проблем із дефіцитом уваги та депресією. Серед представників інтернет-покоління, більш схильного до індивідуалізму в плані навчання, спілкування та міжособистісної взаємодії, зменшується можливість розвивати такі необхідні соціальні навички [17]. Особливу увагу привертають психологічні проблеми в людей, які активно користуються соціальними платформами, зокрема підвищений ризик розвитку психічних і нервових розладів, зростання агресії, порушення сну, виникнення страхів і тривожності. Водночас значна частина проблем, пов'язаних із використанням соціальних мереж, стосується інформаційної безпеки, зокрема можливості використання особистих даних у корисливих цілях, несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації тощо [10].

Для окремих представників інтернет-покоління характерна знижена здатність формувати концептуальні зв'язки, виникають складнощі в розрізненні фактів і думок у мережі [18]. Ці психологічні проблеми часто провокують в осіб прояви різних форм девіантної поведінки, зокрема кібербулінгу, що проявляється в агресивних діях, спрямованих на приниження, залякування або переслідування опонента за допомогою цифрових технологій. У соціальних мережах кібербулінг набуває різних форм, серед яких найпоширенішими є: поширення неправдивої інформації, образливі коментарі та публікації, переслідування, спам повідомленнями, створення фейкових акаунтів, щоб обманути або зганьбити жертву тощо.

Основною складовою кібербулінгу, за А. Олейник [7, с. 119], є мова ворожнечі, використовуючи яку в мережі, опонент може виражати власну девіантну поведінку. Особи з агресивною поведінкою формують власні спільноти в соціальних мережах, провокуючи розпалювання ненависті, підбурювання до насильства, тероризму та навіть геноциду. Ці платформи сприяють

об'єднанню однодумців, що дає можливість кожному користувачеві долучитися до поширення мови ворожнечі. Важливою особливістю таких спільнот є можливість зберігати анонімність, що значно відрізняється від офлайн-середовища. Мова ворожнечі в кіберпросторі може мати ще серйозніші наслідки, ніж у реальному житті, оскільки охоплює ширшу аудиторію та дозволяє зловмисникам залишатися невидимими за екранами своїх пристроїв.

Кібербулінг – це серйозна проблема цифрового світу, що може мати складні моральні наслідки та потребує активної протидії. Кібербулінг не просто завдає емоційної шкоди, а може трансформувати систему цінностей інтернет-покоління, змінюючи його ставлення до моральних норм, співчуття та соціальної відповідальності. Постійний контакт із проявами онлайн-агресії може призводити до зниження рівня співчуття, адже окремі люди можуть звикати до жорстоких висловлювань, образ і цькування, що сприяє сприйняттю їх як норми. Під впливом кібербулінгу молодь може змінювати уявлення про добро і зло. Участь у цькуванні (навіть пасивна, через спостереження) може сприяти толерантності до несправедливості, а також формуванню переконання, що домінування над іншими – це спосіб самоствердження.

У психологічному плані жертви кібербулінгу можуть відчувати сильний стрес, тривожність, депресію, зниження самооцінки, що провокують людину уникати публічного самовираження або навіть змінювати свої погляди, аби не стати мішенню для нападів. Це може формувати культуру страху та небажання відкрито висловлювати власну думку. У соціальному аспекті постійне зіткнення з кібербулінгом може викликати у молоді відчуття несправедливості та втрати віри в соціальні інститути, призводити до байдужості або, навпаки, до радикалізації поглядів як способу захисту.

Серед викликів, які постають перед соціальними мережами у процесі формування ціннісних орієнтирів українського інтернет-покоління, значну роль відіграє штучний інтелект (ШІ). Він змінює способи комунікації, модерацию контенту, персоналізацію інформації та рівень безпеки. Хоча алгоритми ШІ покликані оптимізувати взаємодію користувачів, вони також породжують дискусії щодо етичних аспектів, конфіденційності даних та можливих маніпуляцій інформацією.

Українські науковці виділяють такі напрями використання технологій ШІ в соціальних мережах: створення дипфейків; створення штучних образів людей, які реально не існують, що надає необмежені можливості для створення і розповсюдження будь-яких інформаційних повідомлень; поширення інформаційного контенту з використанням чатботів; контент-аналіз інформаційного потоку тощо [9, с. 63].

ШІ-алгоритми сприяють поширенню проукраїнського контенту в соціальних мережах, підтримуючи громадянську активність та мобілізаційні

ініціативи. Вони допомагають швидко розповсюджувати важливу інформацію, організувати волонтерські рухи та акції підтримки, що формує відчуття єдності та відповідальності за майбутнє країни. Алгоритми ШІ сприяють популяризації української мови та культури в соціальних мережах, рекомендуючи український контент користувачам, зміцнюючи національну ідентичність.

Молодь звикла швидко реагувати на зміни та пристосовуватися до нових викликів, однак в умовах повномасштабної війни українське інтернет-покоління змушене бути обережним із джерелами інформації, аналізувати новини та протидіяти дезінформації. Розвиток навичок критичного мислення та медіаграмотності стає життєвою необхідністю для безпеки користування соціальними мережами.

Висновки. Швидко поширюючись по всьому світу, соцмережі набувають дедалі більшого визнання. Значний розвиток соціальних мереж та користування ними досить великої кількості людей може суттєво впливати на формування певного уявлення особи про ті чи інші явища в суспільстві, а також формувати відповідне ставлення до окремих дій, вчинків, реалізації політики тощо. Лідери думки в соціальних мережах формують систему цінностей інтернет-покоління, змінюючи уявлення про мораль, успіх, соціальну відповідальність і самореалізацію. Українське інтернет-покоління формувалося під час загарбницької війни росії, що зумовлює необхідність постійного вдосконалення власних інформаційно-цифрових компетентностей та критичного мислення. Важливо розвивати критичне мислення та свідомий підхід до вибору інформації, щоб уникнути маніпуляцій і зберегти власну систему цінностей у цифрову епоху.

Кібербулінг має глобальний негативний вплив на формування ціннісних орієнтирів сучасної молоді, яка зростає в епоху цифрових технологій, адже трансформує систему цінностей інтернет-покоління, змінюючи його ставлення до моральних норм, співчуття та соціальної відповідальності. Для запобігання негативним наслідкам важливо розвивати критичне мислення, цифрову етику та культуру взаємоповаги у віртуальному просторі.

Штучний інтелект у соціальних мережах впливає на ціннісні орієнтири української молоді, зокрема значною мірою моделює громадянську активність, культурну ідентичність, уявлення про успіх та критичне мислення. Його роль залишається двозначною: він може сприяти позитивним змінам, але також викликати ризики інформаційної ізоляції, маніпуляцій та емоційного тиску. Однак важливо навчитися усвідомлено споживати інформацію та використовувати можливості ШІ для власного розвитку та зміцнення суспільних цінностей.

Цінності українського інтернет-покоління в умовах війни справді унікальні. Вони поєднують у собі силу національної єдності, цифровий активізм, стійкість і гуманізм. Українська молодь використовує соцмережі не просто як розважальний простір, а як інструмент боротьби, взаємопідтримки та формування майбутнього країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Ю. Соціальні медіа й соціальні мережі в процесі конвергенції старих і нових медіа. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2021. № 32 (71). С. 160–164. doi: <https://doi.org/110.32838/2710-4656/2021.5-2/25>.
2. Бірюкова М. Технології самопросування в соціальних мережах. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2021. № 89. С. 138–145.
3. Гаврилюк О. Соціальні мережі як чинник культурної адаптації і соціалізації. *Культурологічний альманах*. 2023. № 2. С. 225–231. doi: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.31>.
4. Гречановська О., Мегем О., Потапюк Л. Вплив соціальних мереж на психологічний стан та самооцінку української молоді. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. № 34 (73), вип. 4. С. 60–66. doi: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.4/11>.
5. Дзьобань О. Цифрова людина як філософська проблема. *Інформація і право*. 2021. № 2. С. 9–19. doi: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.2\(37\).238330](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.2(37).238330).
6. Ломачинська І., Гришина Ю. Інтернет-покоління і консцієнтальні війни сучасності. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2024. № 52. С. 161–168. doi: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.19>.
7. Олейник А. Етичні феномени соціальних мереж: мова ворожнечі, кіберненависть та кібербулінг. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2022. № 42. С. 118–124. doi: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.15>.
8. «Опора»: найпопулярнішими соцмережами в Україні є телеграм, ютуб та фейсбук. URL: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/35557/2024-07-16-opora-naupopulyarnishymy-sotsmerezhamy-v-ukraini-ie-telegram-yutub-ta-feysbuk/> (дата звернення: 21.12.2024).
9. Певцов Г., Залкін С., Ревін О., Сідченко С., Хударковський К. Методологічний підхід до підготовки і проведення інформаційної (психологічної) операції у соціальних мережах. *Системи обробки інформації*. 2022. № 2 (169). С. 58–65.
10. Предместніков О., Хотмірова В. Соціальні мережі як майданчик для порушення прав людини: можливості та загрози. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. № 156. С. 276–284.

11. Требін М. Цифрове суспільство: спроба проникнення в сутність. *Цифрова епоха: міждисциплінарний дискурс* : монографія. Харків : Право, 2024. С. 4–30.
12. Шабанова Ю. Соціальні мережі в антропологічному вимірі метамодерну. *Digital transformations in culture*. Riga : Baltija Publishing, 2023. С. 330–346. doi: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-319-4-19>.
13. Barhate B., Dirani K. Career aspirations of generation Z: a systematic literature review. *European Journal of Training and Development*. 2022. Vol. 46, №1/2. P. 139–157. doi: <https://doi.org/10.1108/EJTD-07-2020-0124>.
14. Lomachinska I., Hryshyna Y. Internet generation in religious cyberspace: worldview challenges of the digital age. *SKHID*. 2024. Vol. 6, №2. P. 20–27. doi: <https://doi.org/10.21847/2411-3093.623>.
15. Lomachinska I., Lomachynskyi B., Rykhlytska O. Digital culture in scientific libraries. *SKHID*. 2024. Vol.6, №1. P. 43–49. doi: <https://doi.org/10.28925/2411-3093.2024.615>.
16. Munsch A. Millennial and generation Z digital marketing communication and advertising effectiveness: A qualitative exploration. *Journal of Global Scholars of Marketing Science*. 2021. Vol. 31, №1. P. 10–29. doi: <https://doi.org/10.1080/21639159.2020.1808812>.
17. Pichler S., Kohli C., Granitz N. DITTO for Gen Z: A framework for leveraging the uniqueness of the new generation. *Business Horizons*. 2021. Vol. 64, №5. P. 599–610. doi: <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2021.02.021>.
18. Talmon G. Generation Z: What's Next? *Medical Science Educator*. 2019. Vol. 29 (1). P. 9–11. doi: <https://doi.org/10.1007/s40670-019-00796-0>.

REFERENCES

1. Alekseienko, Yu. (2021). Sotsialni media y sotsialni merezhi v protsesi konverhentsiyi starykh i novykh media. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Filolohiia. Zhurnalistyka – Academic notes of the V. I. Vernadsky TNU. Series: Philology. Journalism*. 32 (71), 160–164. doi: <https://doi.org/110.32838/2710-4656/2021.5-2/25> [in Ukrainian].
2. Biriukova, M. (2021). Tekhnolohiyi samoprosuvannya v sotsialnykh merezhakh. *Sotsialni tekhnolohii: aktualni problemy teorii ta praktyky – Social technologies: current problems of theory and practice*, 89, 138–145 [in Ukrainian].
3. Havryliuk, O. (2023). Sotsialni merezhi yak chynnyk kulturnoyi adaptatsiyi i sotsializatsiyi. *Kulturolohichnyi almanakh – Culturological Almanac*, 2, 225–231. doi: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.31> [in Ukrainian].
4. Hrechanovska, O., Mehem, O., Potapiuk, L. (2023). Vplyv sotsialnykh merezh na psykhologichnyy stan ta samoootsinku ukrayinskoyi molodi. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Psykholohiia – Scientific notes of the V. I. Vernadsky TNU. Series: Psychology*, 34 (73), 4, 60–66. doi: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.4/11> [in Ukrainian].
5. Dzoban, O. (2021). Tsyfrova lyudyna yak filosofska problema. *Informatsiia i parvo – Information and Law*, 2, 9–19. doi: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.2\(37\).238330](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.2(37).238330) [in Ukrainian].

6. Lomachinska, I., Hryshyna, Yu. (2024). Internet-pokolinnya i konstsiyentalni viyny suchasnosti. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filos.-politolog. studii – Bulletin of Lviv University. Series of philosophical and political studies*, 52, 161–168. doi: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.19> [in Ukrainian].
7. Oleinyk, A. (2022). Etychni fenomeny sotsialnykh merezh: mova vorozhnechi, kibernenavyst ta kiberbulinh. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filos.-politolog. studii – Bulletin of Lviv University. Series of philosophical and political science studies*, 42, 118–124. doi: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.15> [in Ukrainian].
8. «Opora»: naypopulyarnishymy sotsmerezhamy v Ukrayini ye Telegram, YouTube ta Facebook. URL: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/35557/2024-07-16-opora-naypopulyarnishymy-sotsmerezhamy-v-ukraini-ie-telegram-yutub-ta-feysbuk/> [in Ukrainian].
9. Pievtsov, H., Zalkin, S., Revin, O., Sidchenko, S., Khudarkovskyi, K. (2022). Metodolohichnyy pidkhid do pidhotovky i provedennya informatsiynoyi (psykholohichnoyi) operatsiyi u sotsialnykh merezhakh. *Systemy obrobky informatsii – Information processing systems*, 2 (169), 58–65 [in Ukrainian].
10. Predmestnikov, O., Khotmirova, V. (2023). Sotsialni merezhi yak maydanchyk dlya porushennya prav lyudyny: mozhlyvosti ta zahrozy. *Scientific Collection «InterConf»*, 156, 276–284 [in Ukrainian].
11. Trebin, M. (2024). Tsyfrove suspilstvo: sprobа pronyknennya v sutnist. *Tsyfrova epokha: mizhdystsyplinaryni dyskurs*. Kharkiv: Pravo, 4–30 [in Ukrainian].
12. Shabanova, Yu. (2023). Sotsialni merezhi v antropolohichnomu vymiri metamodernu. *Digital transformations in culture*. Riga: Baltija Publishing, 330–346. doi: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-319-4-19> [in Ukrainian].
13. Barhate, B., Dirani, K. (2021). Career aspirations of generation Z: a systematic literature review. *European Journal of Training and Development*, Vol. 46, 1/2, 139–157. doi: <https://doi.org/10.1108/EJTD-07-2020-0124>
14. Lomachinska, I., Hryshyna, Y. (2024). Internet generation in religious cyberspace: worldview challenges of the digital age. *Skhid – Skhid*, 6 (2), 20–27. doi: <https://doi.org/10.21847/2411-3093.623>
15. Lomachinska I., Lomachynskyi B., Rykhlitska, O. (2024). Digital culture in scientific libraries. *Skhid – Skhid*, 6(1), 43–49. doi: <https://doi.org/10.28925/2411-3093.2024.615>
16. Munsch, A. (2021). Millennial and generation Z digital marketing communication and advertising effectiveness: A qualitative exploration. *Journal of Global Scholars of Marketing Science*, 31(1), 10–29. doi: <https://doi.org/10.1080/21639159.2020.1808812>
17. Pichler, S., Kohli, C., Granitz, N. (2021). DITTO for Gen Z: A framework for leveraging the uniqueness of the new generation. *Business Horizons*, 64(5), 599–610. doi: <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2021.02.021>
18. Talmon, G. (2019). Generation Z: What’s Next? *Medical Science Educator*, 29 (1), 9–11. doi: <https://doi.org/10.1007/s40670-019-00796-0>

Lomachinska Iryna Mykolaivna, Doctor of Philosophical sciences,
Professor of the Department of Philosophy and Religious Studies
of Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine

Rykhlytska Oksana Dmytrivna, Candidate of Philosophical Sciences
(Ph.D. in Philosophy), Associate Professor, Department of Ethics, Aesthetics,
and Cultural Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON THE FORMATION OF VALUE ORIENTATIONS IN THE UKRAINIAN INTERNET GENERATION

The article argues that social media has become a powerful tool for influencing society, especially young people. Influencers on these platforms shape worldviews and behaviors, while artificial intelligence is transforming communication methods. In response to these challenges, it is crucial to develop critical thinking and digital ethics to mitigate the negative impact of social media on mental health.

Keywords: *social networks, Internet generation, value orientations, digital era, digitalization, digital human, social network leaders, cyberbullying, artificial intelligence.*

УДК 327(4)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.64.324581>

Клімова Галина Павлівна, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри міжнародного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: klimova55@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6533-199X

МІЖНАРОДНА ІНТЕГРАЦІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР

У статті аналізуються різноманітні за своєю сутністю науково-методологічні підходи до трактовки поняття «інтеграція». Розкривається розуміння міжнародної інтеграції як інституціональної форми міжнародного об'єднання, досліджуються її основні причини та суттєві чинники. Розглядаються мета, особливості та певні завдання міжнародної інтеграції. Аналізуються взаємозалежні елементи «інтеграційної моделі» на міжнародному рівні. Особлива увага приділяється узагальненню і порівнянню основних напрямів розвитку ключових теорій та концепцій міжнародної інтеграції.

Ключові слова: міжнародна інтеграція, федералізм, функціоналізм, неофункціоналізм, інтерговернменталізм, трансакціоналізм, інституціоналізм.

Постановка проблеми. Найважливішою тенденцією сучасного світового розвитку є посилення на зламі тисячоліть міжнародних інтеграційних процесів, які здійснюються на всіх континентах, що відображає їхній глобальний характер. Інтеграційні об'єднання, починаючи з 90-х рр. минулого століття, динамічно розвиваються і зміцнюються в усьому світі. Сформувалося багато міжнародних організацій, що перебувають на різних етапах інтеграційного зближення. У сучасних умовах міжнародна інтеграція є загальносвітовим трендом, справжнім феноменом світового цивілізаційного розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наукових публікаціях досить широко висвітлюються проблеми розвитку інтеграційних процесів у міжнародних відносинах. Значний доробок у вивченні цієї проблеми належить таким українським вченим, як В. Бондаренко, Ф. Вагцук, В. Клименко, І. Козинець, В. Копійка, Л. Мицик, В. Пунда, Л. Ямпольська та ін.

Вагомий внесок у теоретичне розроблення проблем міжнародної інтеграції зробили також зарубіжні науковці. Можна виокремити теоретичні дослідження К. Армстронга, С. Балмера, К. Дойча, Д. Мітрані, Ф. Тоді, Е. Хааса, С. Хоффмана та ін.

У науковій літературі широко відображається розуміння різноманітних проблем міжнародної інтеграції. Водночас є низка дискусійних проблем, які потребують свого теоретичного обґрунтування.

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження змісту міжнародної інтеграції як складного багатогранного явища сучасного світу, виявлення основних причин інтеграційних процесів у міжнародних відносинах та суттєвих чинників їхнього ефективного розвитку, аналіз трактування міжнародної інтеграції в дискурсі концептуально-методологічного підходу федералізму, функціоналізму, неофункціоналізму, інтерговернменталізму, трансакціоналізму, інституціоналізму.

Виклад основного матеріалу. Поняття «інтеграція» (латин. *integratio* – поповнення, відновлення; «integer» – цілий) уперше використав американський адміністратор «плану Маршалла» П. Гофман у жовтні 1949 р. для розуміння інтеграційних процесів, що почали активно розвиватися в країнах Західної Європи після Другої світової війни. Незважаючи на те, що певні об'єднувальні процеси здійснювалися на всіх етапах розвитку людства, тільки після Другої світової війни вони наповнюються глибоким змістом і стають значною мірою визначальними для глобального світового розвитку.

Поняття інтеграції – складне, багатоаспектне, динамічне. Тому в сучасній науковій літературі відсутня єдність у його розумінні. Воно сприймається як процес воз'єднання (від латин. *integratio*) декількох окремих елементів, що формують нове «єдине ціле» (Д. Сарторі); формування в ході взаємодії елементів їх нових системних якостей, яких вони не мають окремо (К. Дойч); здатність окремих елементів чи їхньої системи підтримувати себе «перед обличчям внутрішніх та зовнішніх викликів» (А. Етціоні).

На нашу думку, поняття «інтеграція» означає зближення, поєднання, злиття в ціле окремих частин, елементів, що утворюють єдине ціле, але зі збереженням їхньої ідентичності. Його може бути також інтерпретовано як стан взаємозв'язку та взаємозумовленості окремих диференційованих частин, які є елементами цілого, як процес, результатом якого є досягнення такого стану, а також як процес входження окремого компонента в певну систему [1, с. 31].

Головним загальним змістом інтеграції є виникнення нового цілісного утворення, якому притаманні впорядковані та органічні відносини між його елементами.

Визнаючи багатовимірність самого поняття інтеграції, слід зазначити, що його сутність зумовлюється певною сферою наукового знання, наявними

теоретико-методологічними підходами щодо його дослідження. Так, у контексті інтегрально-державницького підходу інтеграцію трактують як створення нових структур, метою функціонування яких є забезпечення регулювання взаємин між державами. У межах економіко-географічного підходу інтеграція розуміється як природний процес розвитку співробітництва між країнами однієї географічної зони. Інституціонально-управлінський підхід дозволяє уявити інтеграцію як процес створення наднаціональних органів із метою зменшення ролі національних органів у прийнятті рішень. Відповідно до функціонально-макроекономічного підходу поняття інтеграції розглядається в аспекті розвитку господарства на світовій арені та аналізується як процес формування необхідної структури світового господарства, що здійснюється на основі уніфікації та координації всіх її елементів. Такі відмінності у трактуванні поняття інтеграції зумовлюють необхідність дослідження специфіки інтеграційних процесів у більш широкому науковому контексті [2, с. 10].

У дискурсі науки про міжнародні відносини розуміння поняття «інтеграція» також має свою специфіку. При цьому варто зазначити, що починаючи з середини 50-х рр. ХХ ст. в науковий обіг теорії міжнародних відносин був уведений термін «міжнародна інтеграція», який застосовується для позначення певної інституціональної форми міжнародного об'єднання; характеристики залучення будь-якого нового учасника міжнародних відносин до інтеграційного процесу [3, с.116].

На міжнародному рівні «інтеграційну модель» складають три взаємозалежні елементи: а) суб'єкти інтеграції, тобто держави, національні та транснаціональні економічні структури тощо; б) інституційні інтеграційні механізми – рівень розвитку наднаціональних механізмів прийняття рішень та контролю, юридична опрацьованість інтеграційних угод або глибина інтеграції, формат взаємодії від зони вільної торгівлі до політичного союзу, соціально-економічні та політичні цілі інтеграції та ін.; в) ендогенні та екзогенні умови інтеграції, серед них: просторово-територіальні характеристики, ступінь експансивності, швидкість та спрямованість інтеграції тощо. Ця модель є універсальною для розуміння тих, що існують, і для розроблення нових концепцій міжнародної інтеграції.

Серед важливих причин, що змушують держави інтегруватися, варто викремити передусім: зростання відкритості держав; збільшення економічних, політичних, культурних, інформаційних та інших взаємозв'язків; зростання взаємозалежності народів і держав у вирішенні глобальних проблем; посилення планетарного резонансу регіональних подій тощо [4, с. 133].

Політичною метою міжнародних інтеграційних процесів є зниження напруги у відносинах між країнами на світовій арені, забезпечення міжнародної

безпеки завдяки поглибленню їхньої взаємозалежності, посилення інтенсивності взаємин у всіх сферах соціального життя.

Концептуальне обґрунтування міжнародних інтеграційних процесів пов'язане з різними науковими школами. Причому якщо спочатку осмислення процесів міжнародної інтеграції ґрунтувалося на твердженні про їхній еволюційно-поступальний характер, то вже у 1980–1990-х рр. у зв'язку з різноманітністю та динамічністю інтеграційних процесів став швидко зростати плюралізм наукових шкіл та теорій міжнародної інтеграції [5, с. 93].

Це дало поштовх для еволюції теоретичних досліджень проблем інтеграційних процесів від нормативно-європейської парадигми до розроблення загальної теорії міжнародної інтеграції. Нині все більшої актуальності набирає ідея порівняльно-інтеграційної теорії, що ґрунтується на багатоформатному і різношвидкісному співробітництві держав у всіх сферах соціального життя.

Теоретичне обґрунтування інтеграційних процесів пов'язано з класичними науковими школами федералізму, функціоналізму та неофункціоналізму, а також з міждержавною концепцією (інтерговернменталізм), комунікативною теорією (трансакціоналізм); теорією інституціоналізму тощо. Таке різноманіття теоретичного аналізу проблем інтеграції свідчить про незавершеність і постійне розширення наукового дослідження інтеграційних процесів у сфері міжнародних відносин.

Представники шкіл класичного федералізму, функціоналізму та неофункціоналізму по-різному розуміли роль та місце політичної інтеграції в об'єднувальних процесах.

Найяскравішими представниками *федералістської моделі європейської інтеграції, що почала формуватися* у другій половині 40-х – 50-х рр. ХХ ст. та визначала характер перших інтеграційних угруповань у Західній Європі, є В. Гатц, А. де Гаспері, А. Етціоні, Ж. Монне, А. Спінеллі, К. Фрідріх, П. Тейлор, Дені де Ружмон.

Сутність традиційного *федералізму* полягала в ідеї об'єднання Європи на основі, по-перше, підпорядкування національних і регіональних органів управління спільними наднаціональними структурами та, по-друге, передачі національними інституціями центральному уряду частини своїх повноважень зі збереженням при цьому певної автономії.

Основною і кінцевою метою своєї діяльності європейські федералісти вважали єдину Європу. Вони наголошували на історичній і культурній єдності народів, необхідності забезпечення миру та демократії, вирішення економічних і політичних проблем, що виходили за межі компетенції національної держави. У межах федералістської інтерпретації термін «інтеграція» перед-

бачав делегування права прийняття рішень органам управління, представники яких не відображали інтереси країн, громадянами яких були [6, с. 16].

Основний недолік концепції *класичного федералізму* полягає в тому, що в його основу закладено хибну тезу про можливість інституційно-конституційного оформлення об'єднання держав в обмежений проміжок часу. Утворення федерації чи конфедерації європейських держав теоретики федералістської теорії проголошували як необхідну умову для початку інтеграційного процесу. Вони вважали наднаціональні структури основним стимуляційним фактором міжнародної інтеграції, тому робили висновок про необхідність утворення їх як чинника, що стимулює інтеграцію на міжнародному рівні, саме на початковому етапі інтеграційного процесу [3, с. 119].

Спроби практичної реалізації концепції класичного федералізму в Західній Європі в 50-х – 60-х рр. ХХ ст. виявилися нездійсненими. У цей період зазнали провалу проекти Європейських оборонного та політичного співтовариств, а також плани Фуше. Цим було доведено передчасність політичної інтеграції та невідповідність як політичної еліти держав – членів Європейського економічного союзу, так і пересічних громадян щодо сприйняття наднаціональних структур. У зв'язку з цим на початку європейської інтеграції безумовної переваги набула функціональна концепція [7, с. 4].

Представники класичного функціоналізму, підвалини якого були закладені в 50-х рр. ХХ ст., стали головними опонентами федералістів. Засновником *функціональної концепції міжнародної інтеграції* вважають англійського історика і політичного теоретика Д. Мітрані. Учений розробив стратегію створення стабільного миру між державами, основні положення якої він виклав у працях «Теперішня система миру», «Перспектива інтеграції: федералізм або функціоналізм» [8].

Д. Мітрані та його послідовники вважали пріоритетними для міжнародної інтеграції не форми співтовариства, а функції міжнародних об'єднань, які їм належить виконувати. Вважаючи політичну інтеграцію другорядною, вони наголошували на пріоритетності розвитку економічної, соціальної, науково-технічної інтеграції на міжнародній арені. Моделюючи систему міжнародної інтеграції, Д. Мітрані пропонував оперувати не глобальними політичними поняттями (держава, конфедерація, федерація), а такими, що визначають різні потреби та інтереси окремої людини.

На його думку, спочатку слід розвивати співробітництво і взаємодію щодо соціально-економічних питань, вирішення яких є актуальним для всіх держав. Це може слугувати об'єднаним елементом у процесі міжнародної інтеграції. Таке функціональне співробітництво виключало необхідність попереднього розроблення певної конституційної моделі чи будь-якого ідеологічного підґрунтя [3, с. 118].

Як відомо, ідея секторального інтеграційного розвитку Д. Мітрані була використана французьким урядом та стала основою для створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) [9, с. 129].

Функціоналісти зазначали, що транснаціональні організації, на відміну від національних держав, краще забезпечують людські потреби. Водночас вони наголошували, що міжнародні організації не є самодостатніми, що вони швидше, слугують засобами для досягнення завдань, зумовлених людськими потребами та інтересами, тому вони мусять бути гнучкими, тобто модифікувати свої завдання (функції) відповідно до певних обставин [8, с. 32; 10].

Основні ідеї функціоналістів були використані у другій половині ХХ ст. американськими та британськими прихильниками трансатлантичної інтеграції для відновлення преференційної зони в межах Співдружності [7, с. 199].

На основі теоретичних напрацювань функціоналізму та деяких рис федералізму в 50-х рр. ХХ ст. активно розвивалася *неофункціональна* концепція інтеграції.

Її представники (Е. Хаас, Ф. Шміттер, Л. Ліндберг), на відміну від прихильників функціоналізму, визнавали важливість політичної інтеграції для координації дій, яку при цьому розглядали не як глобальне, а як регіональне співробітництво. Проте головне значення *неофункціоналісти* надавали економічній інтеграції, оскільки економічні рішення завжди набувають політичного значення для діяльності учасників інтеграційного процесу [3, с. 119–120].

Неофункціоналісти аналізували інтеграційний процес з урахуванням взаємозалежності певних груп інтересів, що орієнтуються не стільки на національні держави, скільки на наднаціональні інститути, яким суверенні держави делегують частину своїх повноважень.

На їхню думку, для безперешкодної реалізації цього зрушення необхідна пряма взаємодія між транснаціональними інститутами і суспільством, що призведе до ліквідації монопольного права національної держави представляти нації на міжнародній арені.

Е. Хаас у праці «Об'єднання Європи: політичні, соціальні та економічні сили 1950–1957 рр.» стверджував, що національні держави виступають як орієнтир діяльності певних соціальних груп відповідно до їх інтересів, а політика – це «ринок», де різні групи інтересів конкурують між собою щодо здійснення впливу на процес прийняття рішень та його результат [11, с. 47].

Центральним концептом *неофункціоналістської* теорії стала концепція так званого «перетікання» (spillover), логіка якої пов'язана з неминучістю поширення інтеграційного процесу на все нові сфери соціально-економічного життя, а також його переходу до більш якісних форм інтеграції.

Неофункціоналісти використовували концепцію «перетікання» для теоретичного обґрунтування послідовності здійснення економічної інтеграції:

зона вільної торгівлі – митний союз – спільний ринок, а згодом – економічний і валютний союз. Вони вважали, що результатом поступального розвитку економічної інтеграції стануть інституційні зміни і посилення політичної інтеграції, що для реалізації «перетікання» необхідна цілеспрямована діяльність інтеграційних інститутів щодо формування загальних інтересів різних соціальних груп, які беруть участь в інтеграційних процесах [12, с. 57–58].

Неофункціоналізм справив значний вплив на подальший розвиток теорій міжнародної інтеграції. Його головним конкурентом стала міждержавна (міжурядова) концепція, або інтерговернменталізм, прихильники якої повернули розгляд національної держави як суб'єкта процесу інтеграції.

Ця концепція базується на ідеях школи реалізму, відповідно до яких держава з її інтересами розглядається як вічний учасник міжнародних відносин. На відміну від федералізму і функціоналізму, що обстоювали ідею стримування національних держав, інтерговернменталізм вважав саме державу найважливішим джерелом інтеграції [13, с. 29].

Виникнення міждержавної (міжурядової) концепції зазвичай пов'язують з ім'ям американського політолога *Стенлі Хоффмана*, який у праці «Європейські есе», що вийшла на початку 70-х рр. ХХ ст., а також у публікаціях 80-х – 90-х рр. «Європейське співтовариство і 1992 рік», «Криза європейської ідентичності переглянута» проаналізував недооцінені можливості міждержавного співробітництва, його переваги.

С. Хоффман, беручи до уваги комплексний характер національного інтересу, поділяв політику на «високу» і «низьку». Перша з них поширюється на сферу міжнародної безпеки, турботу про яку національна держава не може нікому довірити. Тому міжнародна безпека не може виступати предметом інтеграції. Друга політика пов'язана зі сферою соціально-економічних відносин, у яких пріоритетну роль відіграє взаємодія між суспільствами. При цьому у співвідношенні між «високою» і «низькою» політикою С. Хоффман бачив певну взаємозалежність.

Він стверджував, що інтеграція має непередбачуваний характер, що вона пов'язана з певними суперечностями у відносинах між національними державами і наднаціональними інститутами, які прагнуть обмежити суверенні права перших. С. Хоффман вважав, що зростає невизначеність у відносинах між самими національними державами. Це, на його думку, пов'язано з тим, що кожна з них посідає специфічне місце в системі міжнародних відносин та має особливі національні інтереси на світовій арені [14].

Розуміючи державні інтереси як «конструкції», що визначають політику інтеграційних об'єднань, С. Хоффман акцентував увагу на аналізі проблеми збереження національного суверенітету. Він обстоював думку, що основні

важелі управління мають бути за національними державами, а сам інтеграційний процес має виконувати лише контрольну функцію.

Певною мірою з цим підходом корелювалася політика урядів Великої Британії щодо перспектив валютної, зовнішньополітичної та оборонної політики Європейського Союзу [7, с. 200–201].

Ідеї класичного інтерговернменталізму були розвинені представниками ліберального міжурядового підходу (В. Уоллес, Е. Моравчик), відповідно до якого інтеграція розуміється як угода між головами держав. Відповідно до Е. Моравчика, держави досягають згоди в процесі переговорів і торгів, результати яких залежать від потенціалу держав, що прагнуть досягти спільної вигоди та домовитися між собою щодо її розподілення.

Позиція кожної держави є результатом внутрішньополітичної боротьби, під час якої різні групи інтересів прагнуть впливати на діяльність національного уряду. Наднаціональні інститути самого інтеграційного об'єднання розглядаються не як самостійні учасники інтеграційного процесу, а лише як інструменти забезпечення виконання домовленостей між країнами. Критики міжурядового підходу саме в цьому вбачають його редукаціонізм і обмеженість [13, с. 29–30].

Критичне осмислення основних положень політичного реалізму стало підставою для формування комунікативної теорії, або трансакціоналізму.

Засновник цієї теорії американський політолог Карл Дойч у праці «Політична спільнота і Північно-Атлантичний простір» розуміє інтеграцію насамперед як побудову співтовариства безпеки, у рамках якого конфлікти між державами вирішуються без застосування сили, оскільки основу їхніх відносин становлять взаємні уподобання, колективна свідомість, довіра та взаємоповага [15].

К. Дойч наголошував, що створення співтовариства безпеки базується на реалізації численних міжнародних комунікацій у різних сферах соціальної життєдіяльності, наприклад у таких, як транспорт, міграція, взаємні послуги, військова співпраця, туризм тощо. Мережа взаємних комунікацій у системі міжнародних відносин дає, на його думку, поштовх процесам соціально-психологічного навчання, що зумовлює появу спільної ідентичності, лояльності і довіри між певними соціальними суб'єктами [16, с. 222].

Комунікативна теорія К. Дойча, незважаючи на зростання популярності наднаціональних підходів щодо аналізу міжнародної інтеграції, стала однією з перших європейських інтеграційних теорій, що проголошувала життєздатність національних держав, визнавала їхню пріоритетність та значущість у системі міжнародних відносин.

За думкою К. Дойча, інтеграційний процес залежить від ступеня довіри між усіма учасниками політичного співтовариства. Воно має стати співтова-

риством безпеки, що створюється через зміцнення довіри між народами різних держав.

При цьому К. Дойч виділяє *плюралістичні* співтовариства безпеки (держави зберігають суверенітет) і *об'єднані (амальговані)*, що передбачають формальне об'єднання в єдину державу (фактично ідеться про федерацію).

Історичними прикладами успішної інтеграції, як вважає К. Дойч, є США, Німеччина, Італія, Швейцарія та інші держави [17].

Найближчою до міждержавного підходу щодо аналізу міжнародної інтеграції була концепція інституціоналізму (з латин. *institutio* – «звичай, повчання»), дослідження якої дозволяє виокремити два періоди її становлення та розвитку: кінець XIX ст. – 70-ті рр. XX ст. – «старий», традиційний, класичний інституціоналізм (Т. Веблен, Дж. Коммонс, Дж. Гелбрейт, Г. Мюрдаль, Б. Селігмен та ін.) та 70-ті рр. XX ст. – початок XXI ст. – «новий» інституціоналізм, неоінституціоналізм (О. Вільямсон, Р. Коуз, Д. Норт, Г. Демсец та ін.).

Вихідним і системоутворювальним концептом інституціональної теорії є поняття «інститут».

Т. Веблен, який є засновником інституціоналізму, розумів інститути як своєрідний спосіб думки щодо певних відносин, що виникають між суспільством і особистістю, та окремих функцій, що ними виконуються [18, с. 13].

Прихильник сучасного інституціоналізму класичного спрямування Дж. Ходжсон вважає, що якийсь інститут пов'язаний із соціальною взаємодією та формуванням довгострокових рутинізованих схем поведінки людей [19, с. 115].

Головною ознакою класичного інституціоналізму є наголос на приматі об'єктивних соціальних інститутів над індивідами. Незважаючи на те, що більшість представників традиційного інституціоналізму визначали інститути не тільки як офіційні організації та правові установлення, а й ментальні структури колективного характеру, дослідницький акцент робився на аналізі сутності саме формальних інститутів та вивченні їхньої функціональної системи. Для класичного інституціоналізму об'єктивістський підхід, незважаючи на його суттєві модифікації, залишається базовим, що зводить можливість аналізу ролі суб'єктивного фактору в політичних процесах [20, с. 61–62].

У контексті «нового» інституціоналізму існує три його різновиди, які по-різному визначають поняття «інститут». Це – історичний інституціоналізм; інституціоналізм, заснований на принципі раціонального вибору, та соціологічний інституціоналізм.

Прихильники *історичного інституціоналізму* віддають перевагу більш широкому розумінню поняття «інститут». Наприклад, на думку К. Армстронга і С. Балмера, інститути – це сукупність формальних та неформальних інститутів, а також конвенцій, що ґрунтуються на нормах, символах та інструментах політики і політичних процедур [21].

Представники історичного інституціоналізму не заперечують провідну роль держав в інтеграційному процесі. Водночас вони наголошують, що результат цього процесу залежить не тільки від співвідношення сил і пріоритетів національних держав, та підкреслюють відносну самостійність і політичну активність інститутів в інтеграційному процесі.

Автори цього різновиду неоінституціоналізму стверджують, що перші інтеграційні інститути в Європі були створені державами-членами в певних історичних умовах із певними цілями. Незважаючи на те, що на теперішній час історичні умови, а також цілі і пріоритети держав-членів змінилися, створені тоді інститути і сьогодні продовжують впливати на цілі й пріоритети учасників міжнародних відносин, зумовлюють структурування політичних ситуацій та прийняття політичних рішень. Зокрема, виникнення Єдиного внутрішнього ринку, на їхній погляд, не є результатом стихійного розвитку економіки. Воно пов'язане з цілеспрямованою політикою інтеграційних інститутів.

Інституціоналізм, заснований на принципі раціонального вибору, виходить із твердження, що дії індивідів обумовлені не приналежністю їх до певного соціального середовища, а прагненням отримати максимальну вигоду. [13, с. 32–33].

Його прихильники визначають інститути як формально-юридичні конструкції і правила прийняття рішень, що спрямовані на оптимізацію трансакцій між політичними акторами, які керуються власними інтересами. Інститути, встановлюючи загальні правила, полегшують вироблення і здійснення раціональної стратегії, зменшують трансакційні ризики під час міжурядової взаємодії [12, с. 62].

Особливість соціологічного інституціоналізму полягає в тому, що він підкреслює найважливішу роль ендогенних, а не екзогенних чинників у процесі самоідентифікації індивіда. Його представники вважають, що інтереси акторів, які вступають у процес взаємодії, не є готовими, заздалегідь сформованими. Їхнє остаточне формування здійснюється всередині певної інституціональної системи. Це означає, що інститути не просто обмежують поведінку акторів, але й виступають суттєвими чинниками, що активно формують свідомість та поведінку учасників узаємодії [12, с. 62–63].

Слід зазначити, що загалом автори цього напрямку неоінституціоналізму не вивчають історичний контекст розвитку інститутів. Вони розкривають механізми, що допомагають інституційній системі формувати сенси, способи мислення і дії акторів у процесі їхньої взаємодії в системі міжнародних відносин.

Звичайно, існують також інші наукові школи та теорії, що концептуально осмислюють особливості інтеграційних процесів на міжнародній арені.

Висновки. Дослідження концептуальних основ змісту та напрямів міжнародної інтеграції в дискурсі методологічних підходів федералізму, функціоналізму, неофункціоналізму, інтерговернменталізму, трансакціоналізму, інституціоналізму є науково важливим і соціально необхідним для подальшого аналізу світового досвіду становлення та розвитку інтеграційних процесів, для узагальнення практики функціонування інтегрованих структур у системі міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клімова Г. П. Сутність та класифікація інтеграційних процесів у міжнародних відносинах. *Нотатки сучасної науки* : електрон. мультидисциплін. наук. часопис. Харків : СГ НТМ «Новий курс». 2024. № 13. С. 31–32.
2. Філософія інтеграції : монографія / заг. ред. В. Д. Бондаренка, Ф. Г. Вагцука. Ужгород : ЗакДУ, 2011. 519 с.
3. Пунда Ю. В., Козинець І. П., Клименко В. С. Міжнародні відносини та зовнішня політика України : підручник. Київ : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2020. 328 с.
4. Карпчук Н. П. Вступ до фаху : конспект лекцій. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. 163 с.
5. Drynochkin A., Fedorchenko A., Habarta A. et al. World Economy Major Trends: International Economic Integration. *World Economy and International Business. Theories, Trends, and Challenges* / ed. By A. Bulatov. Switzerland : Springer Nature Switzerland AG, 2023. P. 93–122. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-20328-2_6 (дата звернення: 15.12.2024).
6. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Київ : Ін Юре, 2001. 448 с.
7. Ямпольская Л. Європейська інтеграція у спектрі концептуально-методологічних підходів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. *InterConf+* : наук. зб. 2022. № 24 (121). С. 196–206. doi: <https://doi.org/10.51582/interconf.19–20.08.2022.021> (дата звернення: 17.01.2025)
8. Mitrany D. A. Working Peace System. An Argument for the Functional Development of International Organization. London : Royal Institute for International Affairs ; Oxford University Press, 1995. 221 p.
9. Хомутенко Л. І., Хомутенко А. В. Теоретичне підґрунтя формування об'єднаної Європи. *Економіка, управління та адміністрування*. 2020. № 4 (90). С. 126–132. doi: [https://doi.org/10.26642/ema-2019-4\(90\)-126-132](https://doi.org/10.26642/ema-2019-4(90)-126-132) (дата звернення: 10.11.2024).
10. Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу / пер. з англ. М. Марченко. Київ : К.І.С., 2001. 142 с.
11. Haas E. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950–1957. Stanford : Stanford University Press, 1968. 225 p.

12. Мицик Л. Еволюція політичних теорій європейської інтеграції. *Проблеми європейської інтеграції та демократії в рецепції української та польської молоді* : зб. ст. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 52–66.
13. Теорія та історія європейської інтеграції : навч. посіб. / О. М. Кузь, Ю. І. Потоцька, І. В. Застава та ін. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2020. 182 с.
14. Hoffman Stanley. *The European Sisyphus: Essays on Europe, 1964–1994*. Boulder (Colorado) : Westview Press, 1995. 326 p.
15. Deutsch K. *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*. Princeton ; NJ : Princeton University Press, 1957. 228 p.
16. Савка В. Я. Трансакціоналізм: місце і роль у контексті теорій європейської інтеграції. *Регіональні студії*. 2024. №38. С. 221–227.
17. Deutsch K. *Political community at the international level: problems of definition and measurement*. Princeton ; New Jersey : Princeton University Press, 1953. 71 p.
18. Заяць О. І. Інституціоналізація конвергентних процесів у регіональних торговельно-економічних об'єднаннях : монографія. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2019. 248 с.
19. Родіонова Л. Питання ідентичності сучасного інституціоналізму як напряму економічної думки. *Вісник THEU*. 2015. №3. С. 111–125.
20. Вонсович С. Теорія інституціоналізму: рефлексії ретроспективного дискурсу. *Грані*. Т. 24, №9. 2021. С. 55–64.
21. Armstrong K., Bulmer S. *The Governance of the Single European Market*. Manchester : Manchester University Press, 1998. 352 p.

REFERENCES

1. Klimova, H. (2024). Sutnist ta klasyfikatsiia intehratsiinykh protsesiv u mizhnarodnykh vidnosynakh. *Notatky suchasnoi nauky: elektronnyi multidystryplinarnyi naukovyi chasopys – Notes of modern science: an electronic multidisciplinary scientific journal*. Kharkiv: SG NTM «New course», 13, 31–32 [in Ukrainian].
2. *Filosofia intehratsii: monohr.* / Za zah. red. V. D. Bondarenka, F. H. Vahtsuka. (2011). Uzhgorod: ZakSU [in Ukrainian].
3. *Mizhnarodni vidnosyny ta zovnishnia polityka Ukrainy: pidruchnyk* / Yu. V. Punda, I. P. Kozynets, V. S. Klymenko ta in. (2020). Kyiv: NUOU named after Ivan Chernyakhovskiy [in Ukrainian].
4. Karpchuk, N. P. (2019). *Vstup do fahu: konspekt lektsii*. Lutsk: Eastern European National University named after Lesya Ukrainka [in Ukrainian].
5. Drynochkin A., Fedorchenko A., Habarta A. et al. (2023). World Economy Major Trends: International Economic Integration. *World Economy and International Business. Theories, Trends, and Challenges* / ed. By A. Bulatov. Switzerland: Springer Nature Switzerland AG, 93–122. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-20328-2_6 [in Ukrainian].

6. Kopiika, V. V. Shynkarenko, T. I. (2001). Yevropeiskyi Soiuz: zasnuvannia i etapy stanovlennia. Kyiv: Publishing House «In Yure» [in Ukrainian].
7. Yampolskaia, L. (2022). Yevropeiska intehratsiia u spektri kontseptualno-metodolohichnykh pidkhodiv druhoi polovyny KhKh – pochatku KhKhI st. Naukovyi zbirnyk «InterConf+» – *Scientific collection «InterConf+»*, issue 24 (121), 196–206. URL:<https://doi.org/10.51582/interconf.19–20.08.2022.021> [in Ukrainian].
8. Mitrany, D. A. (1995). Working peace system: An argument for the functional development of international organization. London: Royal Institute for International Affairs; Oxford University Press.
9. Khomutenko, L., Khomutenko, A. (2020). Teoretychne pidgruntia formuvannia ob'iednanoi Yevropy. *Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia – Economy, management and administration*, issue 4 (90), 126–132. [https://doi.org/10.26642/ema-2019-4\(90\)-126-132](https://doi.org/10.26642/ema-2019-4(90)-126-132) [in Ukrainian].
10. Todi, F. (2001). Narys istorii Yevropeiskoho Soiuzu. Per. z anh. M. Marchenko. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian]
11. Haas, E. (1968). The uniting of Europe: Political, social and economic forces 1950–1957. Stanford: Stanford University Press.
12. Mytsyk, L. (2018). Evoliutsiia politychnykh teorii yevropeiskoi intehratsii. Problemy yevropeiskoi intehratsii ta demokratii v retseptsii ukrainskoi ta polskoi molodi – *Problems of European integration and democracy in the perception of Ukrainian and Polish youth*. Nizhin: NDU im. M. Hoholia, 52–66 [in Ukrainian].
13. Teoriia ta istoriia yevropeiskoi intehratsii [Elektronnyi resurs] : navch. posib. / O. M. Kuz, Yu. I. Pototska, I. V. Zastava ta in. (2020). Kharkiv: KhNEU im. S. Kuznetsia [in Ukrainian].
14. Hoffman, S. (1995). The European Sisyphus: Essays on Europe, 1964–1994. Boulder (Colorado): Westview Press.
15. Deutsch, K. (1957). Political community and the North Atlantic area: International organization in the light of historical experience. Princeton, NJ: Princeton University Press.
16. Savka, V. (2024). Transaktsionalizm: mistse i rol u konteksti teorii yevropeiskoi intehratsii. *Rehionalni studii – Regional studios*, 38, 221–227 [in Ukrainian].
17. Deutsch, K. (1953). Political community at the international level: Problems of definition and measurement. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
18. Zaiats, O. (2019). Inctytutsionalizatsiia konvephentnyx ppotseciv u pehionalnyx tophovelno-ekonomichnyx ob'iednanniax. Uzhhorod: «Lira» polygraph center [in Ukrainian].
19. Rodionova, L. (2015). Pytannia identychnosti suchasnoho instytutsionalizmu yak napriamu ekonomichnoi dumky. *Visnyk TNEU – Herald of TNEU*, 3, 111–125 [in Ukrainian].
20. Vonsovykh, S. (2021). Teoriia instytutsionalizmu: refleksii retrospektyvnoho dyskursu. *Hrani – Faces*, Vol. 24, 9, 55–64.
21. Armstrong, K., Bulmer, S. (1998). The governance of the single European market. Manchester: Manchester University Press.

Klimova Galina Pavlivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

INTERNATIONAL INTEGRATION: THE CONCEPTUAL DIMENSION

The article analyzes inherently diverse scientific and methodological approaches to the interpretation of the concept of «integration». The understanding of international integration as an institutional form of international association is revealed, its main causes and essential factors are investigated. The purpose, features and specific tasks of international integration are considered. The interdependent elements of the «integration model» at the international level are analyzed. Special attention is paid to the generalization and comparison of the main directions of development of key theories and concepts of international integration.

Keywords: *international integration, federalism, functionalism, neofunctionalism, intergovernmentalism, transactionalism, institutionalism.*

Олійник-Дьомочко Марта Сергіївна, кандидатка політичних наук,
експертка Фондації Global Ukraine, м. Київ, Україна
e-mail: marta.domochko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9113-5677

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СПІВПРАЦІ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА КРАЇНАМИ АФРИКИ

Стаття описує історичну ретроспективу та сучасний стан взаємин України з Африканськими країнами, висвітлює основні напрямки розвитку двосторонньої співпраці в контексті російсько-української війни. У роботі виокремлено ключові сфери співпраці та основних потенційних зовнішньополітичних партнерів України на Африканському континенті, досліджено інтереси Росії у співпраці з Африкою.

Ключові слова: Африка, Україна, зовнішня політика, безпека, конфлікти.

Постановка наукової проблеми та її значення. В умовах війни Росії проти України, питання розширення та диверсифікації міжнародної співпраці стає пріоритетним для української зовнішньої політики. Особливої уваги потребує співпраця з регіонами, які раніше не були у фокусі українських дипломатичних зусиль, але мають значний потенціал, зокрема Африка. На Африканському континенті Росія активно впливає через інформаційні, політичні та економічні важелі, створюючи виклики та конкурентне середовище для інших країн.

Налагодження системного партнерства України з країнами Африки є стратегічно важливим, враховуючи зростання ролі цього регіону в глобальній економіці, його багаті природні ресурси та політичний потенціал. Поглиблення співпраці в таких сферах, як економіка, торгівля, освіта, технології та безпека, може посилити позиції України на міжнародній арені та забезпечити нові можливості для обох сторін.

Відповідно, дослідження сучасного стану, історичної динаміки та перспектив розвитку взаємин між Україною та країнами Африки стає актуальним. Це дозволяє виявити ефективні підходи до активізації двосторонньої співпраці, розробити стратегічні рекомендації для української дипломатії, а також підкреслити роль Африки як перспективного напрямку зовнішньої політики України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти розвитку взаємин України та країн Африки, поточної безпекової економічної ситуації

країн континенту, стану регіональної інтеграції досліджено у працях українських науковців і дослідників, зокрема О. Мішина, Ю. Олійника, Г. Ермана, Г. Дугінець, І. Федуна, О. Лукаш та ін. Так, у своїх працях Ю. Олійник вивчав національні інтереси України в Африці [1], О. Мішин дослідив чинники, що формують пріоритетну увагу України до Африканського континенту [2], Г. Ерман висвітлював сучасний стан відносин України та окремих країн Африки [3]. Г. Дугінець та І. Федун зосереджували свою увагу на питаннях економічної співпраці України та окремих країн Африки [4; 5], а О. Лукаш – на розвитку співпраці країн Африки з важливими гравцями міжнародних відносин [6]. З огляду на наявний в українському науковому середовищі дискурс щодо україно-африканських відносин авторка цієї статті ставить собі за мету подальше дослідження сучасного стану відносин України та Африканського континенту та перспектив їхнього розвитку.

Формулювання цілей. З огляду на вищезгадане основними цілями статті є:

1. Дослідити стан відносин України з країнами Африки та їхню трансформацію після початку повномасштабного вторгнення.
2. Визначити ключових партнерів України на Африканському континенті та окреслити найбільш перспективні сфери двосторонньої співпраці.
3. Дослідити напрямки розширення російського впливу на Африканські країни.

Виклад основного матеріалу. Африканський континент об'єднує 54 країни та 4 залежні території, сумарне ВВП яких у 2021 р. становило 1,92 трлн дол. [7]. З часу отримання незалежності у 60-х рр. ХХ ст. регіон характеризувався значними безпековими конфліктами, нестабільністю політичної влади, корумпованими елітами, етнічно-політичними протистояннями, економічною слабкістю, порушеннями прав людини. Проте, починаючи з 1991 р., унаслідок покращення безпекової ситуації Африка демонструє швидкі темпи зростання економіки та залучення іноземних інвестицій. Регіон має значний потенціал – економічний, людський, політичний, – з огляду на який чимало гравців міжнародних відносин налагоджують співпрацю з країнами Африки.

На території Африки містяться значні поклади корисних копалин, що створює хорошу основу для майбутнього розвитку. Зокрема, континент володіє 4,9% світових запасів нафти, 3,4% світових запасів газу [8], 18% орних земель світу, 17% світової площі лісів [9], п'ятою частиною гідроресурсів світу [10]. Основними сферами, куди спрямовано іноземні інвестиції, є діджитал та цифрові технології, телекомунікації, агробізнес, енергетика. Серед 20 країн світу, що найбільш швидко зростають, за 2024 р. 9 були африканськими [11].

Ключовою тенденцією, яка визначатиме розвиток Африки протягом наступних 30–50 років, є «молодіжний бум». Африка має високі темпи зростання населення: зрісши вдвічі з 1985 р., за прогнозами, чисельність населення Африки до 2050 р. складе 2,5 млрд людей, що вдсятеро перевищуватиме населення ЄС. Станом на зараз Африка зіштовхується з низкою викликів: напружена безпекова ситуація (Сахель, Мозамбік, ЦАР, ДРК, Південний Судан, Сомалі), бідність та безробіття населення, кліматичні зміни, продовольча безпека тощо, які зі зростанням населення ставатимуть все гострішими.

Тобто Африка, з одного боку, володіє значною кількістю ресурсів та значним економічним потенціалом, з іншого – перед нею стоять складні виклики, які своєю чергою є потенційними майбутніми сферами для міжнародної співпраці. З огляду на це регіон потребуватиме нових рішень (насамперед у соціальній та продовольчій сферах), тому зацікавлений у пошуку партнерів, які зможуть такі рішення запропонувати.

Останнє десятиліття чимало країн світу демонструють значну зовнішньополітичну увагу до Африки. Серед найбільш залучених можна виокремити: США (економічна, військова співпраця, питання м'якої безпеки), Китай (інфраструктурні, економічні аспекти), ЄС (економіка, енергетика), Туреччина (економічна, безпекова складові), Японія, країни Перської затоки [12].

Україна до 24 лютого 2022 р. демонструвала слабку зацікавленість розвитком взаємин з Африкою загалом. Співпраця більшою мірою була зосереджена на таких сферах, як сільське господарство (експорт зернових культур), машинобудування, експорт сировини, освітня галузь. Основними партнерами були Єгипет, Ефіопія, Кенія, Сенегал, ПАР та Нігерія [13]. З початком повномасштабного вторгнення Росії на територію України для Києва питання активізації взаємин з Африканськими країнами постало особливо гостро, насамперед через необхідність повної ізоляції Росії – економічної та політичної – на міжнародному рівні.

Африканський континент зіштовхнувся зі значною кількістю проблем, викликаних війною: нестача продовольства, зростання цін, нестача сировини і, як наслідок, загроза зриву інфраструктурних проєктів. Хоча стартовою точкою виникнення всіх вищезгаданих труднощів став напад Росії на Україну, проте однозначного засудження Африканськими країнами Росії на міжнародних майданчиках не спостерігається.

Зокрема, якщо поглянути на позицію Африканських країн під час голосування за резолюції Генеральної Асамблеї ООН, то майже третина країн утримуються від голосування або відсутні. Зокрема, під час голосування від 23 лютого 2023 р. ситуація була такою:

1. 30 країн за – Бенін, Ботсвана, Кабо-Верде, Чад, Комори, Кот-д'Івуар, ДРК, Джибуті, Єгипет, Гамбія, Гана, Кенія, Лесото, Ліберія, Лівія, Мадагаскар,

Малаві, Мавританія, Маврикій, Марокко, Нігер, Нігерія, Південний Судан, Руанда, Сан-Томе і Принсіпі, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Туніс, Замбія.

2. 15 утрималися: Алжир, Ангола, Бурунді, Зімбабве, ЦАР, Конго, Ефіопія, Габон, Гвінея, Мозамбік, Намібія, ПАР, Судан, Того, Уганда.

3. 2 проти – Еритрея та Малі.

4. 7 не голосували – Буркіна-Фасо, Камерун, Екваторіальна Гвінея, Есватіні, Гвінея-Бісау, Сенегал, Танзанія [14].

Під час голосування за резолюцію від 2 березня 2022 р. 17 країн утрималися (Алжир, Ангола, Бурунді, Екваторіальна Гвінея, Зімбабве, Конго, Мадагаскар, Малі, Мозамбік, Намібія, Південно-Африканська республіка, Південний Судан, Сенегал, Судан, Уганда, Танзанія, ЦАР), 8 – відсутні (Буркіна-Фасо, Камерун, Есватіні, Ефіопія, Гвінея, Гвінея-Бісау, Марокко, Того), 1 – проти (Еритрея) [15].

При голосуванні за резолюцію від 12 жовтня 2022 р. 19 країн утрималися (Алжир, Бурунді, ЦАР, Конго, Еритрея, Есватіні, Ефіопія, Гвінея, Лесото, Малі, Мозамбік, Намібія, Південна Африка, Південний Судан, Судан, Того, Уганда, Танзанія, Зімбабве) та 6 країн відсутні (Буркіна-Фасо, Бурунді, Камерун, Джибуті, Екваторіальна Гвінея, Сан-Томе і Принсіпі). Порівнявши ці дані, можемо зробити висновок, що ситуація залишається майже однаковою [16].

На це впливають низка факторів, серед яких: антиєвропейські, антиамериканські настрої (звинувачення західних країн у байдужості до проблем Африки та двозначному підході до конфліктів у світі), зростання впливу росії на континенті, яка проводила чимало інформаційних операцій в Африці, внутрішній контекст деяких Африканських країн. Симпатії до росії підживлює ностальгія щодо співпраці та підтримки, які надав свого часу СРСР Африканським країнам. Крім того, багато африканських країн війну Росії проти України сприймають як нову «холодну війну», коли вони отримували незалежність разом із великим викликом вибору геополітичного «патрона», чимало війн в Африці були інтернаціоналізовані через двоблокове протистояння. Тому цього разу Африканські країни прагнуть залишатися нейтральними та утримуватися від відкритої підтримки однієї чи іншої сторони.

Для України така позиція Африканських країн є не надто сприятливою, тому починаючи з 24 лютого 2022 р. українська дипломатія докладає значних зусиль для активізації відносин з Африканськими країнами. Уперше співпраця України з країнами Африки має системний підхід: зокрема, ухвалено два важливих документи – Стратегію розвитку відносин України з державами Африки від 2022 р. та Комунікаційну стратегію «Україна – держави Африки» [17], які покликані забезпечити цілісний підхід до співпраці Укра-

їни та держав Африканського континенту, з урахуванням наявних викликів та перспектив.

Основні інтереси України на Африканському континенті можна поділити на дві категорії:

1. Росія використовує Африканські країни для розірвання міжнародної ізоляції, як політичної (міністр закордонних справ РФ Сергей Лавров здійснив кілька турне Африканськими країнами з 24 лютого 2022 р., у липні 2023 р. відбувся II форум «Росія – Африка», у листопаді 2024 р. – конференція міністрів закордонних справ «Росія – Африка»), так і економічної (РФ активно вивозить корисні копалини з Африканських країн і використовує їх для фінансування війни з Україною – зокрема, за заними дослідження «Криваве золото» з лютого 2022 р. по листопад 2023 р. росія отримала 2,5 млрд дол. США через співпрацю з Малі, Суданом та ЦАР [18]. Відповідно, Україна намагається домогтися від Африканських країн підтримки на міжнародних майданчиках та одностороннього засудження дій росії, розірвання торговельних взаємин із Москвою, застосування санкцій до країни-терориста, передачу військового озброєння для України.

2. Україна зацікавлена в реалізації нових економічних проєктів, пошуку нових партнерів та нових ринків збуту, посилення своєї ролі на міжнародних майданчиках, і Африканські країни якнайкраще підпадають під цей запит.

Серед основних здобутків України у співпраці з Африканським континентом можна виокремити:

1. Інтенсифікацію політичного діалогу: 5 турне міністрів закордонних справ України Дмитра Кулеби та Андрія Сибіги Африканськими країнами (Сенегал, Гана, Кот-д'Івуар, Кенія, Нігерія, Марокко, Ефіопія, Руанда, Мозамбик, Екваторіальна Гвінея, Ліберія, ПАР, Замбія, Маврикій, Малаві, Єгипет, Ангола), телефонні розмови Президента України Володимира Зеленського з очільниками Африканських країн, зустрічі під час Генеральної Асамблеї ООН з африканськими делегаціями, візити українських міністерських та парламентських делегацій до країн Африки, візити Спеціального представника України з питань Близького Сходу та Африки Максима Субха до Африканських країн) [19]. Це дозволяє створити підґрунтя для подальших спільних економічних та політичних ініціатив.

2. Запуск ініціативи «Grain from Ukraine», що засвідчує статус України як гаранта продовольчої безпеки на континенті та надійного партнера для співпраці.

3. Нарощення дипломатичної присутності України на Африканському континенті – відкриття шести нових посольств України в країнах Африки – Гані, Ботсвані, Кот-д'Івуарі, Мавританії, Мозамбіку, ДРК та Руанді [20].

4. Участь Африканських країн у першому Глобальному саміті миру, на який приїхали представники 13 країн континенту, долучення Африканських

країн до самітів Кримської платформи. Попри невелику кількість Африканських країн, які долучаються до цих ініціатив, важливим є їхній приклад для інших держав Африки та налагодження більш тісних контактів, щоб у перспективі ці Африканські країни стали «адвокатами» України в регіональних об'єднаннях.

5. Розширення інформаційної присутності України в медіапросторі країн Африки – участь представників української влади в брифінгах для Африканських журналістів, візити делегацій журналістів з країн Африки до України, що дозволяє доносити правдиву інформацію про події.

Посилення співпраці України з країнами Африки не могло залишитися непоміченим росією, яка бачить Африку як частину свого геополітичного задуму про формування під егідою Москви блоку країн на противагу західному світові. Росія ще з розпаду СРСР поступово нарощувала свою активність в Африці, базуючись на історії співпраці Радянського Союзу з країнами континенту (найкраще це видно у випадку ПАР, де СРСР надавав підтримку борцям із режимом апартеїду та позиціонуючи себе як «друга Африки»). Росія має кілька шляхів налагодження контактів та розширення свого впливу на континенті:

1. Підтримка сумнівних режимів (Малі, Нігер, Буркіна-Фасо), недемократичних (Зімбабве, Уганда, ЦАР) шляхом надання політичних консультацій, роботи з громадською думкою через мережу афілійованих інформаційних ресурсів та громадських організацій. До цієї категорії можна також віднести допомогу з налагодженням безпекової ситуації, військовими тренуваннями та присутність найманців «Африканського корпусу» в обмін на ресурси, лояльність на міжнародних майданчиках [21].

2. Розширення економічної співпраці та реалізація спільних проєктів у гірничій, енергетичній, інфраструктурній, економічній, сільськогосподарській сферах. Серед найбільших російських компаній в Африці – «Росатом» (Гвінея, Конго, Малі, Буркіна-Фасо, Бурунді, Марокко, Єгипет), «Алроса», «Лукойл», «Роснефть», «Норголд».

3. Окремо варто виокремити військову сферу, яка найбільш пропагується у відносинах з Алжиром, Єгиптом, Угандою, Суданом; у Малі, ЦАР, Судані, Буркіна-Фасо, Нігері та Лівії діють найманці російської ПВК «Вагнер».

4. Вагому роль відіграє інформаційна складова: росія проводила низку дезінформаційних кампаній у таких країнах Африки, як Малі, Лівія, Судан, Нігерія, Нігер, Камерун, ЦАР, ДРК, Ангола, Зімбабве, Мозамбік, ПАР [22]. Крім того, росія має цілу мережу дружніх до неї ЗМІ та так званих «ботоферм» для просування потрібних меседжів через медіа та соціальні мережі. Яскравим прикладом цього є ситуація з евакуацією африканських студентів з України

наприкінці лютого 2022 р., коли з подачі росії інформаційні ресурси публікували матеріали про расизм в Україні. Основними повідомленнями, які поширюють такі ЗМІ, є звинувачування Києва у продовольчій кризі, антизахідна та антиєвропейська риторика, повідомлення про подвійні стандарти західних країн щодо українських та африканських біженців тощо.

Попри наративи російської пропаганди щодо «дружнього» підходу росії до Африки істинні інтереси Москви лежать у площині використання континенту та населеннях африканських країн для своїх цілей.

З огляду на це Україна під час втілення амбітної мети про розширення присутності на Африканському континенті зіштовхнеться з чималою протидією з боку Росії. З огляду на перспективи реалізації цього завдання варто розділити Африканські країни на три групи:

1. Дружні до України країни, які готові налагоджувати співпрацю. Серед них – Кенія, Ботсвана, Чад, Кот-д’Івуар, ДРК, Джибуті, Гана, Малаві, Марокко, Мавританія, Маврикій, Нігерія, Руанда, Туніс, Замбія. Ці країни послідовно голосують на підтримку потрібних Україні резолюцій, робили заяви із засудженням дій Росії. Наступним кроком у співпраці з ними повинно стати розширення присутності України (дипломатичної, економічної, політичної) та схиляння вищезгаданих країн до скорочення співпраці з росією та застосування санкцій.

2. Країни Африки, які прагнуть залишитися нейтральними. Серед них окремо варто виділити ПАР, Ефіопію та Єгипет – ці три африканські країни є найвпливовішими на континенті. Їхня позиція пояснюється різними чинниками: для ПАР це історичні давні зв’язки правлячої партії Африканського національного конгресу з СРСР; для Ефіопії – бізнесові відносини та криза у відносинах із західними країнами через громадянський конфлікт між урядом країни та повстанцями з регіону Тиграї (2020–2022 рр.); для Єгипту – давні політичні та економічні контакти з Росією, хоча Єгипет і голосує «за» в ООН, проте з огляду на вагу цієї країни від неї потрібна більша залученість на бік України.

3. Відверто проросійські країни – Малі (де при владі перебуває проросійська хунта) та Еритрея, які голосували «проти» в ООН, Уганда (президент якої Йовері Мусевені є симпатиком росії), ЦАР, Судан. Налагоджувати відносини з цими країнами буде вкрай складно. Але варто зазначити, що позиція офіційної влади не завжди дорівнює позиції населення країни: попри проросійську позицію Уганди головний опозиційний політик країни Бобі Вайн підтримує Україну, відвідував її восени 2022 р. та стверджує, що більшість населення Уганди саме на боці України. Цікавим є випадок Мадагаскару, де при владі перебуває проросійський президент: під час двох останніх резо-

люцій Мадагаскар голосував на підтримку України, унаслідок чого міністра закордонних справ країни було усунуто з посади після першого голосування. Випадком, який підтверджує, що працювати потрібно продовжувати навіть з цією групою країн, є Ангола, що здавна вважалася проросійською країною, проте після активізації контактів з Україною поступово змінює свою позицію.

Ключовим моментом для просування української діяльності в Африці є підкреслення відмінності російського та українського підходів: перша з них намагається використати Африканський континент, загортаючи цей намір в обгортку «дружньої співпраці», тоді як Україна має намір побудувати рівну кооперацію з Африканськими країнами, які отримують вигоду від залучення.

Україна може постати для Африки як унікальний партнер: через зовнішню політику Африканських країн червоною ниткою проходить пріоритет уникнення тренду неоколоніалізму. Україна в цьому плані є ідеальним союзником саме через те, що вона ніколи не вела загарбницької політики та не поневолювала інші народи. Україна, як і Африканські країни, страждає від недовіри міжнародних інституцій, мала доволі складне історичне минуле, володіє значним потенціалом та прагне його реалізувати. Саме ця історична схожість стає стартовою точкою для розширення двосторонньої співпраці: якщо ми поглянемо на основні виклики, що стоять перед Африканським континентом, – безробіття, продовольча безпека, енергетика, кліматичні зміни, безпекова нестабільність – можемо побачити, що майже по всіх цих напрямках Україна має що запропонувати країнам континенту. Серед сфер кооперації, що мають найбільший потенціал, можна виокремити:

- сільське господарство і продовольчу безпеку. Це експорт не лише зернових, але й сільськогосподарської техніки, добрив, систем зрошення, кооперація з нашими спеціалістами щодо культивування тих чи інших рослин;

- гірничо-видобувна сфера, яка зараз розвиватиметься в Африці, оскільки на ринку Європи з'явився вільний від росії простір. Тут Україна може допомогти як з більшою розробкою родовищ, так і з побудовою нових інфраструктурних, транспортних об'єктів, технікою для цих процесів;

- машинобудування і транспорт загалом, що включає і вантажні авіа-перевезення, безпосереднє спільне виробництво машин для подальшої їх експлуатації та продажу в Африці (зокрема це дозволить зменшити проблему безробіття в Африканських країнах), обслуговування техніки, суднобудівництво;

- безпекова сфера. Чимало Африканських країн потерпає від безпекової нестабільності, терористичної активності. У цьому контексті йдеться не лише про зброю, але й про передачу самого досвіду ведення війни, оновлення

та модернізація озброєння, Україна вже має досвід реалізації таких проєктів, зокрема в Ефіопії;

– енергетика, як звичайна, так і відновлювана. Україна, як і Африканські країни, шукає способів для більш екологічного ведення промисловості, а Африканський континент має найбільший у світі потенціал до впровадження зеленої енергетики через свої природні умови;

– IT, масштабування українських стартапів, їхній вихід на ринок Африки. Це може стосуватися як рішень для освіти, торгівлі, необанкінгу, так і державних ініціатив – зокрема платформи для експорту «Nazovni» та порталу послуг «Дія»;

– освітня галузь: українські університети користуються значною популярністю серед африканських студентів. Тут ідеться не лише про налагодження міжуніверситетських зв'язків, але й про відкриття філій українських закладів освіти в африканських країнах.

Для реалізації цього потрібні три передумови: посилення присутності України на континенті у вигляді добре вкомплектованих дипломатичних установ; зростання медійної присутності України; запровадження всеохопного підходу до просування українських інтересів, синергія зусиль дипломатичних представництв, українських організацій, дружніх африканських організацій, колишніх випускників українських університетів, культурних осередків задля промоції України в Африці.

Лише залучаючи всіх цих акторів, налагоджуючи двосторонню економічно вигідну співпрацю та поступально нарощуючи свою присутність, Україна матиме змогу залучити Африканські країни на свій бік та заручитися їхньою підтримкою.

Висновки.

1. На сучасному етапі чимало провідних гравців міжнародних відносин демонструють зацікавлення в розвитку співпраці з Африканським континентом, який володіє значним природним та людським потенціалом. Крім того, країни Африки зіштовхуються зі значними викликами і перебувають у пошуку рішень та реакцій на них, тому для них затребуваними є партнери, з якими можна налагоджувати рівну та взаємовигідну співпрацю.

2. Відносини України та Африканських країн можна поділити на два періоди: з 1991 р. і до 24 лютого 2022 р. та після початку повномасштабного вторгнення росії. Перший із них характеризується слабкими темпами співпраці, малою кількістю українських дипломатичних представництв та орієнтованістю здебільшого на експорт сировини та зернових культур до Африки. Після 24 лютого 2022 р. Україна змінює свій підхід до Африканських країн

із метою розширення двосторонньої кооперації та залучення на свій бік країн континенту: збільшилася кількість політичних контактів, здійснюється закладення підвалин для подальших економічних, цифрових, інфраструктурних проєктів, Україна збільшує свою медійну та дипломатичну присутність на континенті.

3. Російський вплив у країнах Африки базується на трьох основних моментах: привласненні спадщини Радянського Союзу та спекулюванні в цьому аспекті з боку російських владних представників, військовій співпраці та узе-леженні від росії недемократичних африканських режимів в обмін на золото та політичну лояльність, пропаганді та поширенні дезінформації з метою формування прихильності до росії та розхитування внутрішньої ситуації в країнах Африки.

4. Україна є унікальним партнером для Африки, адже прагне розвивати взаємовигідну співпрацю, для якої найбільш перспективними сферами є: сільське господарство, енергетика, безпекова сфера, освіта, диджитал-трансформації, машинобудування, гірничовидобувна сфера. Для реалізації цього потрібним є нарощення присутності фізичної та медійної України в Африці, залучення широкого кола гравців: дипломатів, культурних та освітніх діячів, колишніх випускників, представників громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Олійник Ю., Олійник-Дьомочко М., Максимов А. Вплив діяльності ПВК «Вагнер» на держави Африки: наслідки для України / Центр міжнар. безпеки. *Зовнішня політика України* : аналіт. портал. 2023. URL: <https://analytics.intsecurity.org/wagner-group-africa> (дата звернення: 19.11.2024).
2. Мішин О. Африка як пріоритетний напрям зовнішньої політики України. *Україна дипломатична*. 2021. №22. С. 651–668.
3. Ерман Г. Недооцінена. Як Африка може врятувати майбутнє України. *BBC News Україна*. 2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52988666> (дата звернення: 23.01.2025).
4. Дугінець Г., Омран Х. Торговельні відносини України з країнами Близького Сходу та Північної Африки. *Журнал європейської економіки*. 2023. № 21. С. 482–498.
5. Федун І., Олейніков Ю., Сепічева О. Торговельне співробітництво України з країнами Північної Африки. *Економіка та суспільство*. 2022. №46. С. 215–222.
6. Лукаш О. Індія – Африка: новий формат відносин у XXI ст. *Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 16 черв. 2016 р.). Київ : Ін-т всесвітньої історії НАН України, 2016. С. 27–31.

7. The World Bank Data: GDP. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD> (дата звернення: 17.03.2023).
8. Katsouris C. Africa's oil and gas potential. *Energy Intelligence*. 2011. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Africa/161111katsouris.pdf> (дата звернення: 15.10.2024).
9. Persson R. Forest Resources of Africa: An Approach to International Forest Resource Appraisals. Part II: Regional analyses. *Institutionen For Skogstaxering / Department Of Forest Survey: Research Notes*. 1977. Вип. 22. URL: https://foris.fao.org/static/data/fra2010/ForestResourcesofAfrica_Part2.pdf (дата звернення: 17.12.2024).
10. Lyddon C. Sub-Saharan Africa falling short in grain production. *World Grain*. 2018. URL: <https://www.world-grain.com/articles/10887-sub-saharan-africa-falling-short-in-grain-production> (дата звернення: 15.10.2024).
11. Usman Z. 9 of the 20 fastest-growing economies worldwide in 2024 will be in Africa. *Carnegie Endowment for International Peace*. 2024. URL: <https://carnegieendowment.org/carnegie-africa-program-newsletter/9-of-the-20-fastest-growing-economies-worldwide-in-2024-will-be-in-africa?lang=en> (дата звернення: 28.11.2024).
12. Obadare E. New scramble for Africa. *Council on Foreign Relations*. 2023. URL: <https://www.cfr.org/blog/new-scramble-africa> (дата звернення: 11.12.2024).
13. Бобровицький А., Колосова В., Ус І. Забезпечення економічних інтересів України у відносинах з країнами Субсахарської Африки : аналіт. доп. / Нац. ін-т стратег. досліджень. 2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_16_2021.pdf (дата звернення: 28.11.2024).
14. UN General Assembly calls for immediate end to war in Ukraine. *UN News*. 2023. URL: <https://news.un.org/en/story/2023/02/1133847> (дата звернення: 19.11.2024).
15. General Assembly Overwhelmingly Adopts Resolution Demanding Russian Federation Immediately End Illegal Use of Force in Ukraine. *UN News*. 2022. URL: <https://press.un.org/en/2022/ga12407.doc.htm> (дата звернення: 19.11.2024).
16. Ukraine: UN General Assembly demands Russia reverse course on “attempted illegal annexation”. *UN News*. 2023. URL: <https://news.un.org/en/story/2022/10/1129492> (дата звернення: 19.11.2024).
17. Комунікаційна стратегія Україна – країни Африки. 2023. URL: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/strategiya-afrika-1.pdf> (дата звернення: 19.11.2024).
18. Berlin J., Clement D., Elufisan L. The Blood Gold Report. *21 Democracy*. 2023. URL: <https://bloodgoldreport.com/wp-content/uploads/2023/12/The-Blood-Gold-Report-2023-December.pdf> (дата звернення: 22.11.2024).
19. Здобутки МЗС України на африканському напрямі у 2022 році. URL: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/PRESS/mfa-digest-2022.pdf> (дата звернення: 17.12.2023).
20. Розуміючи роль і вплив Африканського континенту, Україна відкриває нові польсьства в Африці / Прес-служба Апарату Верховної Ради України. 2024. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/253778.html> (дата звернення: 17.12.2023).

21. Mohamedou K. The Wagner Group, Russia's Foreign Policy and Sub-Saharan Africa. *Geneva Centre for Security Policy*. 2024. URL: <https://www.gcsp.ch/sites/default/files/2024-12/geneva-paper-32-2024.pdf> (дата звернення: 19.11.2024).
22. Mapping Disinformation in Africa. *Africa Center for Strategic Studies*. 2024. URL: <https://africacenter.org/spotlight/mapping-a-surge-of-disinformation-in-africa/> (дата звернення: 19.11.2024).

REFERENCES

1. Oliinyk, Yu., Oliinyk-Domochko, M., Maksymov, A. (2023). Vplyv dilnosti PVK «Vahner» na derzhavy Afryky: naslidky dlia Ukrainy. *International Security Analytics*. URL: <https://analytics.intsecurity.org/wagner-group-africa> [in Ukrainian].
2. Mishyn, O. (2021). Afryka yak priorytetnyi napriam zovnishnoi polityky Ukrainy. *Ukraina dyplomatychna – Diplomatic Ukraine*, 22, 651–668 [in Ukrainian].
3. Erman, H. (2019). Nedoostinena. Yak Afryka mozhe vriatuvaty maibutnie Ukrainy. *BBC News Ukraina*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52988666> [in Ukrainian].
4. Duhinets, H., Omran, Kh. (2023). Torhovelni vidnosyny Ukrainy z krainamy Blyzkooho Skhodu ta Pivnichnoi Afryky. *Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky – Journal of European Economy*, 21, 482–498 [in Ukrainian].
5. Fedun, I., Oleinikov, Yu., Siepicheva, O. (2022). Torhovelne spivrobitnytstvo Ukrainy z krainamy Pivnichnoi Afryky. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society*, 46, 215–222 [in Ukrainian].
6. Lukash, O. (2016). Indiiia – Afryka: novyi format vidnosyn XXI st. *Hlobalni transformatsiini protsesy v krainakh svitovoi peryferii (rehion Subsakharskoi Afryky)*: proceedings of the Scientific and Practical Conference. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/822/> [in Ukrainian].
7. The World Bank Data: GDP. (2023). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD> (дата звернення: 17.03.2023).
8. Katsouris, C. (2011). Africa's oil and gas potential. *Energy Intelligence*. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Africa/161111katsouris.pdf>.
9. Persson, R. (1977). Forest Resources of Africa: An Approach to International Forest Resource Appraisals. *Institutionen For Skogstaxering*. URL: https://foris.fao.org/static/data/fra2010/ForestResourcesofAfrica_Part2.pdf.
10. Lyddon, C. (2018). Sub-Saharan Africa falling short in grain production. *World Grain*. URL: <https://www.world-grain.com/articles/10887-sub-saharan-africa-falling-short-in-grain-production>.
11. Usman, Z. (2024). 9 of the 20 fastest-growing economies worldwide in 2024 will be in Africa. *Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://>

- carnegieendowment.org/carnegie-africa-program-newsletter/9-of-the-20-fastest-growing-economies-worldwide-in-2024-will-be-in-africa?lang=en.
12. Obadare, E. (2023). New scramble for Africa. *Council on Foreign Relations*. URL: <https://www.cfr.org/blog/new-scramble-africa>.
 13. Bobrovytskyi, A., Kolosova, V., Us, I. (2021). Zabezpechennia ekonomichnykh interesiv Ukrainy u vidnosynakh z krainamy Subsakharskoi Afryky: analit. dop. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen – National Institute for Strategic Science*. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_16_2021.pdf [in Ukrainian].
 14. UN Press Service (2023). UN General Assembly calls for immediate end to war in Ukraine. URL: <https://news.un.org/en/story/2023/02/1133847>.
 15. UN Press Service (2022). General Assembly Overwhelmingly Adopts Resolution Demanding Russian Federation Immediately End Illegal Use of Force in Ukraine. URL: <https://press.un.org/en/2022/ga12407.doc.htm>.
 16. UN Press Service (2022). Ukraine: UN General Assembly demands Russia reverse course on “attempted illegal annexation”. URL: <https://news.un.org/en/story/2022/10/1129492>.
 17. Komunikatsiina stratehiia Ukraina – krainy Afryky (2023). URL: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/strategiya-afrika-1.pdf> [in Ukrainian].
 18. Berlin, J., Clement, D., Elufisan, L. (2023). The Blood Gold Report. *21 Democracy*. URL: <https://bloodgoldreport.com/wp-content/uploads/2023/12/The-Blood-Gold-Report-2023-December.pdf>.
 19. Zdobutky MZS Ukrainy na afrykanskomu napriami u 2022. URL: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/PRESS/mfa-digest-2022.pdf> [in Ukrainian].
 20. Pres-sluzhba Verkhovnoi Rady Ukrainy (2024). Rozumiuchy rol i vplyv Afrykanskooho kontynentu, Ukraina vidkryvaie novi posolstva v Afrytsi. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/253778.html> [in Ukrainian].
 21. Mohamedou, K. (2024). The Wagner Group, Russia’s Foreign Policy and Sub-Saharan Africa. *Geneva Centre for Security Policy*. URL: <https://www.gcsp.ch/sites/default/files/2024-12/geneva-paper-32-2024.pdf>
 22. Africa Center for Strategic Studies (2024). Mapping Disinformation in Africa. URL: <https://africacenter.org/spotlight/mapping-a-surge-of-disinformation-in-africa/>.

Oliynyk-Domochko Marta Serhiivna, Ph. D in Political Sciences, Analyst of the Global Ukraine Foundation, Kyiv, Ukraine.

CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR COOPERATION DEVELOPMENT BETWEEN UKRAINE AND AFRICAN COUNTRIES

This article describes the historical retrospective and current state of relations between Ukraine and African countries, highlights the main directions of development of bilateral

cooperation in the context of the Russian-Ukrainian war. The work identifies key areas of cooperation and the main potential foreign policy partners of Ukraine on the African continent, Russian interests in cooperation with Africa.

Keywords: *Africa, Ukraine, foreign policy, security, conflicts.*

Кундеус Оксана Миколаївна, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Рівненського державного гуманітарного університету, Україна
e-mail: oksana.kundeus@rshu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1162-3858

СТРАТЕГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ НАТО: ЕВОЛЮЦІЯ ГОЛОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ ТА ЗМІНИ У ПРІОРИТЕТАХ

У статті досліджується Стратегічна концепція НАТО 2022 р. в контексті актуальних для НАТО викликів, ризиків та загроз, спричинених радикальними змінами міжнародного безпекового середовища, їх наслідки та заходи щодо забезпечення безпеки Альянсу. Проаналізовано трансформаційний вплив стратегічної конкуренції на ширше середовище безпеки Альянсу з урахуванням еволюції головних положень аналогічних концепцій НАТО.

Ключові слова: *Стратегічна концепція НАТО, загрози, стратегічне безпекове середовище, стратегічна конкуренція, стримування та оборона, кооперативна безпека.*

Постановка проблеми. Російська агресія проти України, яка розпочалась у 2014 р. окупацією та нелегальною анексією Криму, повномасштабне вторгнення у 2022 р., наочно демонструють розбалансованість раніше дієвих механізмів системи європейської безпеки. Це змушує будь-яку з держав поновому оцінити спроможності забезпечувати національну безпеку, організувати оборону, застосовуючи власні збройні сили та потенціал сил колективного захисту. У цьому контексті для держав – членів НАТО та їхніх партнерів, до яких належить Україна, Стратегічна концепція НАТО є одним з основних документів, реалізація якого буде визначати основи забезпечення їхньої власної та колективної безпеки й оборони. Зрозуміло, що після зазначених подій деякі ідеї та оцінки потребували перегляду. Безпекова та політична ситуація в Європі, а також можливі відносини з Російською Федерацією різко змінилися. Російська агресія змінила чинну архітектуру безпеки, спричинила необхідність перегляду стратегій і оборонних планів у Європі, а також відносин із партнерами, а крім того, бачення майбутнього безпекового порядку.

Стратегічна концепція НАТО є одним із ключових документів, що визначає стратегічні пріоритети, завдання та напрями розвитку Північноатлантичного альянсу. Цей документ слугує основою для адаптації Альянсу до дина-

мічних змін у міжнародному безпековому середовищі, таких як зростання глобальної стратегічної конкуренції, регіональні конфлікти, загроза тероризму, розвиток нових технологій і кіберзагрози.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю розуміння стратегічних змін у діяльності НАТО та впливу їх на глобальну й регіональну безпеку. У сучасних умовах зростання загроз, пов'язаних із порушенням міжнародного правопорядку, роль НАТО як гаранта стабільності євроатлантичного простору стає надзвичайно важливою. Для України, яка перебуває в умовах війни, аналіз нових стратегічних підходів Альянсу має вирішальне значення щодо формування власної політики національної безпеки та співпраці з міжнародними партнерами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження цієї тематики ґрунтується на вивченні й аналізі джерел, наукових та експертних оцінок. Джерельна база дослідження складається з офіційних документів НАТО [2; 3; 8; 15], матеріалів Організації та її структур [9; 12], що дозволило проаналізувати стратегічні концепції 1991 р. [7], 1999 р. [10] як документів, що визначали становлення Альянсу після «холодної війни». Звернення до офіційних джерел дало змогу порівняти Стратегічні концепції 2010 р. [11] та 2022 р. [1] та висвітлити зміни у пріоритетах та змісті політичних і воєнних завдань Альянсу. Вивчення й аналіз науково-дослідних робіт [13] та аналітичних оцінок, зокрема Кулик Т. [4], Бадрак В. [5], Кулик Т., Прошин Д. [6], Давимука О. [14], Затинайко О., Павленко В., Крикун П. [16], щодо досліджуваної тематики в межах НАТО відповідає певним періодам трансформаційного процесу в історії Альянсу.

Метою статті є аналіз Стратегічної концепції НАТО 2022 р., визначення її ключових новацій порівняно з попередніми версіями, а також оцінка її впливу на систему міжнародної безпеки та безпекові перспективи України.

Виклад основного матеріалу. Під час саміту в Мадриді Північноатлантичним Альянсом була прийнята та затверджена Стратегічна концепція НАТО 2022 р. – політичний документ НАТО найвищого рівня – «у критичний для безпеки і міжнародного миру і стабільності час, коли війна повернулася на європейський континент» [1]. Однак вона значною мірою базується на попередньо узгоджених позиціях та формулюваннях Лондонської декларації 2019 р. [2] та Брюссельської декларації 2021 р. [3] та є достатньо гнучкою, щоб витримати випробування часом [4].

Для кращого розуміння особливостей ухваленої нової Концепції варто звернути увагу на еволюцію головних положень попередніх аналогічних концепцій. Особливий інтерес становить аналіз змін у пріоритетах та змісті політичних і воєнних завдань Альянсу, а також у його відносинах із росією.

Відмітимо, що перші чотири стратегічні концепції НАТО (1950, 1952, 1957 та 1968 рр.) залишалися секретними документами до закінчення «холодної війни». У подальшому, в нових геополітичних умовах, було прийнято три публічні стратегічні концепції НАТО (1991, 1999 та 2010 рр.), які доповнювалися відповідними секретними воєнними документами.

Зауважимо, що за часів «холодної війни» стратегічні концепції НАТО розроблялися переважно військовими, а ухвалювалися – політичними органами Альянсу. Після її завершення процедура змінилася: розроблення їх здійснюють політичні органи Альянсу, а військові лише надають необхідні консультації [5].

Термін «трансформація НАТО» починає широко використовуватись після закінчення «холодної війни» й знаменує перехід від оборонного та реагуючого підходу до безпеки до підходу активного, зосередженого на проєктуванні безпеки. Оборонний підхід передбачав підтримання постійної готовності для стримування агресії й наявність потенціалу для її відбиття. Активний підхід полягав у застосуванні кризового менеджменту як комплексу мір: від усунення причин для конфронтації до врегулювання криз та конфліктів. Кожен із підходів вимагав відповідних засобів забезпечення.

Вважаємо, що дебати щодо необхідності існування НАТО після закінчення «холодної війни» були безпідставними й викликані емоційним сприйняттям радикальності змін. Суттєвою для обґрунтування подальшого сенсу існування НАТО як організації колективної оборони була незмінність мети та принцип членства, закладені в Північноатлантичному Договорі. Проте для захисту своїх членів Альянс мав зберігати дієвий стан, а не бути інертною «організацією Договору». Швидкі зміни безпекового середовища привели до необхідності застосування активного підходу до забезпечення безпеки й трансформації НАТО в організацію, яка має спроможність його втілювати, що й було закріплено появою серед основних завдань НАТО в першій відкритій Стратегічній концепції НАТО 1991 р. «попередження та врегулювання конфліктів» [6].

Стратегічна концепція НАТО 1991 р. зафіксувала перехід до принципово нових геостратегічних та безпекових умов, які склалися по завершенні «холодної війни». Вона суттєво відрізнялася від попередніх концепцій. Основні її положення ґрунтувалися на значно ширшому підході до визначення безпеки, який, крім оборонного виміру, приділяв увагу політичним, економічним, соціальним, екологічним та іншим її аспектам. Уперше цей документ мав неконфронтаційний характер: поряд із підтриманням колективної оборони країн – членів Альянсу, що є його основоположною метою, йшлося також про покращення та поширення безпеки в Європі в цілому через партнерство і співробітництво з колишнім противником – СРСР [7].

У Концепції вже не було традиційного тлумачення «загрози зі Сходу» як головного дестабілізаційного фактору. Навпаки, наголошувалося, що загрозу повномасштабного нападу на всі європейські країни фактично усунуто, і тому це більше не є головним для стратегії Альянсу. Разом із тим у відносинах без ворожості та в співпраці радянський військовий потенціал і його нарощування, включаючи ядерний вимір, усе ще вважався найважливішим фактором, який НАТО слід було урахувати для підтримки стратегічного балансу в Європі. Констатовалося, що припинення протистояння Схід–Захід значно знизило ризик великого конфлікту в Європі [5].

А нові ризики для Альянсу пов'язувалися з економічною та політичною нестабільністю, які мали місце на пострадянському просторі. Та незважаючи на те, що ця Концепція передбачала згадану зміну політичного курсу Альянсу, у ній залишилось положення стосовно того, що «НАТО має намір зберегти в Європі достатні ядерні сили ... як надійний і ефективний елемент стратегії союзників по запобіганню війні» [7].

Створення відносин на основі діалогу та взаєморозуміння, партнерства та співробітництва мало бути засобом усунення суперечностей і запобігання виникненню криз та переростання їх у конфлікти. Якщо мирне протистояння ризикам та загрозам виявлялось недовим, Альянс мав бути спроможним до подолання кризи чи врегулювання конфлікту й недопущення їхнього впливу або поширення на країни – члени НАТО [6].

Нарешті, вказана Концепція, з точки зору процедури її підготовки та характеру, вперше була несекретним документом. Така традиція публічної підготовки та оприлюднення стратегічних документів Альянсу зберігається й досі.

Відмітимо, що наприкінці 1991 р. припинили існування СРСР та Варшавський блок. НАТО з метою реалізації цієї Концепції була розпочата в 1994 р. програма «Партнерство заради миру» [8], до якої залучилися 23 європейські країни та колишні республіки СРСР, що не були членами Альянсу. Крім того, Білорусь, Казахстан та Україна в 1993–1994 рр. приєдналися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерні держави. У 1997 р. було укладено Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО [9], а також Основоположний акт про взаємні відносини, співпрацю і безпеку між РФ і НАТО. Пізніше, у 1999 р. Чеська Республіка, Угорщина та Польща вступили до Альянсу.

Вказані та інші зміни в євроатлантичному безпековому середовищі було враховано в черговій Стратегічній концепції НАТО (1999 р.) [10]. Її головною ідеєю стало вільне розширення Альянсу. Запроваджувався План дій щодо членства (ПДЧ). Ця програма покликана була надавати допомогу країнам-претендентам у підготовці до можливого членства в НАТО. Характерно,

що в цій Концепції про росію йшлося в розділі про партнерство, співпрацю і діалог, а не в розділі загроз та викликів.

Разом із тим у ній з'явилася теза щодо необхідності збереження переваги Альянсу у звичайних озброєннях в Європі, тоді як попередня Концепція ставила на меті підтримку балансу сил. Уточнювалося, що метою Альянсу є, крім іншого, сприяння миру та стабільності не лише в Європі, як це передбачалося раніше, а «в усьому євроатлантичному регіоні». І до головних завдань НАТО зі стримування та оборони було додано нове завдання: «Партнерство: розвиває широкомасштабні програми партнерства, співпраці та діалогу з іншими країнами євроатлантичного регіону з метою посилення прозорості, взаємодовіри і спроможності діяти разом з країнами Альянсу» [10]. Уперше було визначено роль та місце в євроатлантичному просторі безпеки України та росії.

У цій Концепції наголошувалося про позитивні зміни в стратегічному середовищі й малу ймовірність великомасштабної агресії проти Альянсу із застосуванням звичайних озброєнь. При визначенні ризиків у сфері безпеки, крім звичайних загроз (нестабільність всередині та поза межами євроатлантичного регіону, можливість регіональних криз на периферії Альянсу, розповсюдження зброї масового знищення (ЗМЗ) та нових технологій із виробництва зброї тощо), уперше зверталось увагу на небезпеку інформаційних операцій проти НАТО, здатних зруйнувати її інформаційні системи. При цьому в ній не визначався конкретний противник Альянсу [5].

У 2010 р. на саміті Альянсу в Лісабоні було затверджено нову Стратегічну концепцію НАТО. Союзники визначили три головних завдання Альянсу:

- 1) колективна оборона та безпека;
- 2) управління кризами;
- 3) безпека через співробітництво [11].

Також цей документ визначив основні загрози для Альянсу, такі як розповсюдження ракетної та ядерної зброї, тероризму, кібератак, екологічні проблеми тощо. Окрім цього, Стратегія визначала політичну та воєнну стратегічну адаптацію НАТО на короткострокову та середньострокову перспективу [12].

Крім того, у Концепції стверджувалося, що в євроатлантичному регіоні встановлено мир, і загроза нападу на територію НАТО є низькою. Це вважалося історичним успіхом політики оборони, євроатлантичної інтеграції й активного партнерства, якою керувались НАТО більш ніж пів віку. Тому Альянс не розглядав жодну країну як противника. У ній, як і в раніше згаданій концепції 1999 р., загрози безпеці в євроатлантичному регіоні пов'язувалися з розповсюдженням балістичних ракет та ЗМЗ, тероризмом, кібератаками, новими технологіями тощо.

Уперше передбачалося розвивати можливості для захисту населення і території Альянсу від атак балістичних ракет як ключового елемента колективної оборони, що робить внесок і сприяє неподільності безпеки НАТО. Планувалося активно прагнути до співпраці у сфері протиракетної оборони (ПРО) з росією та іншими євроатлантичними партнерами.

Співробітництво НАТО з РФ вважалося, як і раніше, стратегічно важливим, оскільки воно робитиме внесок у створення спільного простору миру, стабільності й безпеки. Зазначалося, що НАТО не становить загрози для Росії. Навпаки, Альянс хоче бачити справжнє стратегічне партнерство з росією, очікуючи на взаємність від неї. Крім того, підкреслювалося, що, незважаючи на розбіжності щодо конкретних питань, безпека НАТО та росії є взаємопов'язаною. Пропонувалося поглиблювати політичні консультації та практичне співробітництво у сферах спільних інтересів, у тому числі з ПРО, боротьби з тероризмом, з розповсюдженням наркотиків, піратством тощо, використовуючи потенціал Ради НАТО – Росія для діалогу і спільних дій.

Однак уже через чотири роки виявилася нереальною реалізація вказаних та інших положень цієї Концепції. Росія розпочала у 2014 р. чергову в Європі цілком неспровоковану війну проти України, яка стала найбільш масштабною та жорстокою після Другої світової війни. Очільники Кремля вважають її війною проти Заходу, ЄС та НАТО [5].

Наголосимо, що попередній підхід НАТО до відносин із росією – діалог і стримування – продемонстрував свою некомпетентність, оскільки це було сприйняте Кремлем як слабкість Альянсу, а не як запрошення до спільного пошуку рішень. НАТО потребує дотримання чітких умов у відносинах з РФ. Неспровоковане та невиправдане вторгнення росії в Україну та нехтування міжнародним правом становлять серйозну загрозу євроатлантичній безпеці та матимуть геостратегічні наслідки. Встановлення «червоних ліній» недостатньо, якщо ці лінії неоднозначні й не доповнюються рішучістю протидіяти в разі їхнього перетину [13].

Саміт НАТО в Мадриді в липні 2022 р., через 5 місяців після початку широкомасштабної війни росії проти України, протягом яких союзники як ніколи раніше швидко згуртувались і мобілізувались, констатував, що в середовищі безпеки, яке радикально змінилося... війна повернулася на європейський континент... НАТО переживає критичний час для безпеки, міжнародного миру і стабільності, й рішення, які було прийнято, започатковують новий «етап на шляху зміцнення Альянсу і прискорення його адаптації».

Під час Мадридського саміту було прийнято нову Стратегічну концепцію НАТО–2022 (NATO 2022 Strategic Concept), яка є вищим політичним документом НАТО, що підтверджує цінності та мету Альянсу, забезпечує колек-

тивну оцінку середовища безпеки та стимулює його стратегічну адаптацію й трансформацію [6].

Новий стратегічний документ затверджено, як задекларували самі союзники, у критичний час для їхньої безпеки. В основі Стратегічної концепції – 2022 лежить «360-градусний підхід», який визначає три основні завдання Альянсу: стримування та оборона; запобігання кризам та управління ними; безпека через співпрацю. Наголошено на необхідності посилити перше завдання з відсиленням до ст. 5 Вашингтонського договору. Ключовою відмінністю від попередньої концепції є наголос на оборонному характері НАТО [14].

Наголосимо, що питанням стримування й оборони в новій Концепції присвячено майже третину її змісту в 14 з 49 статей, тоді як, для прикладу, у попередній «миролюбній та партнерській» концепції (2010 р.) вони склали лише 15% її змісту в 4 із 38 статей.

При цьому, мабуть у відповідь на ядерний шантаж з боку росії, у новій Концепції більш докладно викладено питання щодо особливостей мети ядерних сил НАТО, їхнього складу, політики ядерного стримування, центрів прийняття рішень на застосування цих сил, внеску до них неядерних країн – членів Альянсу тощо.

Уперше в новій Концепції передбачається можливість застосування колективних сил Альянсу, посиляючись на ст. 5 Північноатлантичного договору [15] у випадках, коли один чи сукупний набір зловмисних кібердій або ворожі операції всередині космосу чи «змішані» операції з використанням державами та недержавними суб'єктами політичних, економічних, енергетичних, інформаційних та інших гібридних тактик здатні досягти рівня збройного нападу.

За пропозицією України, у новій Концепції, на відміну від концепції 2010 р., зазначається, що Чорноморський регіон має стратегічне значення для Альянсу. Тому НАТО: підтримуватиме євроатлантичні прагнення зацікавлених країн у цьому регіоні; посилюватиме зусилля, щоб зміцнити їхню здатність протистояти чітким загрозам і викликам, з якими вони стикаються; підвищуватиме їхню стійкість до зловмисного втручання та примусу третіх сторін [5].

На відміну від попередньої концепції, де джерела загроз були здебільшого знеособленими та мали транскордонний характер, нова концепція чітко ідентифікує загрози й виклики з боку конкретних авторитарних акторів. Російську Федерацію визначено як найбільшу і пряму загрозу безпеці союзників, а також миру й стабільності в євроатлантичному регіоні. Її мілітаризація, зокрема в регіонах Балтійського, Чорного та Середземного морів, «разом із військовою інтеграцією з Білоруссю» становлять виклик безпеці та інтересам Альянсу. Такі тези кардинально відрізняються від сприйняття союзниками росії десятирічної давнини, де Москву характеризували як «конструктивного партнера».

Наразі ж НАТО має намір відповідати на російську загрозу та ворожі дії РФ об'єднано й відповідально, підтримуючи партнерів у протидії її «зловмиському втручанню та агресії». Тим часом держави – члени Альянсу залишають відкритими «канали зв'язку» з РФ для запобігання ескалації.

Уперше в Стратегічній концепції НАТО відзначено підхід Альянсу до взаємодії з КНР (такого зовсім не було в документі 2010 р.). Союзники визначають амбіції й політику примусу (coercive policies) Китаю як виклик своїм інтересам, безпеці й цінностям, зокрема в контексті застосування КНР широкого спектра гібридних інструментів впливу. Як виклик визначили й поглиблення стратегічного партнерства КНР і РФ та їхні «взаємопідсилювальні спроби підірвати міжнародний порядок». Альянс так само відкритий для конструктивної та прозорої взаємодії з Китаєм, водночас має намір спільно протистояти системним викликам з боку КНР, особливо її зусиллям «щодо розколу Альянсу». Відповідна позиція демонструє сприйняття політики Китаю як довгострокового та системного виклику для НАТО, що унеможливує взаємодію як стратегічне партнерство або співробітництво [14].

Крім того, у документі розширено спектр інших загроз. До них віднесено тероризм, конфлікти, нестабільність в Африці та на Близькому Сході, кіберзагрози, нові технології, ерозію архітектури контролю над озброєннями та зміну клімату [16].

Також Концепція наголошує на важливості «політики відкритих дверей» – для України, яка прагне якнайшвидшої інтеграції в євроатлантичний безпековий простір та набуття членства в НАТО, це є вкрай актуальним. Адже НАТО залишається найефективнішою системою колективної оборони у світі. І в Концепції наголошується, що «основним завданням і найвищою відповідальністю Альянсу є гарантування колективної оборони держав-членів від усіх загроз з усіх напрямків». Тож саме вступ України до НАТО є головною гарантією безпеки для країни в майбутньому [12].

Це, по суті, є відповіддю на ультиматуми Росії стосовно повернення Альянсу до складу та кордонів, які існували в 1997 р., його нерозширення, неприйняття до нього України та інших країн тощо [5].

Висновки. Трансформація НАТО є тривалим і безперервним процесом, оскільки в безпековому, політичному, економічному, соціальному середовищі постійно відбуваються зміни, які часто створюють для Альянсу труднощі та вимагають прийняття складних рішень. Для забезпечення безпеки, згідно з новою стратегією, перед НАТО стоять три основні завдання: стримування та оборона; запобігання кризам та управління ними; безпека через співпрацю. Усе це необхідно для стримування агресивних дій тих країн, які не дотримуються міжнародного права й прагнуть знищити модель світового порядку, яка виникла після 1945 р., нав'язавши власне бачення міжнародних відносин.

Таким чином, Стратегічна концепція НАТО–2022 р. підтверджує, що основною метою Альянсу є забезпечення свободи і безпеки всіх її членів як політичними, так і військовими засобами. Для світової спільноти важливим є відслідковування та оцінка реальних практичних кроків, які здійснюватимуться керівництвом Альянсу, його органами та країнами-членами задля реалізації її положень, пов'язаних із допомогою Україні у війні з Росією, на-самперед нашим Збройним Силам, та сприяння її швидкому просуванню на шляху вступу до НАТО.

Успіх в її реалізації та досягненні цілей залежатиме від згуртованості Альянсу, підтримки союзників, але особливо від здатності членів НАТО передбачати події та готуватися до них, а не просто реагувати. Тому ключем до довголіття Альянсу є сили його вміння адаптуватися до нових умов та зберігати власну значущість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегічна концепція НАТО – 2022 : ухв. главами держав і урядів на Мадридському саміті НАТО 29 черв. 2022 р. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept-ukr.pdf.
2. London Declaration issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council. NATO official. London, 3–4 December 2019. URL: https://www.nato.int/cps/da/natohq/official_texts_171584.htm.
3. Brussels Summit Communiqué issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Brussels 14 June 2021. URL: https://www.nato.int/cps/cz/natohq/news_185000.htm.
4. Кулик Т., Прошин Д. Стратегічна концепція 2022: пріоритети, спроможність та реальність в умовах стратегічної конкуренції. Науковий вісник ДДУВС. 2022. Спец. вип. №2. С. 43–52. doi: 10.31733/2078-3566-2022-6-43-52.
5. Бадрак В. Нова стратегічна концепція НАТО. Погляд на зміст. Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння. URL: <https://cacds.org.ua/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B3%D0%BB/>.
6. Кулик Т. Трансформація НАТО в умовах стратегічної конкуренції. *Грані* : наук.-теор. альманах. 2023. 26 (2). С. 66–74. doi: <https://doi.org/10.15421/172329>.
7. The Alliance's New Strategic Concept (1991) agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council. 07 Nov. 1991–08 Nov. 1991 URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23847.htm?selectedLocale=en.

8. Програма «Партнерство заради миру». Останнє оновлення: 28 черв. 2024 р. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50349.htm.
9. Хартія про Особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. 09.07.1997. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_25457.htm?selectedLocale=uk.
10. Стратегічна Концепція Альянсу : затв. главами держав і урядів, які взяли участь в засіданні Північноатлантичної ради у Вашингтоні (Федеральний округ Колумбія) 23–24 квіт. 1999 р. URL: https://www.nato.int/cps/sk/natohq/official_texts_27433.htm?selectedLocale=uk.
11. Стратегічна концепція оборони та безпеки членів Організації Північноатлантичного договору : прийнята главами держав та урядів у Лісабоні 19 листоп. 2010 р. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_68580.htm?selectedLocale=uk.
12. Стратегічні концепції НАТО: історія та сучасність кризь призму безпеки. Україна до НАТО. URL: <https://ukrainetonato.com.ua/75-rokiv-nato/strategichni-kontseptsii-nato-istoriia-ta-suchasnist-kriz-pryzmu-bezpeky/>.
13. Вісім тез від української експертної спільноти щодо Стратегічної концепції НАТО 2030 / Рада зовнішньої політики «Українська призма». URL: https://prismua.org/wp-content/uploads/2022/04/8points_ukr.pdf.
14. Давимука О. Результати мадридського саміту НАТО 29–30 червня 2022 р. / Центр зовнішньополітичних досліджень НІСД. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-07/davimuka-2.pdf>.
15. Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 р. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_17120.htm.
16. Затинайко О., Павленко В., Крикун П. Основні положення нової Стратегічної концепції НАТО – 2022, наслідки для України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2023. № 1 (77). С. 20–24. doi: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2023-1-77/20-24>.

REFERENCES

1. Strategichna kontseptsii NATO – 2022 ukhvalena hlavamy derzhav i uriadiv na Madrydskomu samiti NATO 29 chervnia 2022 roku. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept-ukr.pdf.
2. London Declaration issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council. NATO official. London, 3–4 December 2019. URL: https://www.nato.int/cps/da/natohq/official_texts_171584.htm.
3. Brussels Summit Communiqué issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Brussels 14 June 2021. URL: https://www.nato.int/cps/cz/natohq/news_185000.htm.
4. Kulyk, T., Proshyn, D. (2022). Strategichna kontseptsii 2022: priorytety, spromozhnist ta realnist v umovakh strategichnoi konkurentsii. *Naukovyi visnyk DDUVS – Scientific bulletin DDUVS*, 2, 43–52. doi: 10.31733/2078-3566-2022-6-43-52 [in Ukrainian].

5. Badrak, V. (2022) Nova stratehichna kontseptsii NATO. Pohliad na zmist. *Tsentr doslidhen armii, konversii ta roboiennia – Army, Conversion and Disarmament Research Center*. URL: <https://cacds.org.ua/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B3%D0%BB/> [in Ukrainian].
6. Kulyk, T. (2023). Transformatsiia NATO v umovakh stratehichnoi konkurentsii. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani – Scientific and theoretical almanac Hrani*, 26 (2), 66–74. doi: <https://doi.org/10.15421/172329> [in Ukrainian].
7. The Alliance’s New Strategic Concept (1991) agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council. 07 Nov. 1991–08 Nov. 1991. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23847htm?selectedLocale=en.
8. Prohrama «Partnerstvo zarady myru». Ostannie onovlennia: 28 chervnia 2024 r. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50349.htm.
9. Khartiia pro Osoblyve partnerstvo mizh Ukrainoiu ta Orhanizatsiieu Pivnichno-Atlantychnoho Dohovoru. 09. 07. 1997. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_25457.htm?selectedLocale=uk.
10. Stratehichna Kontseptsii Aliansu. Zatverdzhena hlavamy derzhav i uriadiv, yaki vzialy uchast v zasidanni Pivnichnoatlantychnoi rady u Vashynhtoni (Federalnyi okruh Kolumbiia) 23–24 kvitnia 1999 roku. URL: https://www.nato.int/cps/sk/natohq/official_texts_27433.htm?selectedLocale=uk.
11. Stratehichna kontseptsii obrony ta bezpeky chleniv Orhanizatsii Pivnichnoatlantychnoho dohovoru, pryiniata hlavamy derzhav ta uriadiv u Lisaboni 19 lystopada 2010 roku. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_68580.htm?selectedLocale=uk.
12. Stratehichni kontseptsii NATO: istoriia ta suchasnist kriz pryzmu bezpeky. *Ukraina do NATO – Ukraine to NATO*. URL: <https://ukrainetonato.com.ua/75-rokiv-nato/stratehichni-kontseptsii-nato-istoriia-ta-suchasnist-kriz-pryzmu-bezpeky/> [in Ukrainian].
13. Visim tez vid ukrainskoi ekspertnoi spilnoty shchodo Stratehichnoi kontseptsii NATO 2030. Rada zovnishnoi polityky «Ukrainska pryzma». URL: https://prismua.org/wp-content/uploads/2022/04/8points_ukr.pdf [in Ukrainian].
14. Davymuka, O. (2022). Rezultaty madrydskoho samitu NATO 29–30 chervnia 2022 r. *Tsentr zovnishnopolitychnykh doslidzhen NISS–Center for Foreign Policy Studies NISS*. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-07/davimuka-2.pdf> [in Ukrainian].
15. Pivnichnoatlantychnyi dohovor. Vashynhton, okruh Kolumbiia, vid 4 kvitnia 1949 r. (1949). URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_17120.htm
16. Zatynaiko, O., Pavlenko, V., Krykun, P. (2023). Osnovni polozhennia novoi Stratehichnoi kontseptsii NATO – 2022, naslidky dlia Ukrainy. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu obrony*

Ukrainy – Collection of scientific papers of the Center for Military Strategic Studies of the National Defense University of Ukraine, 1 (77), 20–24. doi: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2023-1-77/20-24> [in Ukrainian].

Kundeus Oksana Mykolaivna, Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Political Science and International Relations, Rivne State University of Humanities, Ukraine

NATO'S STRATEGIC CONCEPTS: EVOLUTION OF THE MAIN PROVISIONS AND CHANGES IN PRIORITIES

The article examines NATO's Strategic Concept 2022 in the context of current challenges, risks and threats to NATO caused by radical changes in the international security environment, their consequences and measures to ensure the Alliance's security. The transformational impact of strategic competition on the wider security environment of the Alliance is analyzed, taking into account the evolution of the main provisions of similar NATO concepts.

Keywords: *NATO Strategic Concept, threats, strategic security environment, strategic competition, deterrence and defense, cooperative security.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК: 316.334.56:711.4(477)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.64.324584>

Шкуров Євген Владленович, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри журналістики та реклами,
Державний торговельно-економічний університет, м. Київ, Україна
e-mail: yevhen.shkurov@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5947-599X

СУСПІЛЬНИЙ АСПЕКТ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В ПОВОЄННОМУ ВІДНОВЛЕННІ МІСТ

Стаття аналізує повоєнне відновлення міст крізь призму сталого розвитку та соціології міста з урахуванням соціокультурних, економічних та екологічних аспектів. Розглянуто виклики урбанізації (джентрифікація, цифровізація, екологічні загрози тощо) та інноваційні підходи до їх подолання, з акцентом на комплексності, міждисциплінарності та ролі державної політики.

Ключові слова: сталий розвиток, соціологія міста, повоєнне відновлення, урбанізація, соціальна інклюзія, урбаністичне планування, Україна.

Постановка проблеми. Сталій розвиток охоплює економічні, соціальні та екологічні аспекти. По закінченні війни сталий розвиток набуде нового значення, оскільки процес відновлення міст дає можливість закласти основу для стійкого майбутнього, при цьому впроваджувати інноваційні підходи і виправляти помилки. Як показує історія повоєнної реконструкції міст (наприклад відновлення Києва після Другої світової війни або Берліна після падіння Берлінської стіни), процес відбудови часто стає точкою відліку для урбаністичних перетворень. У випадку сучасної України це може бути поштовхом для переходу до більш ефективних і сталих моделей міського розвитку.

Сучасні міста – це складні соціокультурні системи, де економічні, культурні, політичні, ідеологічні та технологічні аспекти перетинаються й формують унікальний соціокультурний фізичний та цифровий простір. Соціологія міста кінця ХХ ст. описує нові соціальні та економічні процеси, типові для пізнього модерну. У центрі уваги з'являються глобальні ринки й національні мережі, посилюється ролі знань і комунікацій, креативна та інформаційна економіка визначає розвиток регіонів. Пізній модерн підкреслює

складність і швидкоплинність цих процесів. Соціологія міста кінця ХХ – поч. ХХІ ст. пропонує широкий спектр теоретико-методологічних підходів, на які можна зважати при сталому розвитку та відновленні міст. Так у цей період у науковій дискусії з'явилися концепти глобальних міст (Sassen) [27], інформаційного та мережевого суспільства (Castells) [17; 18], розумних міст (Townsend) [31], планетарної урбанізації (Brenner, Schmid) [16], креативного класу (Florida) [19] тощо, до яких ми апелюємо в нашій роботі. Такі концепції дали можливість краще зрозуміти динаміку міського розвитку в умовах глобалізації та цифровізації, а також розглянути, як світова економіка, що ґрунтується на принципі накопичення капіталу (Wallerstein) [32], впливає на урбаністичні процеси.

Наразі завдання соціології міста полягає не тільки в описі соціальних процесів, а й у пропонуванні механізмів, що збалансовують інтереси різних груп, створюють умови для конструктивного діалогу й мобілізації ресурсів, посилюють соціальну згуртованість та забезпечують урахування принципів екологічної сталості. При цьому цілі сталого розвитку постають як важливі суспільні орієнтири, здатні об'єднати різні сфери та соціальні групи для досягнення спільного блага. Реалізація Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року [1] в контексті відбудови міст є складним, багаторівневим і тривалим процесом, що вимагає синергії державної волі, громадянської активності, міжнародної підтримки та наукового осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню сталого розвитку та його реалізації в Україні присвячено низку робіт. Так, згідно з І. Котовим, територіальні громади виступають як саморегульовані соціально-економічні системи, де сталий розвиток залежить від ефективної взаємодії всіх елементів управління, включаючи органи місцевого самоврядування та громадянське суспільство [6]. У дослідженні О. Лайко та Г. Граматік акцент зроблено на оцінці сталого розвитку міст і громад у контексті територіально-господарського співробітництва [7]. Науковці стверджують, що ефективно використання регіональних ресурсів та посилення міжмуніципальної співпраці є ключовими чинниками сталого розвитку. Особливу увагу приділено інституційним особливостям децентралізації в Україні, що створює передумови для економічної самодостатності громад [7]. К. Ілляшенко аналізує сталий розвиток міст крізь призму соціального партнерства між державою, бізнесом та громадою [3]. Ілляшенко визначає, що відсутність синхронізації еколого-економічних інтересів та розбалансування контрольних функцій державної влади створює системні суперечності в процесі планування та забудови територій. Це підкреслює необхідність комплексного підходу до управління міським розвитком, який враховує соціальні, економічні та екологічні чинники [3]. К. Редько та В. Мірошніченко акцентують увагу на оцінці виконання Цілей

сталого розвитку в Україні [10]. Вони зазначають, що ефективне досягнення цілей залежить від якості національної статистики та інтеграції міжнародних індикаторів у систему моніторингу. Автори підкреслюють важливість адаптації глобальних цілей до національного контексту та необхідність розширення спектра статистичних показників для ефективної оцінки прогресу [10]. В. Хаустова та Ш. Омаров розглядають концепцію сталого розвитку як нову парадигму розвитку суспільства [11].

Питанням сталого розвитку в контексті урбаністики теж присвячено низку робіт. Д. Анфілов аналізує інноваційні підходи до платформного урбанізму та відкритого урядування як засобів досягнення сталого розвитку міст [2]. Автор аналізує, як інтеграція технологій управління даними сприяє підвищенню прозорості, ефективності управління та активній участі громадян у прийнятті рішень [2]. І. Островський та Г. Стадник досліджують вплив цифровізації на сталий розвиток міст, зосереджуючись на концепції розумних міст [8]. Вони підкреслюють, що цифрові технології сприяють підвищенню ефективності управління ресурсами, соціальній інклюзії та екологічній стійкості. Автори пропонують індикатори для оцінки ефективності цифрових стратегій у міському управлінні [8]. А. Коваленко аналізує проблеми урбанізації та стратегічного планування сталого розвитку міст, а також підкреслює необхідність координації урбаністичних політик із цілями сталого розвитку ООН, що дозволяє знизити негативний вплив урбанізації на довкілля та соціальні системи [4]. Водночас бракує системного теоретико-соціологічного висвітлення цілей сталого розвитку в контексті урбаністичної соціології.

Формулювання цілей. Метою статті є обґрунтувати теоретико-соціологічні засади впровадження Цілей сталого розвитку (ЦСР) у процесі повоєнного відновлення українських міст, проаналізувати актуальні виклики урбанізації та запропонувати комплексні рішення на основі сучасних підходів у соціології міста і пов'язаних із нею міждисциплінарних практиках.

Вклад основного матеріалу. У питанні сталого розвитку міст та їхнього повоєнного відновлення важливу роль має відігравати залучення громадських ініціатив, розвиток інфраструктури та врахування соціальних, економічних та екологічних чинників. У цьому контексті постає необхідність комплексного впровадження ЦСР [12], оскільки вони слугують орієнтиром як для влади, так і для суспільства загалом. Кожна із цілей виконує свою функцію, що в сукупності може стати підґрунтям для успішного відновлення й розбудови українських міст, громад та суспільства в цілому.

Сучасна соціологія міста розглядає урбанізацію як процес, що не лише визначає просторову організацію суспільства, а й створює нові соціальні відносини та виклики. Український контекст накладає власні вимоги до стратегій відбудови, водночас інтегрує локальні міські простори у глобальну систе-

му урбанізації. Тому, якщо говорити про відновлення міст, необхідно зважати на загальносвітові тенденції, зокрема концепції глобального міста, розумного міста, права на місто, екологічної стійкості тощо.

Як слушно зазначають Н. Бреннер та С. Шмідт, сьогодні урбанізація не є виключно економічним процесом – вона пов'язана з політичною та соціальною боротьбою за право на місто, доступ до ресурсів та простору [16]. Державні інститути відіграють ключову роль у формуванні урбанізаційних процесів через регуляторні політики, інфраструктурні проекти та просторове планування [16], а в майбутніх повоєнних реаліях і через відновлення міст.

Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», визначає загальні орієнтири, які мають слугувати концептуальним і практичним дороговказом для формування державної політики та стратегії відновлення [1]. Указ Президента України виступає як офіційна рамка, яка демонструє міжнародним донорам, що Україна має чітке бачення розвитку відповідно до глобальних стандартів. Він є офіційним документом, що задає вектор розвитку країни до 2030 р., визначаючи цілі, пріоритети та механізми їх досягнення, і є орієнтиром для розроблення конкретних законодавчих актів, державних програм і бюджетного фінансування, що безпосередньо впливають на процеси відновлення міст, через це в нашому аналізі ми будемо спиратися саме на цей документ. Указ Президента інтегрує міжнародні зобов'язання України щодо досягнення ЦСР, що відповідає глобальній повістці ООН до 2030 р. [1].

Реалізація поставлених цілей інтегрує економічні, екологічні та соціальні пріоритети, сприяючи утвердженню суспільного блага, зростанню рівня добробуту й підвищенню соціальної згуртованості. Задекларовані цілі можуть бути втілені, зокрема, у контексті відновлення українських міст і громад.

Перша задекларована ціль, подолання бідності [1], – ключове завдання, яке постає перед державою і суспільством у процесі повоєнної відбудови. Бідність пов'язано не тільки з відсутністю матеріальних ресурсів, а й з обмеженими можливостями доступу до ринку праці, освіти, медичних послуг, а також із відчуженням значних груп населення від економічних і соціальних інститутів. У післявоєнному просторі міста це завдання ускладнюється тим, що воєнні дії частково знищили виробничі потужності та інфраструктуру, а значна частина громадян стали вимушено переміщеними особами, втратили житло та засоби до існування. Подолання бідності у сталому розвитку повоєнних міст має постати комплексом заходів, що охоплюють створення робочих місць у процесі відбудови, механізми адресної державної допомоги найбільш незахищеним верствам населення, залучення ресурсів міжнародних партнерів та надання пільг на житло для ветеранів, як це відбулося в США після Другої

світової війни. Так, Закон про військові пільги в США (GI Bill, 1944) [30] надавав ветеранам доступні іпотеки, стимулюючи масове будівництво приватних будинків. У поєднанні із зонуванням та діяльністю Федерального житлового управління це створювало умови для формування «середнього класу» в передмістях [24].

Економічна модернізація та технологічні інновації не усувають ризиків соціальної нерівності та культурної уніфікації. Джентрифікація, витіснення вразливих груп, екологічні загрози, цифровий розрив тощо – ці проблеми вже сьогодні актуальні для мегаполісів, і вони неминуче постануть перед українськими містами у процесі їхньої відбудови. Ефективна урбаністична стратегія, що орієнтується на цілі сталого розвитку, має враховувати не лише виміри простору й архітектури, а й взаємопов'язані соціальні, економічні та культурні процеси. Дослідження Річарда Сеннетта [28; 29], Шерон Зукін [33], Річарда Флориди [19] та інших авторів вказують, що архітектурні та дизайн-проектні рішення впливають на способи взаємодії людей з міським середовищем. Так, Сеннетт у своїх працях, зокрема в «The Conscience of the Eye» (1990) [28] та «Flesh and Stone» (1994) [29], аналізує, як модернізм, протестантська етика та плани нейтралізації простору призводять до створення стерильних, анонімних міських ландшафтів, що суперечать природним потребам людини у соціальній взаємодії та автентичності. Проте концепція «право на місто», запропонована Анрі Лефевром [25] та розвинена Девідом Гарві [22], вказує на необхідність демократизації міського простору, де мешканці мають не лише доступ, а й активну участь у формуванні міського середовища.

Досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства [1] набуває особливої актуальності в контексті руйнування сільськогосподарських територій та логістики. Якщо принаймні частина населення відчуває дефіцит продуктів харчування, це стимулює нерівність і міграційні процеси. Розвиток кооперації між дрібними фермерами, запровадження державних і міжнародних програм підтримки постраждалих регіонів – важливі умови збереження соціальної рівноваги. Налагоджене функціонування аграрного сектору й продовольча безпека є складниками стабільного суспільного порядку в містах.

Зауважимо, важливою концепцією сучасної урбаністики постає планетарна урбанізація (Бренер, Шмідт), згідно з якою традиційні межі між містом і селом розмиваються, а всі простори, незалежно від їх функціонального призначення, стають частиною єдиного глобального урбаністичного процесу [16]. Такий підхід дозволяє розглядати територіальні перетворення як частину глобальних метаболічних процесів, що мають величезний вплив на соціально-економічну організацію суспільства.

Третя ціль, а саме забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці [1], висвітлює важливу детермінанту суспільного розвитку, яка посилюється внаслідок воєнних травм і руйнувань. Здоров'я людини значною мірою формується соціальними факторами: доступністю медичних закладів, рівнем освіти, умовами праці й побуту, ступенем соціальної інтегрованості та підтримки. У післявоєнний період посилиться суспільний запит на реабілітацію ветеранів і цивільних осіб, які зазнали фізичних та психологічних травм. Здатність держави та місцевих громад організувати якісну систему охорони здоров'я, включно з психологічною підтримкою, безпосередньо впливає на рівень соціальної згуртованості та загальну стабільність.

Сучасне міське середовище створює численні психологічні виклики, що впливають на психічне здоров'я та якість життя людей [14]. Висока густота населення, поверхневі соціальні контакти та постійний інформаційний потік можуть призводити до відчуття ізольованості, стресу, тривоги та депресії. У цьому контексті особливо важливо забезпечити здоровий спосіб життя як одну з ключових цілей сталого розвитку. Добре спроектовані міські простори, що сприяють фізичній активності, соціальній взаємодії та зниженню рівня стресу, можуть значно покращити психічне благополуччя. Врахування психологічних потреб населення під час планування міського середовища сприятиме створенню комфортних і безпечних просторів, де люди можуть підтримувати здоровий спосіб життя, формувати соціальні зв'язки та зберігати психоемоційний баланс.

Забезпечення всеохопної та справедливої якісної освіти й заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх [1] – ціль, що оприявнює тісний зв'язок між рівнем освіти та мобільністю індивіда в суспільстві. Відсутність доступу до якісної освіти поглиблює соціальну нерівність, обмежує можливості особистісної реалізації та створює передумови для маргіналізації. У ситуації поствоєнного відновлення значна частина шкіл, університетів і наукових інституцій потребують матеріально-технічного оновлення і кадрових ресурсів. Безперервність освіти та перепідготовка дорослого населення, зокрема ветеранів, набувають нового значення, адже значна частина кваліфікованих працівників могла змінити місце проживання або взагалі втратити робочі місця.

Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат [1] особливе в умовах війни тим, що жінки нерідко беруть на себе відповідальність за економічне виживання родини, а також стикаються з додатковими ризиками, такими як зростання загрози домашнього насильства, дискримінація на ринку праці. Розширення прав жінок у політичній сфері, підтримка жіночого підприємництва, а також ефективна протидія на-

сильству можуть істотно сприяти соціальній стабільності та підвищенню загальної ефективності процесів відбудови.

Наступна ціль, а саме забезпечення доступності та сталого управління водними ресурсами та санітарією [1], у соціологічному вимірі відображає роль базових комунальних послуг у підтриманні гігієни та здоров'я. Водопостачання, особливо у зруйнованих містах, де пошкоджено мережі, стає критичним чинником запобігання спалахам інфекцій та підтримання нормальних умов життя населення. Такі складові інфраструктури, як каналізація та очисні споруди, є водночас і економічним, і соціальним ресурсом: вони впливають на те, як населення взаємодіє з міським простором, формуючи або підживляючи довіру до місцевого самоврядування.

Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх [1] особливо актуальне в умовах руйнування енергетичної інфраструктури. Енергетичні проблеми загрожують економічними збиткам та суспільною дестабілізацією, оскільки звичний міський ритм життя неможливий без електроенергії, тепла і світла. Перехід до відновлюваних джерел енергії корелює з екологічним дискурсом і логікою сталості: сонячна та вітрова енергетика здатні доповнювати традиційні системи та робити міста більш стійкими до можливих руйнувань під час надзвичайних ситуацій чи воєнних дій.

Восьма ціль, сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх [1], наголошує на важливості економічного піднесення та вкорінення принципів справедливої оплати праці. Рівень зайнятості прямо впливає на процеси стратифікації, розширення соціальних ліфтів і формування стабільних соціальних інститутів. Повоєнна відбудова може стати поштовхом для створення численних робочих місць, зокрема в будівництві, логістиці, сферах соціального й медичного забезпечення.

Пріоритетним напрямом для українських міст є розвиток малого та середнього бізнесу, оскільки великі промислові підприємства поступово втрачають роль структур, що перебувають в основі міста. У цьому контексті концепція креативної економіки [19] набуває особливої актуальності, оскільки вона передбачає залучення висококваліфікованих працівників, стартапів та креативних індустрій у розвиток міського середовища.

У 1990–2000-х рр. концепція креативного класу Річарда Флориди стала одним з основних чинників у формуванні сучасного міського ландшафту [19]. Флорида стверджує, що економічний успіх міста залежить від здатності приваблювати креативних професіоналів, що працюють у високотехнологічних, дизайнерських, наукових та мистецьких галузях, і вводить поняття «3Т» (Technology, Talent, Tolerance) як ключових факторів міської привабливості

[28, с. 223]. Цей підхід у розвитку міст сприяв виникненню спеціалізованих стартап-кластерів, коворкінгів, фестивалів та інших форм культурної інфраструктури, які, однак, часто супроводжуються процесами джентрифікації, що ведуть до витіснення менш заможних верств населення та знищення автентичності історичних районів.

Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохопній і сталій індустріалізації та інноваціям [1] у соціологічному вимірі охоплює поняття модернізації та індустріального прогресу. Міста, що постраждали від воєнних дій, отримують шанс відбудуватися за принципами сучасних інноваційних технологій, упроваджуючи концепції «розумних міст» і цифрової логістики. На символічному рівні нові мости, дороги, промислові об'єкти перетворюються на маркери колективного відродження, водночас підвищуючи соціальну солідарність. Відзначимо, що будь-яка модернізація індустрії передбачає підготовку спеціалістів, зміну структури зайнятості й реформування освітніх програм, що є доволі тривалим процесом і вимагає послідовного підходу.

М. Маклюєн у своїй концепції «глобального села» наголошує, що цифрові комунікації створюють нові можливості для локальної взаємодії у межах глобальної економіки [28, с. 89]. Для українських міст на сучасному етапі це означає необхідність розвитку цифрової інфраструктури, упровадження платформ електронного самоврядування, підтримки малого бізнесу через цифрові ринки. Цифровізація є ключовим аспектом сучасного урбанізму. Використання технологій розумного міста дозволяє оптимізувати транспорт, комунальні послуги, громадську безпеку [31, с. 67]. Наприклад, в іспанській Барселоні впроваджено платформу Decidim, яка дозволяє мешканцям брати участь у прийнятті міських рішень, а в Україні стрімко розвивається застосунок «Дія», влучний слоган якого – «Держава в смартфоні», та «Київ Цифровий» – офіційний мобільний застосунок для киян.

Власне, інтеграція цифрових технологій у міську інфраструктуру призвела до виникнення таких явищ, як «розумні міста» (smart city) та «спостережуване місто» (surveilled city). Використання сенсорних мереж, камер спостереження, аналізу big data та платформ електронного урядування дозволяє підвищити ефективність комунальних послуг, оптимізувати транспортні системи та створити умови для цифрової демократії. Водночас ці технологічні рішення супроводжуються ризиками монополізації даних, порушенням приватності та поглибленням цифрового розриву між різними соціальними групами.

Десята ціль, скорочення нерівності [1], відображає фундаментальну проблему, оскільки нерівність може виявлятися як у доступі до медичних, освітніх послуг, так і в можливостях для економічної діяльності. Війна призводить до того, що деякі міста зазнають більших руйнувань, а отже, їхні відновлення

й темпи розвитку відстають від більш безпечних регіонів. Завдання держави та громадянського суспільства, серед іншого, створити механізми регіонального вирівнювання й адресної підтримки, аби люди в місцях найбільших руйнувань могли не потерпати від нерівності.

Завдяки розвитку телекомунікаційних мереж сучасне місто перетворилося на простір потоків [18], де фізична відстань втрачає своє значення, а важливими стають контакти, інформація та онлайн-зв'язки. Однак такі технологічні інновації супроводжуються і новими викликами, серед яких цифровий розрив, питання приватності, авторитарного контролю та монополізації даних. Інтеграція інформаційних технологій у міське управління дозволяє спростити та підвищити ефективність комунальних послуг, забезпечити прозорість місцевого самоврядування та залучити громадян до процесів прийняття рішень.

Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів [1] – ціль сталого розвитку, яка теж резонує з проблематикою повоєнного відновлення. Міський простір постає як складний комплекс відносин, інфраструктурних об'єктів і символічних смислів, що визначають колективну ідентичність мешканців. Відкритість передбачає залучення громадян до процесів прийняття рішень та прозорість управління. Безпека охоплює не тільки протидію злочинності чи можливим військовим загрозам, а й формування комунальної злагоди й солідарності. Повоєнні міста можуть скористатися нагодою перезавантаження, упроваджуючи нові типи забудови, які унеможливають хаотичне або, навпаки, формально-технократичне розширення без урахування соціокультурних факторів, та дають змогу раціональніше використовувати простір, а також розвивають сталий міський транспорт і зелені зони.

Дванадцята ціль, забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва [1], відбиває тезу про необхідність зменшення екологічного та ресурсного тиску на довкілля. У післявоєнній відбудові міста проблема надмірних відходів постає особливо гостро, оскільки зруйновані будівлі та військова техніка створюють додаткові навантаження на екологію, а велика частина територій замінована. Розчищення та розмінування територій постають одними з основних викликів. Водночас запровадження енергоощадних технологій, систем роздільного збору сміття тощо передбачає формування нових культурних патернів поведінки та виховання у громадян екологічної відповідальності.

Вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками [1] – ціль сталого розвитку, що теж знаходить своє відображення в контексті відбудови міст. Відсутність належної екологічної політики під час відновлення може призвести до відтворення неефективних і екологічно шкід-

ливих моделей виробництва. У цьому контексті необхідними стають мінімізація викидів, термомодернізація будівель, розвиток зелених зон.

Відбудова міст після війни не може відбуватися без урахування екологічних аспектів. Розвиток зеленої інфраструктури, адаптація міського простору до змін клімату та зменшення техногенного навантаження на міста є ключовими завданнями сталого розвитку. Зокрема, сучасному місту необхідне створення «зелених маршрутів» та розширення доступу до природних зон. Як зазначалося, концепція планетарної урбанізації [16] вказує на те, що межі між містом та сільською місцевістю стають все менш чіткими, що має велике значення для відбудови українських територій. Урбанізація проявляється в багатьох формах, що не зводяться лише до традиційних мегаполісів. Сучасні урбаністичні процеси охоплюють також периферійні, сільські та навіть природні території [19]. Таким чином, урбанізація охоплює всю планету, включаючи навіть віддалені райони, які залучені до глобальних економічних мереж. Розвиток гібридних просторів, які поєднують міські та сільські функції, дозволяє зробити міста більш стійкими до майбутніх криз, а водночас більш екологічними.

Збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку [1] стосується приморських регіонів України, які потерпають не лише від бойових дій і мінування акваторій, а й від проблем забруднення. У контексті відбудови постає завдання очистити береги від артефактів війни та інших забруднень, відновити робочі місця в секторі морської економіки та сформувати екологічну свідомість у місцевого населення і бізнесу. Раціональне використання морських ресурсів вимагає погоджених дій як на національному, так і міжнародному рівнях, оскільки морська екосистема не обмежується державними кордонами й потребує глобальної координації.

Захист та відновлення екосистем суші та сприяння їхньому раціональному використанню [1] – ціль, яка загострюється внаслідок масованого застосування важкого озброєння, руйнування лісів та сільськогосподарських угідь. Ліси й родючі ґрунти – важливі чинники довгострокового добробуту, і втрата їх може спричинити серйозні зміни в локальній екосистемі та структурі зайнятості населення, зокрема в передмістях. Відновлення природних екосистем сприяє також формуванню позитивних колективних настроїв, особливо якщо населення залучається до програм лісовідновлення чи рекультивації земель.

Сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях [1] – ціль, що безпосередньо перегукується з концепцією соціального капіталу, довіри та демократії. Повоєнне відновлення міст неможливе без ефективного управління і прозорої діяльності державних структур, адже ко-

рупція та бюрократична недосконалість можуть звести нанівець усі зусилля з відбудови. Соціальна згуртованість значною мірою залежить від спроможності суспільства гарантувати справедливість і забезпечувати правосуддя. Відкрите суспільство базується на принципах плюралізму, толерантності та прав людини, які мають бути вплетені у практику повсякденних соціальних взаємодій.

Зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку [1] – ціль, що підкреслює важливість міжнародної солідарності, обміну досвідом та інвестиціями. Сучасні суспільства тісно взаємопов'язані, а ефективна відбудова й досягнення сталих результатів вимагають залучення різних акторів. Глобальні партнерства варто розглядати не лише як фінансову підтримку, а й як можливість отримати передові технології, навчальні програми, методичну допомогу й інституційну експертизу.

Як наголошує І. Валлерстайн, світова економіка є системою накопичення капіталу, у межах якої ключовими суб'єктами є транснаціональні корпорації, фінансові центри та глобальні міста [32, с. 67]. Ця тенденція впливає на сучасні урбаністичні процеси, включаючи конкуренцію між містами за інвестиції, інтелектуальний капітал та нові технології. Одним із найбільш впливових концептів 1990-х рр. стало поняття «глобального міста», запропоноване Саскією Сассен (1991). Дослідниця детально аналізує, як економіка, що базується на фінансах та послугах, перетворює окремі міста на стратегічні вузли світової системи [27]. Завдяки концентрації штаб-квартир міжнародних банків, транснаціональних корпорацій, бірж, агентств «креативних» та консалтингових послуг ці міста стають центрами управління транскордонними потоками капіталу, товарів і талантів. У цьому контексті фінансовий сектор виступає як ядро глобальних міст, а телекомунікаційні технології, незважаючи на очікування децентралізації, сприяють агломерації управлінських функцій. Таким чином, глобалізація призводить до парадоксу: з одного боку – розосереджується виробнича діяльність, з іншого – концентруються контрольні функції в декількох ключових центрах [1, с. 6].

Таким чином, відбудова українських міст після війни постає як інженерним та фінансовим завданням, так і суспільним процесом, що зумовлює переосмислення усталених моделей розвитку. Кожен крок у напрямі реконструкції має водночас прокладати шлях до зменшення нерівності, підвищення соціальної відповідальності, забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю, утвердження прав і свобод громадян, зокрема права на місто (за Лефевром [25]) та зміцнення демократичних інституцій.

Висновки. На тлі масштабних викликів та руйнувань, зумовлених війною, а також економічними, технологічними, культурними та екологічними транс-

формаціями, відбудова українських міст після війни вимагає не лише суто технічних чи інфраструктурних рішень, а й комплексного підходу з урахуванням ЦСР. Інтегровані стратегії, що поєднують модернізацію економіки, соціальну інклюзію, боротьбу з нерівністю, збереження культурної ідентичності, раціональне використання ресурсів, екологічну стійкість тощо, відкривають можливість розробляти гнучкі та життєздатні сценарії відновлення. У межах демократичних принципів та активної участі громадян, такі моделі можуть одночасно стимулювати економічне зростання, забезпечувати якісну освіту й медицину, скорочувати нерівність і формувати екологічно дружні умови проживання. Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» постає одним із ключових документів у цих процесах, оскільки документ встановлює офіційну державну стратегію для відбудови, визначає орієнтири для сталого та інклюзивного розвитку міст, сприяє залученню міжнародної допомоги та партнерств, слугує основою для впровадження нових підходів до просторового планування та забезпечує механізми контролю й оцінки ефективності політики відновлення.

Сучасна урбаністична соціологія, зосереджуючись на багатовимірному аналізі цифровізації, джентрифікації, екологічних криз, соціальних протестів тощо, пропонує міждисциплінарне підґрунтя для інноваційних підходів, які гармонізуються з зеленими технологіями і принципами креативної й циркулярної економіки. Комплексне вивчення соціальних укупів з економічними, культурними і технологічними факторами життя міста дає змогу виробляти управлінські рішення, спрямовані на подолання бідності, забезпечення гендерної рівності, гідної праці, міцної інфраструктури тощо. Таким чином, соціологічна рефлексія стає ключовим інструментом для формування відповідальних, справедливих і стійких моделей міського розвитку.

Відновлення українських міст має спиратися на синтез принципів сучасної урбаністики, соціологічного знання і громадянської активності, з урахуванням глобальних процесів та локальних особливостей. Цілі сталого розвитку, зокрема акценти на якісній освіті, енергоефективності, здоровому способі життя, збереженні довкілля тощо, створюють цілісну матрицю для вироблення нових парадигм міського простору. Результатом такої інтеграції має стати більш відкрите, технологічно розвинене, екологічно й соціально збалансоване міське середовище, здатне ефективно реагувати на виклики сучасності та гарантувати належну якість життя всім громадянам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України № 722/2019 від 30.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019> (дата звернення: 31.01.2024).

2. Анфілов Д. Ю. Сталий розвиток міст: відкрите урядування та інноваційний підхід для платформного урбанізму. *Підприємництво і торгівля*. 2023. № 39. С. 9–18.
3. Ілляшенко К. В. Сталий розвиток міста як результат соціального партнерства держави, бізнесу та громади. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2009. № 6. С. 238–242.
4. Коваленко А. О. Урбанізація і стратегічне планування сталого розвитку міст. Економіка регіонів. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2017. № 4. С. 67–77.
5. Коваленко А. О. Урбанізація та сталий розвиток: можливості стратегічного планування. Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика : тези доп. III міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22–23 листоп. 2017 р.) Київ ; Тернопіль : Бескиди, 2017. С. 105–108. URL: <https://repository.knuba.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9f184d72-fd9d-41e7-b06f-d1dc66a5f432/content> (дата звернення: 31.01.2024).
6. Котов І. В. Теоретичні основи управління сталим розвитком територіальних громад. *Право та державне управління*. 2023. № 3. С. 83–88.
7. Лайко О. І., Граматік Г. П. Оцінка сталого розвитку міст і громад в контексті територіально-господарського співробітництва. *Економічний журнал Одеського політехнічного університету*. 2020. № 3. С. 20–29.
8. Островський І. А., Стадник Г. В. Сталий розвиток в цифровій економіці: стратегії, виклики та індикатори розвитку «розумних» міст. *Економічний простір*. 2024. № 189. С. 157–162.
9. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. *UNDP*. 2018. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyu-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku> (дата звернення: 31.01.2024).
10. Редько К. Ю., Мірошніченко В. Р. Дослідження сталого розвитку в Україні: оцінка стану виконання цілей. *Світове господарство і міжнародні економічні відносини*. 2022. № 22. С. 5–13.
11. Хаустова В., Омаров Ш. Концепція сталого розвитку як парадигма розвитку суспільства. *Проблеми економіки*. 2018. № 1. С. 265–273.
12. Цілі сталого розвитку. Індикатори для України / Держ. служба статистики України. URL: <https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/> (дата звернення: 31.01.2024).
13. Цілі сталого розвитку: завдання та індикатори. *UNDP*. 2017. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/SDG-leaflet-ukr_F.pdf (дата звернення: 31.01.2024).
14. Шкуров Є. Міський простір та психологічне благополуччя. *Вектори соціальної, організаційної та економічної психології* : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 лют. 2024 р.). Київ : ДТЕУ, 2024. С. 332–336.
15. Якименко І., Петрашко Л., Димань Т. та ін. Стратегія сталого розвитку: Європейські горизонти. Київ : НУХТ, 2022. 337 с.
16. Brenner N., Schmid C. Towards a new epistemology of the urban? *City*. 2015. № 19. P. 151–182. doi: <https://doi.org/10.1080/13604813.2015.1014712>.

17. Castells M. *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*. Oxford : Blackwell, 1989. 408 p.
18. Castells M. *The Rise of the Network Society*. 2nd ed. Oxford : Blackwell, 2010. 597 p.
19. Florida R. *The Rise of the Creative Class*. New York : Basic Books, 2012. 512 p.
20. Gottdiener M., Hutchison R. *The new urban sociology*. 4rd ed. Boulder : Westview Press, 2011. 456 p.
21. Hall P. *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Oxford : Blackwell, 2016. 192 p.
22. Harvey D. *Social Justice and the City*. London : Edward Arnold, 1993. 336 p.
23. Hurova I. V., Shkurov Y. V. Man in Digitized Urban Socio-Cultural Space. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2023. Vol. 24. P. 75–87. doi: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i24.295321>.
24. Jackson K. T. *Crabgrass Frontier: The Suburbanization of the United States*. New York : Oxford University Press, 1985. 396 p.
25. Lefebvre H. *Writings on Cities*. Oxford : Blackwell, 2000. 250 p.
26. McLuhan M. *Understanding Media. The extensions of man*. London ; New York : MIT Press, 1994. 396 p.
27. Sassen S. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton ; New Jersey : Princeton University Press, 1991. 410 p.
28. Sennett R. *The conscience of the eye: The design and social life of cities*. New York : Alfred A. Knopf, 1990. 284 p.
29. Sennett R. *Flesh and Stone*. New York : W. W. Norton, 1994. 431 p.
30. Servicemen's Readjustment Act of June 22, 1944. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/servicemens-readjustment-act> (Last accessed: 31.01.2024).
31. Townsend A. *Smart Cities: Big Data, Civic Hackers, and the Quest for a New Utopia*. New York : W. W. Norton, 2013. 320 p.
32. Wallerstein I. *World-systems analysis: An introduction*. Durham : Duke University Press, 2004. 128 p.
33. Zukin S. *Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places*. Oxford : Oxford University Press, 2010. 313 p.

REFERENCES

1. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrayiny na period do 2030 roku. Ukaz Prezydenta Ukrayiny. № 722/2019 vid 30.09.2019 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019>.
2. Anfilov, D. (2023). Stalyy rozvytok mist: vidkryte uryaduvannya ta innovatsiynny pidkhid dlya platformnoho urbanizmu. *Pidpryyemnystvo i torhivlya – Enterprise and trade*, 39, 9–18 [in Ukrainian].
3. Illyashenko, K. V. (2009). Stalyy rozvytok mista yak rezul'tat sotsial'noho partnerstva derzhavy, biznesu ta hromady. *Visnyk Khmel'nyts'koho natsional'noho universytetu – Bulletin of Khmelnytskyi National University*, 6, 238–242 [in Ukrainian].

4. Kovalenko, A. O. (2017). Urbanizatsiya i stratehichne planuvannya staloho rozvytku mist. *Ekonomika rehioniv. Ekonomichnyy visnyk Natsional'noho hirnychoho universytetu – Economy of regions. Economic Bulletin of the National Mining University*, 4, 67–77 [in Ukrainian].
5. Kovalenko, A. O. (2017). Urbanizatsiya ta stalyy rozvytok: mozhlyvosti stratehichnoho planuvannya. *Rehional'na polityka: istoriya, polityko-pravovi zasady, arkhitektura, urbanistyka: proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference*. Kyiv; Ternopil': Beskydy, 105–108 [in Ukrainian].
6. Kotov, I. V. (2023). Teoretychni osnovy upravlinnya stalym rozvytkom terytorial'nykh hromad. *Pravo ta derzhavne upravlinnya – Law and public administration*, 3, 83–88 [in Ukrainian].
7. Layko, O. I., Hramatik, H. P. (2020). Otsinka staloho rozvytku mist i hromad v konteksti terytorial'no-hospodars'koho spivrobotnytstva. *Ekonomichnyy zhurnal Odes'koho politekhnichnoho universytetu – Economic Journal of Odessa Polytechnic University*, 3, 20–29 [in Ukrainian].
8. Ostrovs'kyy, I. A., Stadnyk, H. V. (2024). Stalyy rozvytok v tsyfrovii ekonomitsi: stratehiyi, vyklyky ta indykatory rozvytku «rozumnykh» mist. *Ekonomichnyy prostir – Economic space*, 189, 157–162 [in Ukrainian].
9. Peretvorennya nashoho svitu: Poryadok dennyy u sferi staloho rozvytku do 2030 roku. (2018). *UNDP*. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyy-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku> [in Ukrainian].
10. Red'ko, K. Yu., Miroshnychenko, V. R. (2022). Doslidzhennya staloho rozvytku v Ukrayini: otsinka stanu vykonannya tsiley. *Svitove hospodarstvo i mizhnarodni ekonomichni vidnosyny – World economy and international economic relations*, 22, 5–13 [in Ukrainian].
11. Khaustova, V., Omarov, Sh. (2018). Kontseptsiya staloho rozvytku yak paradyhma rozvytku suspil'stva. *Problemy ekonomiky – Problems of economy*, 1, 265–273 [in Ukrainian].
12. Tsili staloho rozvytku. Indykatory dlya Ukrayiny. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny*. URL: <https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/> [in Ukrainian].
13. Tsili staloho rozvytku: zavdannya ta indykatory. (2017). *UNDP*. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/SDG-leaflet-ukr_F.pdf [in Ukrainian].
14. Shkurov, Y. (2024). Mis'kyy prostir ta psykholohichne blahopoluchchya. In *Vektory sotsial'noyi, orhanizatsiynoyi ta ekonomichnoyi psykholohiyi: proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference*. Kyiv: DTEU, 332–336 [in Ukrainian].
15. Yakymenko, I., Petrashko, L., Dyman', T. et al. (2022). Stratehiya staloho rozvytku: Yevropeys'ki horyzonty. Kyiv: NUKHT [in Ukrainian].
16. Brenner N., Schmid C. (2015). Towards a new epistemology of the urban? *City*. 19, 151–182. <https://doi.org/10.1080/13604813.2015.1014712>

17. Castells, M. (1989). *The informational city: Information technology, economic restructuring, and the urban-regional process*. Oxford: Blackwell.
18. Castells, M. (2010). *The rise of the network society* (2nd ed.). Oxford: Blackwell.
19. Florida, R. (2012). *The rise of the creative class*. New York: Basic Books.
20. Gottdiener, M., Hutchison, R. (2011). *The new urban sociology* (4th ed.). Boulder: Westview Press.
21. Hall, P. (2016). *Cities of tomorrow: An intellectual history of urban planning and design in the twentieth century*. Oxford: Blackwell.
22. Harvey, D. (1993). *Social justice and the city*. London: Edward Arnold.
23. Hurova, I. V., Shkurov, Y. V. (2023). Man in digitized urban socio-cultural space. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 24, 75–87. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i24.295321>
24. Jackson, K. T. (1985). *Crabgrass frontier: The suburbanization of the United States*. New York: Oxford University Press.
25. Lefebvre, H. (2000). *Writings on cities*. Oxford: Blackwell.
26. McLuhan, M. (1994). *Understanding media: The extensions of man*. London; New York: MIT Press.
27. Sassen, S. (1991). *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
28. Sennett, R. (1990). *The conscience of the eye: The design and social life of cities*. New York: Alfred A. Knopf.
29. Sennett, R. (1994). *Flesh and stone*. New York: W. W. Norton.
30. Servicemen's Readjustment Act of June 22, 1944 URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/servicemens-readjustment-act>.
31. Townsend, A. (2013). *Smart cities: Big data, civic hackers, and the quest for a new utopia*. New York: W. W. Norton.
32. Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis: An introduction*. Durham: Duke University Press.
33. Zukin, S. (2010). *Naked city: The death and life of authentic urban places*. Oxford: Oxford University Press.

Shkurov Yevhen Vladlenovych – PhD in Philology, Associate Professor at the Department of Journalism and Advertising, State University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine.

THE SOCIETAL ASPECT OF IMPLEMENTING SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN POST-WAR URBAN RECONSTRUCTION

This article analyses post-war urban reconstruction through the lens of sustainable development and urban sociology, considering socio-cultural, economic, and environmental

aspects. It examines the challenges of urbanisation (gentrification, digitalisation, environmental threats, etc.) and innovative approaches to addressing them, with a focus on complexity, interdisciplinarity, and the role of public policy.

Keywords: sustainable development, urban sociology, post-war reconstruction, urbanisation, social inclusion, urban planning, Ukraine.

Опанасюк Тетяна Анатоліївна, кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри політології та міжнародних відносин, Рівненський
державний гуманітарний університет, Україна
e-mail: opanasiukta@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8836-4973

МОЛОДЬ І РИНОК ПРАЦІ ПІД ЧАС ВІЙНИ: МІЖ СПОДІВАННЯМИ ТА РЕАЛЬНІСТЮ

У статті проаналізовано ключові проблеми працевлаштування молоді в умовах війни. На основі даних статистики, результатів соціологічних досліджень розглянуто такі виклики, як економічна нестабільність, зростання безробіття та необхідність перекваліфікації. Окреслено основні розбіжності між очікуваннями молодих людей і реаліями ринку праці та запропоновано шляхи вирішення цих проблем із метою забезпечення їхньої професійної стійкості.

Ключові слова: *молодь, ринок праці, війна, зайнятість, безробіття, працевлаштування, соціальні очікування.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 р. стало серйозним викликом для економіки та ринку праці України. Особливо це стосується молоді, яка тільки вступає в доросле життя та шукає своє місце в суспільстві.

В умовах війни молоді люди стикаються з серйозними викликами, пов'язаними з нестабільністю на ринку праці, змінами в економіці, а також соціальними та психологічними труднощами. Молодь часто сприймає період входження на ринок праці як можливість здійснити свої амбіції, реалізувати себе в обраній професії, розвивати кар'єру та отримувати високу заробітну плату. Однак під час війни ці сподівання можуть бути значно ускладнені. Погіршення економічної ситуації призводить до скорочення робочих місць, зниження рівня оплати праці та відсутності можливостей для кар'єрного зростання. Мобілізація, відсутність стабільності, вимушена евакуація та еміграція також стають факторами, які впливають на їхні сподівання та реальність працевлаштування.

Дослідження цієї проблеми є надзвичайно актуальним для розуміння соціально-економічних викликів, з якими стикається молодь в умовах війни, та для пошуку шляхів забезпечення її адаптації до нових умов праці та розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням трансформації ринку праці в умовах російсько-української війни, аналізу дисбалансів трудового та освітнього потенціалу країни, розроблення напрямів вирішення різних соціально-економічних проблем, що виникли в результаті війни, присвячено наукові розробки таких вітчизняних науковців: Н. Азьмук [1], О. Новікової, О. Хандій, Л. Шамільової [2], О. Іваненко [3], В. Близнюк, Л. Яценко [4], Р. Атаманюка [5], В. Кудельського [6].

Проблеми молодіжного безробіття та практичні рекомендації щодо скорочення безробіття молоді в умовах воєнного стану є предметом дослідження А. Холодницької та А. Бондаренко [7]. Сучасним тенденціям працевлаштування, проблемам, з якими стикається молодь під час пошуку роботи у контексті молодіжної політики України присвячено статтю Й. Ситника [8].

Питання трудової мотивації молоді на ринку праці вивчають Н. Данилевич, О. Поплавська, Ю. Пузиревська [9], В. Караваєва, Л. Спіцина [10], І. Кобзиста, Х. Махмудова [11].

Однак у сучасній науковій літературі бракує досліджень, що пропонують комплексний підхід до вирішення проблем молоді на ринку праці.

Формулювання цілей: аналіз рівня безробіття й перспектив працевлаштування молодого покоління під час війни та дослідження взаємозв'язку між соціальними очікуваннями молоді та ситуацією на ринку праці.

Виклад основного матеріалу. Молодіжний ринок праці – це сегмент ринку праці, який включає взаємодію між державними структурами, підприємствами, організаціями та молоддю віком від 15 до 35 років, котра починає свою трудову діяльність. У зазначених межах виокремлюють три основні вікові групи працездатної молоді, які відрізняються одна від одної психофізіологічними характеристиками, рівнем освіти, ступенем громадянської зрілості: перша вікова група – 15–24 роки; друга – 25–29 років; третя – 30–34 роки. Кожна із зазначених груп вирізняється особливістю трудових орієнтацій та економічною поведінкою [12, с. 113].

Молодіжне безробіття – соціально-економічне явище, під час якого працездатна молодь перебуває в пошуках роботи та готова розпочати її, але не може реалізувати своє право на працю, тим самим втрачає основні засоби до існування. Існують такі категорії безробітної молоді: випускники загальноосвітніх шкіл, навчальних закладів усіх рівнів; звільнені у зв'язку зі змінами в організації виробництва; звільнені у зв'язку з плінністю кадрів; військовослужбовці, звільнені зі строкової служби; жінки, які перебували у відпустці по догляду за дітьми [13, с. 240].

Молодіжне безробіття має значні наслідки як для розвитку окремої особистості, так і для економіки та соціальної стабільності суспільства в цілому. Серед них можна виділити: втрати ВВП; зростання видатків держбюджету

на виплати з безробіття; втрата державних коштів на навчання фахівців; зниження продуктивності праці; недовикористання творчого потенціалу молоді у виробництві; еміграція; втрата кваліфікації; особисті та психологічні наслідки (депресії, десоціалізація) тощо.

За оцінками експертів, останні десятиліття держава недостатньо уваги приділяла ринку праці та не здійснювала необхідних досліджень його потенціалу. Як результат, навіть зараз, коли існує значна потреба у фахівцях, немає чіткого розуміння, скільки спеціалістів потрібно в різних галузях економіки, кого і в яких кількостях слід готувати на найближчі роки. Ситуація ще більше ускладнилася через викривлену статистику та дефіцит достовірних даних щодо трудових ресурсів. У 2022 р. Державна служба статистики призупинила обстеження ринку праці і робочої сили, зокрема через брак інструментів і механізму моніторингу ринку в умовах війни. Сприяє дефіциту достовірних даних і посилення тіньового характеру ринку праці [14, с. 179].

Тому сьогодні для аналізу динаміки ринку праці, зокрема і його молодіжного сегменту, можемо використовувати дані Державної служби зайнятості, Міністерства освіти і науки, охоранні агенцій та компаній із добору персоналу, дані соціологічних досліджень та опитувань, результати досліджень міжнародних організацій.

Станом на 1 січня 2022 р. в Україні проживали 9 969 315 молодих людей віком від 14 до 35 років, що становило 24,3% від загальної чисельності постійного населення країни. Серед них частка молодих чоловіків становила 51,3% (5 112,3 тис. осіб), а молодих жінок – 48,7% (4 857,0 тис. осіб) [15].

У 2024 р. в Україні чисельність молоді складала 7 млн осіб. За прогнозами, у 2030 р. чисельність молодих людей в Україні може знизитись до 5 млн. Зменшення чисельності молоді в Україні має прямий зв'язок із війною: людські втрати, міграційні процеси, зниження народжуваності. Так, відповідно до соціологічного дослідження Gradus Research та Advanter Group, проведеного у травні 2024 р., 83% молодих українців хочуть виїхати за кордон – у тому числі це 79% молодих людей віком 18–24 роки та 85% людей віком 25–34 роки. При цьому, за даними іншого дослідження від CEDOS, близько 2 млн молодих людей уже виїхали з України через повномасштабне вторгнення. Водночас 76% із них виявляють бажання повернутися додому після завершення війни [16]. Зрозуміло, що втрата молодих людей матиме довготривалі наслідки для соціально-економічного розвитку країни та позначиться в цілому на ринку праці.

Війна істотно трансформувала ринок праці в Україні, спричинивши масштабні зміни в його структурі та динаміці. Так, за даними Держстату України, чисельність зайнятого населення в середньому у 2021 р. становила 15,6 млн

осіб. Чисельність безробітного населення – 1,7 млн осіб. Рівень безробіття (за методологією МОП) становив 9,9% робочої сили. Серед молоді віком до 25 років рівень безробіття був майже вдвічі більшим – 19,1%. Станом на 1 жовтня 2022 р. рівень безробіття серед молоді віком до 35 років становив 24%, із них 48% це люди з вищою освітою, 2,8 тис. осіб, 1% – випускники ВНЗ. Загалом на одне робоче місце претендувало 9 безробітних (на 1 жовтня 2021 р. – 4 особи) [17].

До початку повномасштабного вторгнення ринок праці відзначався стабільним зростанням вакансій та підвищенням рівня зайнятості. Однак з початком військових дій ситуація змінилася, що спричинило різке скорочення кількості доступних робочих місць. За даними сайту Work.ua, кількість вакансій у 2024 р. зменшилася майже вдвічі – до 52 тис. порівняно з 2023 р., а на Rabota.ua ця цифра ще нижча – 42,8 тис. [18, с. 46].

За даними Державної служби зайнятості, станом на 1 грудня 2024 р. отримували послуги центру (тобто консультації, пошук роботи, професійне навчання, перепідготовка, допомога з безробіття тощо) 124 242 особи, з них мали статус безробітного 96 022 особи. Серед них кількість молодих людей у віці до 35 років складала 26 690 та 21 192 особи відповідно [19].

Наведена статистика не відбиває фактичної ситуації в країні щодо кількості безробітних – вона не враховує: осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях; внутрішніх та зовнішніх вимушених мігрантів, які не здійснюють пошук роботи; осіб, які перебувають у неоплачуваних відпустках. Крім того, далеко не всі безробітні зареєстровані в Державній службі зайнятості з різних причин, зокрема з причин ухиляння від призову до лав ЗСУ, втрати мотивації до праці, небажання бути направленими на суспільно корисні роботи тощо [20].

Зазначимо, що рівень безробіття серед молоді в Україні традиційно відрізняється за віком, статтю та місцем проживання.

Безробіття серед молодих жінок зазвичай є дещо вищим, ніж серед молодих чоловіків. Це пов'язано з такими факторами, як більш низький рівень економічної активності жінок, а також стереотипи щодо «жіночих» професій, що обмежують доступ до більш оплачуваних і престижних робочих місць. З 2017 р. в Україні було скасовано поділ професій за статтю, хоча стереотип про суто «жіночу» та «чоловічу» роботу продовжував існувати. Зокрема, це підтверджують і результати вісімнадцятого загальнонаціонального опитування «Психологічні маркери війни», проведеного соціологічною групою «Рейтинг» у жовтні 2022 р. Так, за даними опитування, ситуація на ринку із зайнятістю жінок праці віком від 18 до 35 років значно гірша порівняно з чоловіками. Зокрема, майже 41% жінок не працевлаштовано порівняно з 26% чоловіків [21].

Проте війна спричинила зростання ролі жінок на ринку праці. Через дефіцит кадрів компанії усе частіше залучають жінок на посади, які стереотипно довгі роки вважалися суто чоловічими. Так, за роки війни збільшилась частка працевлаштованих жінок на будівництві, у видобувній промисловості, лавах ЗСУ, бізнесі.

На початок 2023 р. рівень безробіття серед молоді залишався вищим за середній рівень безробіття в країні. Цей показник варіювався між 20 і 25% залежно від конкретного періоду та регіону [22]. Це пояснюється тим, що молодь часто стикається з труднощами в пошуку першої роботи, недостатнім досвідом та обмеженими можливостями для працевлаштування. Найбільш високий рівень безробіття спостерігався серед молоді 15–19 років, яка тільки починає свій професійний шлях. Щодо молоді 20–24 років рівень безробіття дещо знижується, але все одно є суттєво вищим, ніж серед інших вікових груп.

У великих містах та регіональних центрах рівень безробіття серед молоді зазвичай нижчий, оскільки є більше можливостей для працевлаштування, зокрема у сфері послуг, технологій, торгівлі, а також через більшу кількість навчальних закладів, які забезпечують спеціалізовану освіту. У селах та маленьких містах рівень безробіття серед молоді традиційно вищий, оскільки доступ до робочих місць обмежений, а інфраструктура менш розвинена. Молодь із сільської місцевості загалом песимістично оцінює перспективи працевлаштування і прагне переїхати до більших міст. Лише 12% сільської молоді та 11% молоді з смт (7% загалом по країні) вважають фермерство привабливим, і лише 10% сільської молоді та 16% з смт (8% загалом) вважають його успішною професією [23, с. 26].

Як зазначають експерти Національного інституту стратегічних досліджень, молодь під час пошуку роботи стикається з характерними переважно для цієї вікової категорії перепонами: відсутність досвіду й навичок професійної адаптації, соціальна незрілість і незахищеність, невідповідність першого робочого місця до рівня та якості отриманих професійних знань, високі вимоги роботодавців до професійних компетенцій та невідповідність запитів перших до реальних професійних обов'язків тощо. Усе це суттєво посилює напруженість на ринку праці серед молодіжного сегмента. Молодь, з одного боку, є відкритим, активним, цілеспрямованим, прогресивним ресурсом, швидко вчиться, більшою мірою соціально мобільна, здатна до професійного зростання та здійснення трудової діяльності протягом тривалішого часового періоду. Проте відсутність практичних навичок та професійного досвіду знижує конкурентоспроможність молоді на ринку праці. Криза в економіці, пов'язана з воєнними діями на території України, різко звузила для молодих людей перспективи на ринку праці. Значна кількість безробітних вікової групи 15–24 роки підкреслює, що складність і тривалість переходу від навчання

до стабільної та задовільної роботи залишається суттєвою проблемою. Саме молодь цього віку перебуває в зоні постійного ризику соціального відчуження [22].

Серед шукачів роботи станом на червень 2024 р. 35% становили особи віком до 25 років та 24% – віком 25–34 роки. Водночас упродовж півріччя зросла частка безробітної молоді віком до 25 років порівняно з іншими віковими групами [20].

Недостатнє вирішення проблем зайнятості молоді, яка складає чверть працездатного населення, веде до часткової втрати трудового потенціалу, погіршення його якості, ускладнює забезпечення стабільного економічного зростання, посилює соціальну напругу в країні та стимулює розвиток тіньової зайнятості.

Інфляційний звіт Національного банку України за жовтень 2024 р. вказує на дефіцит працівників, зумовлений міграцією та мобілізаційними процесами. Кількість вакансій, які пропонує бізнес, стабільно зростає. Це особливо помітно в таких містах, як Київ, Львів і Дніпро. Водночас знайти кваліфікованих працівників доволі складно. На брак робочих рук скаржаться підприємства різних видів діяльності. Але найбільше не вистачає фахівців робітничих спеціальностей, а також працівників сфери обслуговування та роздрібної торгівлі. Враховуючи вплив війни, значний дефіцит кадрів зберігатиметься ще тривалий час. Проблема дефіциту кадрів слабшатиме в міру поліпшення безпечної ситуації, зокрема завдяки поступовому поверненню емігрантів в Україну і демобілізованих до цивільного життя [24].

Для комплексного аналізу молодіжного ринку праці слід звернути увагу на соціальні очікування молоді щодо майбутнього працевлаштування. Адже останні суттєво впливають на ринок праці, формуючи попит на певні професії та умови праці. Вони спричиняють зміну орієнтацій у виборі кар'єри, підвищують вимоги до роботодавців.

У 2023 р. дослідною компанією «Info Sapiens» було проведено дослідження «Українська молодь сьогодні – 2023». Результати цього дослідження показали, що понад половина (55%) молоді віком 16–35 років нині тільки працює, ще 16% працюють і навчаються, кожен десятий (10%) лише навчається, а майже кожен п'ятий (18%) – не працює і не навчається. Для тих, хто не працює і не вчиться або лише вчиться, головними перепонами у працевлаштуванні є догляд за сім'єю (33%), брак коштів (27%) і нестабільність через війну (25%) [25].

За результатами дослідження «Вплив війни на молодь в Україні», проведеного у травні-червні 2024 р. агенцією «Info Sapiens» на замовлення Програми розвитку ООН та Міністерства молоді та спорту України, частка безробітної молоді зменшилася з 11% (у 2023 р.) до 9%. Проте серед моло-

дих людей зберігається занепокоєння щодо неможливості працевлаштування або неактуальності професії: його висловили 19% респондентів у 2023 р. і 18% у 2024 р. Для молоді в Україні дещо знизилася важливість кар'єри: у 2023 р. цю мету як важливу назвали 56%, а у 2024 р. – 51%. Однак прагнення стати кваліфікованим спеціалістом (-кою) залишилося на тому ж рівні – 42%. Варто також звернути увагу на вікові відмінності у ставленні до кар'єрного розвитку. Для молоді віком 14–19 років кар'єра значно важливіша, ніж для людей 30–34 років: це зазначили відповідно 66 і 35% опитаних [23, с. 19–20].

Результати цього дослідження засвідчили, що, незважаючи на зниження безробіття, рівень занепокоєння серед молодих людей щодо неможливості працевлаштування або незатребуваності професії залишається високим. Це свідчить про те, що ситуація на ринку праці покращується, проте невизначеність та страх перед майбутнім усе ще турбують молодь. Крім того, можна відзначити, що молодь дещо змінює своє ставлення до важливості кар'єри, проте її особисті прагнення до професійного зростання залишаються незмінними, що свідчить про ефективність адаптаційних стратегій у відповідь на сучасні виклики ринку праці.

Результати дослідження «Вплив війни на молодь в Україні» також показали, що у 2024 р. бізнес та підприємництво залишилися найпривабливішими професійними сферами: у 2023 р. їм віддали перевагу 34% респондентів, а у 2024 р. цей показник зріс до 37%. Сфера ІТ, дещо втративши в популярності (з 30 до 27%), залишилася однією з найзатребуваніших. Майже половина молодих людей в Україні (47% у 2024 р. проти 46% у 2023 р.) вважали запорукою успіху бізнес. Власна справа й надалі сприймається як гарантія фінансової стабільності. Військова служба посіла третє місце серед професій, що асоціюються з успіхом (23% у 2023 р. та 21% у 2024 р.); цей показник значно зріс порівняно з 11% у 2021 р. Однак привабливість цієї професії знизилася з 16% у 2023 р. до 10% у 2024 р. [23, с. 24–25]. Ці дані відображають суперечливі тенденції у сприйнятті військової служби українською молоддю. Зростання асоціації військової служби з успіхом (з 11% у 2021 р. до 23% у 2023 р. і 21% у 2024 р.) може свідчити про підвищення суспільного статусу військових в умовах війни, що пов'язано з визнанням їхнього внеску у захист країни, збільшенням соціальних гарантій та поширенням патріотичних настроїв. Водночас зниження привабливості професії військового (з 16% у 2023 р. до 10% у 2024 р.) вказує на усвідомлення молоддю високих ризиків та викликів, пов'язаних із військовою службою. Тривала війна, психологічне та фізичне виснаження військових, а також невизначеність щодо майбутнього можуть сприяти тому, що менше людей розглядають цю професію як особисто привабливу. Таким чином, військова служба залишається престижною

в суспільному розумінні, але особисте бажання молоді будувати кар'єру в цій сфері поступово зменшується.

У червні-липні 2024 р. дослідною компанією «Info Sapiens» було проведене всеукраїнське опитування молоді в межах програми USAID «Мріємо та діємо». На запитання «Чим ви керуєтеся при виборі майбутньої професії?» було отримано такі відповіді від респондентів 13–15 років: звертаюся за порадою до своїх батьків та опікунів – 85%; шукаю інформацію в інтернеті – 82%; обговорюю це з друзями – 66%; профорієнтація в школі – 57%. При цьому погодилися з твердженням «Моя родина підтримує вибір професії» 86% опитаних цієї вікової категорії, а 65% із них знають, які саме навички та знання потрібні для обраної ними професії. На запитання «Чому ви обрали цю спеціальність чи професію?» 59% респондентів відповіли, що це відповідає їхнім інтересам та захопленням (у 2023 р. таку відповідь обрали 74% респондентів). Серед інших важливих маркерів були: відповідає моїм здібностям (32%); гарантує гідний заробіток та пільги (20%); за порадою батьків, родичів (15%); це престижна професія (15%); високий попит на цю спеціальність в Україні (15%); за порадою друзів (3%); це моя мрія (1%). При цьому найбільше молодих людей обрали професію: програміст / ІТ-спеціаліст (22% у 2024 р. проти 17% у 2023 р.), лікар (17 та 10% відповідно), дизайнер (9 та 8% відповідно), військовий (7 та 5% відповідно). Менше 2% молоді обрали професії, пов'язані з готельно-ресторанною сферою та сільським господарством [26].

Також зауважимо, що серед опитаних респондентів у червні-липні 2024 р. у рамках дослідження «Мріємо та діємо» 54% молоді віком 16–35 років зазначили, що тільки працюють, 19% – працюють та навчаються, 18% не працюють і не навчаються, 9% тільки навчаються. Серед основних причин непрацевлаштованості респонденти зазначили: весь час витрачаю на навчання (29%); весь час витрачаю на сім'ю (26%); нестабільність через війну (17%); нема вакансій, що відповідають моїм уподобанням (16%). Серед тих, хто працює або працює і навчається, повністю задоволені вибором своєї професії 47% опитаних, 41% – скоріше, задоволені, 9% – скоріше незадоволені та 3% – зовсім незадоволені. Серед респондентів, які «зовсім або скоріше незадоволені», переважали відповіді: обрав (-ла) не ту сферу діяльності, невідповідність очікувань та реальної заробітної плати, умови праці (28, 25 та 20% відповідно).

Якщо порівняти вищезазначені дані з результатами дослідження «Українська молодь сьогодні – 2023», то вони свідчать про певні зміни в структурі зайнятості та освітньої активності української молоді. Зокрема, про зростання комбінованої активності: збільшення частки молоді, яка одночасно працює і навчається (з 16 до 19%). Це може свідчити про те, що молоді люди все частіше поєднують роботу з навчанням для покращення кваліфікації та адап-

тації до конкурентного ринку праці. Також спостерігається стабільність у групі «не працюють і не навчаються» (18%), що вказує на наявність певної частки молоді, яка залишається відключеною від ринку праці та освітніх процесів, що може бути пов'язано з проблемами доступу до робочих місць або освітніх ресурсів. Невелике зниження групи «тільки навчаються» з 10 до 9% може відобразити економічний тиск, коли молоді люди віддають перевагу працевлаштуванню або поєднанню роботи з навчанням, а не повноцінному навчальному процесу. Отже, порівняння даних за 2023 та 2024 рр. свідчить про поступову зміну пріоритетів української молоді, яка прагне розвиватися професійно, поєднуючи навчання з роботою, при цьому стабільно зберігаючи частку молоді, яка не бере участі в цих процесах.

У вересні 2024 р. цифрова платформа ЮНІСЕФ «U-Report» разом із «HappyMonday», «USAID», «ReSkillUA» та Міністерством економіки України провели опитування, у якому проаналізували аспекти працевлаштування молоді і отримали наступні результати. 61% опитаних віком від 18 років вважають, що потрібно влаштуватися на першу роботу, коли є відчуття готовності. Це може свідчити про те, що молодь розглядає особистісну підготовку та внутрішню мотивацію як критерій для прийняття рішень щодо кар'єрного старту, а не просто орієнтується на зовнішні обставини чи тиск.

75% респондентів зазначили, що точно потрібно змінювати роботу, якщо виникає почуття дискомфорту або незадоволеність умовами праці. Це, на нашу думку, вказує на високу чутливість до якості робочого середовища та свідоме ставлення до власного добробуту, що може стимулювати постійний пошук кращих можливостей.

59% молодих людей упевнені, що професійну сферу можна змінювати відповідно до цілей і побажань кілька разів, що свідчить про готовність адаптуватися до змін та спробувати себе в різних галузях залежно від особистих цілей і ринкових умов. 35% респондентів вказали, що освіта, яку вони здобули, відповідає сфері їхньої роботи. Такий самий відсоток опитаних дали протилежну відповідь. Це може свідчити про розрив між освітньою системою та вимогами ринку праці, що вимагає удосконалення програм підготовки фахівців.

62% респондентів переконані, що людина свідомо може визначити своє професійне спрямування, спробувавши себе в різних видах діяльності. На запитання «Як ви вважаєте, коли людина свідомо може визначитися з професійним спрямуванням?» 61,9% респондентів обрали відповідь «Шляхом спроб різних видів діяльності», 20,7% – «У процесі профільного навчання» та 7,5% – «Після школи» [27].

Зазначені дані свідчать про те, що українська молодь демонструє високу адаптивність і гнучкість у питаннях професійного розвитку. Молоді люди віддають перевагу роботі, яка відповідає їхнім внутрішнім очікуванням і рівню готовності, а також прагнуть змінювати умови праці при відчутті дискомфорту. При цьому спостерігається явна тенденція до експериментального підходу у визначенні кар'єрного шляху, що може бути корисним для формування стратегій, спрямованих на підтримку професійної мобільності та розвиток програм безперервної освіти. Крім того, розбіжності у сприйнятті відповідності освіти до вимог ринку свідчать про необхідність оптимізації освітніх програм для забезпечення кращої інтеграції молодих фахівців у трудову сферу.

Враховуючи вищезазначені результати опитувань, можемо зробити висновок, що соціальні очікування молоді на ринку праці формуються під впливом низки економічних, соціальних, культурних і психологічних факторів.

Узагальнюючи статистичні дані та результати соціологічних досліджень, можемо виділити наступні фактори, що впливають на формування очікувань:

1) сімейне середовище: вплив, думка родини може як підтримати, так і спотворити реалістичність міркувань. Адже у процесі виховання та спілкування сім'я формує базові уявлення про значення праці, кар'єрні цілі та бажаний спосіб життя;

2) освіта: молодь часто орієнтується на знання, отримані в навчальних закладах, які не завжди відповідають вимогам роботодавців;

3) культурні стереотипи: уявлення про престижність певних професій впливають на вибір кар'єри;

4) інформаційні ресурси: соціальні мережі, ЗМІ, інтернет формують ідеалізовану картину праці, часто не враховуючи труднощів.

Які можна виділити дисбаланси між очікуваннями молоді та реальною ситуацією на ринку праці під час війни?

1. Між прагненням молодих людей до стабільності й неусталеністю ринку праці. Молодь мріє отримати надійну роботу з передбачуваним доходом та зрозумілими кар'єрними перспективами. Однак ринок праці під час війни є нестабільним: багато компаній скорочують персонал або припиняють діяльність, а ризики втрати роботи зростають.

2. Між самооцінкою молодих шукачів роботи щодо рівня їхньої професійної підготовки і вимогами роботодавців. Молодь схильна переоцінювати стан своєї готовності до професійної діяльності, хоча, окрім теоретичних знань роботодавці вимагають практичного досвіду, якого молоді спеціалісти ще не мають. До того ж швидкі зміни в технологіях і бізнес-стратегіях вимагають постійного навчання та адаптації, до чого вчорашні випускники вишів нерідко не готові.

2. Між кар'єрними очікуваннями молодих фахівців, які отримали освіту за популярними спеціальностями (наприклад економічними, юридичними, IT), і попитом на них на ринку праці. Молодь вірить, що з отриманням вельми затребуваного в мирний час диплома чи спеціалізації можна швидко знайти гідну роботу з можливістю побудови тривалої успішної кар'єри. Однак ринок праці в умовах війни стає доволі специфічним, міняються його пріоритети, тому для того, щоб вижити, молоді люди стикаються з необхідністю змінити свою професію або напрямок кар'єри.

3. Між кількістю кандидатів і вакансій на ринку праці. Велика кількість кандидатів на одне місце може знижувати шанси на працевлаштування відповідно до очікувань. Молоді люди сподіваються, що, отримавши вищу освіту, вони зможуть знайти роботу досить швидко і без значних труднощів. Але на ринку праці є висока конкуренція, особливо для новачків, які тільки починають свій шлях у професії. Величезна кількість кандидатів на одну вакансію і навіть кілька років досвіду не завжди гарантують отримання бажаної посади. Це може призвести до розчарувань, особливо якщо очікування щодо легкості працевлаштування не виправдовуються.

4. Між очікуваннями високих прибутків і реальною кількістю таких вакансій для молоді на ринку праці. Цей дисбаланс особливо актуалізується в умовах інтенсивного просування ідеї «швидкого успіху» та фінансової незалежності в соціальних мережах. У реальному житті перші роки кар'єри передбачають невисокі заробітки, стажування або працю на тимчасових посадах, які не відповідають цим очікуванням. Крім того, в умовах війни більшість компаній знижують витрати, у тому числі на заробітну плату. Заробітки часто не відповідають очікуванням або не покривають базових потреб.

Ці дисбаланси між очікуваннями молоді та реальністю, з якою вона стикається на ринку праці під час війни, створюють напругу і невдоволення серед молодих спеціалістів. Водночас розуміння цих розбіжностей може допомогти їм знизити рівень стресу й обрати більш реалістичний підхід до розвитку власної кар'єри, зважаючи на вимоги ринку та зростання професійних компетенцій.

Висновок. Під час війни ринок праці в Україні зазнав значних змін, і ці зміни особливо відчутні для молоді, яка лише починає свій професійний шлях. Молодіжна зайнятість безпосередньо залежить від ситуації на ринку праці, однак має свої специфічні особливості та проблеми, що потребують окремих рішень. Очікування молодих людей щодо стабільної роботи, кар'єрного зростання та високих доходів часто не відповідають реаліям, які диктує війна. Збільшення безробіття, економічна нестабільність та обмежені можливості для професійного розвитку створюють нові труднощі та виклики для молоді. Незважаючи на ці виклики, з'являються й нові мож-

ливості, зокрема в галузях відновлення інфраструктури, технологічних інновацій та дистанційної праці.

Дисбаланс між соціальними очікуваннями молоді та реальними умовами на ринку праці є важливою соціологічною проблемою, яка вимагає комплексного підходу до вирішення. Для подолання цього розриву важливо розробляти ефективні стратегії підтримки цієї категорії населення. Ключовими аспектами є сприяння перекваліфікації, надання доступу до нових освітніх можливостей і створення умов для розвитку підприємницької діяльності серед молоді. Держава, бізнес, освітні установи, громадські організації та міжнародні партнери мають активно підтримувати створення нових робочих місць і надавати молодим людям соціальну підтримку через програми, що допоможуть їм адаптуватися до нових економічних реалій. Зазначені комплексні заходи здатні підвищити конкурентоспроможність молодих людей на ринку праці та стимулюватимуть розвиток економіки держави навіть в умовах війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азьмук Н. А. Трансформація ринку праці в умовах війни: виклики та стратегії відтворення робочої сили. *Вісник економічної науки України*. 2022. № 1 (42). С. 171–179. doi: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1\(42\).171-179](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1(42).171-179).
2. Новікова О. Ф., Хандій О. О., Шамілева Л. Л. Втрати трудового та освітнього потенціалу України за період воєнного стану. *Бізнес Інформ*. 2022. № 5. С. 62–69. doi: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-5-62-69>.
3. Іваненко О. Ринок праці і зайнятість під час війни: стан та перспективи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 4. С. 56–75.
4. Близнюк В., Яценко Л. Ринок праці України в умовах війни : Scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. Р. 1106–1113. doi: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-137>.
5. Атаманюк Р. Ринок праці України. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 1 (271). С. 55–65. doi: [10.32752/1993-6788-2024-1-271-55-65](https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-271-55-65).
6. Кудельський В. Е. Вплив війни на ринок праці в Україні. *Grail of Science*. 2024, № 40. Р. 150–156. doi: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.07.06.2024.017>.
7. Холодницька А., Бондаренко А. Молодіжне безробіття в Україні в умовах воєнного стану та розробка заходів щодо забезпечення працевлаштування молоді. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2023. № 1 (33). С. 54–65. doi: [https://doi.org/10.25140/2411-5215-2023-1\(33\)-54-65](https://doi.org/10.25140/2411-5215-2023-1(33)-54-65).
8. Ситник Й. С. Сучасні тенденції працевлаштування молоді в Україні. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2022. № 4. URL: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2022-4-07-02/2022-4-07-02> (дата звернення: 30.12.2024).

9. Данилевич Н. С., Поплавська О. М., Пузиревська Ю. О. Мотивація молодих фахівців: особливості, рекомендації. *Економічний простір*. 2019. № 142. С. 53–64. doi: <https://doi.org/10.30838/P.ES.2224.260219.53.378>.
10. Караваєва В. А., Спіцина Л. В. Дослідження трудової мотивації молоді з різним соціально-економічним статусом. *Проблеми сучасної психології*. 2017. № 2. С. 56–61.
11. Кобзиста І. Л., Махмудова Х. З. Мотиваційні фактори сучасної молоді на ринку праці. *Причорноморські економічні студії*. Одеса. 2017. Вип. 22. С. 165–168.
12. Єсінова Н. І., Голозубова А. О. Проблеми працевлаштування молоді на ринку праці України. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери товарів та послуг*. Харків, 2017. Вип. 1. С. 111–120.
13. Митрофанова А. С. Аналіз причини, факторів та проблем безробіття серед молоді в Україні. *Подільський вісник: сільське господарство, техніка, економіка*. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 28. С. 239–250.
14. Трудові ресурси для повоєнного відновлення України: стан, проблеми, шляхи розв'язання : аналіт. доп. Центру Разумкова. Київ, 2024. 229 с. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2024/10/16/2024-Pyshchulina-TRUDJVI-RESURS-UKR-SAIT.pdf> (дата звернення: 2.01.2025).
15. Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2022 року. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/06/roz_nas22.pdf (дата звернення 3.01.2025).
16. Длігач А. 83% молодих українців хочуть виїхати за кордон: це вирок чи виклик? *LB.ua*. 2024. URL: https://lb.ua/blog/andrii_dlihach/635194_83_molodih_ukraintsiv_hochut_viihati.html (дата звернення: 3.01.2025).
17. Діденко С. Зайнятість в Україні: ситуація на ринку праці та рівень безробіття. *UA.news*. 2024. URL: <https://ua.news/ua/money/zanyatost-v-ukrayne-sytuatsyya-na-rynke-truda-u-uroven-bezrobotytsy> (дата звернення 04.01.2025).
18. Якість життя населення України та перші наслідки війни / Черенько Л. М. та ін. / НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи. Київ, 2023. 191 с.
19. Надання послуг Державною службою зайнятості у січні – листопаді 2024 року. URL: <https://dcz.gov.ua/stat/statfile> (дата звернення: 04.01.2025).
20. Основні характеристики ринку праці України у першому півріччі 2024 року. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/osnovni-kharakterystyky-rynku-pratsi-ukrayiny-u-pershomu> (дата звернення: 30.12.2024).
21. Вісімнадцяте загальнонаціональне опитування. Психологічні маркери війни (8–9 жовтня 2022 р.). URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_1000_ua_psychomarkers_102022_xviii_press.pdf (дата звернення: 29.12.2024).
22. Молодіжний сегмент ринку праці України в період повномасштабної війни. URL: <https://pon.org.ua/novyny/10712-molodizhnyi-segment-rynku-praci-ukrainy-v-period-povnomasshtabnoi-viiny.html> (дата звернення: 05.01.2025).
23. Вплив війни на молодь в Україні : дослідження. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-12/undp-impact-of-war-on-youth-in-ukraine_0.pdf (дата звернення: 05.01.2025).

24. Просто про економіку (на основі матеріалів Інфляційного звіту за жовтень 2024 року) URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/prosto-pro-ekonomiku-na-osnovi-materialiv-inflyatsiynogo-zvitu-za-jovten-2024-roku> (дата звернення: 4.01.2025).
25. Національне опитування молоді в Україні «Українська молодь сьогодні – 2023». URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=286> (дата звернення: 02.01.2025).
26. Національне опитування молоді. Хвиля 3. URL: <https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/323/%D0%94%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%96%202024.pdf> (дата звернення: 28.12.2024).
27. U-Report. Працевлаштування молоді. URL: <https://ukraine.ureport.in/story/2041/> (дата звернення: 28.12.2024).

REFERENCES

1. Azmuk, N. A. (2022). Transformatsiia rynku pratsi v umovakh viiny: vyklyky ta stratehii vidtvorennia robochoi syly. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy – Herald of economic science of Ukraine*, 1(42), 171–179. [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1\(42\).171-179](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1(42).171-179) [in Ukrainian].
2. Novikova, O. F., Khandii, O. O., & Shamileva, L. L. (2022). Vtraty trudovoho ta osvitnoho potentsialu Ukrainy za period voiennoho stanu. *Biznes Inform – Business Inform*, 5, 62–69. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-5-62-69> [in Ukrainian].
3. Ivanenko, O. (2022). Rynok pratsi i zainiatist pid chas viiny: stan ta perspektyvy. *Sotsiologiya: teoriia, metody, marketynh – Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 56–75. [in Ukrainian].
4. Blyzniuk, V., Yatsenko, L. (2022). Rynok pratsi Ukrainy v umovakh viiny. In *The Russian-Ukrainian war (2014–2022(sad) historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*: Scientific monograph. Riga: Baltija Publishing, 1106–1113. doi: 10.32752/1993-6788-2024-1-271-55-65 [in Latvia].
5. Atamaniuk, R. (2024). Rynok pratsi Ukrainy. *Aktualni problemy ekonomiky – Actual problems of the economy*, 1(271), 55–65. <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-271-55-65> [in Ukrainian].
6. Kudelskyi, V. E. (2024). Vplyv viiny na rynek pratsi v Ukraini. *Grail of Science*, 40, 150–156. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.07.06.2024.017> [in Ukrainian].
7. Kholodnytska, A., & Bondarenko, A. (2023). Molodizhne bezrobittia v Ukraini v umovakh voiennoho stanu ta rozrobka zakhodiv shchodo zabezpechennia pratsevlashtuvannia molodi. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia – Problems and prospects of economics and management*, 1(33), 54–65. [https://doi.org/10.25140/2411-5215-2023-1\(33\)-54-65](https://doi.org/10.25140/2411-5215-2023-1(33)-54-65) [in Ukrainian].
8. Sytnyk, Y. S. (2022). Suchasni tendentsii pratsevlashtuvannia molodi v Ukraini. [Elektronnyi resurs]. *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya: ekonomika*

- ta upravlinnia – *Problems of modern transformations. Series: Economics and Management*, 4. URL: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2022-4-07-02/2022-4-07-02> [in Ukrainian].
9. Danylevych, N. S., Poplavska, O. M., & Puzyrevska, Y. O. (2019). Motyvatsiia molodykh fakhivtsiv: osoblyvosti, rekomendatsii. *Ekonomichnyi prostir – Economic space*, 142, 53–64. <https://doi.org/10.30838/P.ES.2224.260219.53.378> [in Ukrainian].
 10. Karavaieva, V. A., & Spitsyna, L. V. (2017). Doslidzhennia trudovoi motyvatsii molodi z riznym sotsialno-ekonomichnym statusom. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology*, 2, 56–61 [in Ukrainian].
 11. Kobzista, I. L., Makhmudova, K. Z. (2017). Motyvatsiini faktory suchasnoi molodi na rynku pratsi. *Prychoromorski ekonomichni studii – Black Sea Economic Studies*, issue 22, 165–168 [in Ukrainian].
 12. Yeshinova, N. I., Holozubova, A. O. (2017). Problemy pratsevlashtuvannia molodi na rynku pratsi Ukrainy. *Ekonomichna stratehiia i perspektyvy rozvytku sfery tovariv ta posluh – Economic strategy and prospects for the development of the goods and services sector*, issue 1, 111–120 [in Ukrainian].
 13. Mitrofanova, A. S. (2018). Analiz prychn, faktoriv ta problem bezrobittia sered molodi v Ukraini. *Podilskyi visnyk: silske hospodarstvo, tekhnika, ekonomika – Podolsk Bulletin: agriculture, technology, economy*, issue 28, 239–250 [in Ukrainian].
 14. Trudovi resursy dlia povojennoho vidnovlennia Ukrainy: stan, problemy, shliakhy rozviazannia: analit. dop. Tsentru Razumkova. (2024). Kyiv. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2024/10/16/2024-Pyshchulina-TRUDJVI-RESURS-UKR-SAIT.pdf> [in Ukrainian].
 15. Rozpodil postiiinoho naselennia Ukrainy za statti ta vikom na 1 sichnia 2022 roku. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/06/roz_nas22.pdf [in Ukrainian].
 16. Dlihach, A. (2024). 83% molodykh ukraintsiv khotiat viikhaty za kordon: tse vyrok chy vyklyk? *LB.ua*. URL: https://lb.ua/blog/andrii_dlihach/635194_83_molodih_ukraintsiv_hochut_viihati.html [in Ukrainian].
 17. Didenko, S. (2024). Zainiatist v Ukraini: sytuatsiia na rynku pratsi ta riven bezrobittia. *UA.news*. URL: <https://ua.news/ua/money/zanyatost-v-ukrayne-sytuatsyya-na-rynke-truda-y-uroven-bezrabotytsy> [in Ukrainian].
 18. Cherenko, L. M., et al. (2023). Yakist zhyttia naselennia Ukrainy ta pershi naslidky viiny Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies. [in Ukrainian].
 19. Nadannia posluh Derzhavnoiu sluzhboiu zainiatosti u sichni – lystopadi 2024 roku. URL: <https://dcz.gov.ua/stat/statfile> [in Ukrainian].
 20. Osnovni kharakterystyky rynku pratsi Ukrainy u pershomu pivrichchi 2024 roku. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/osnovni-kharakterystyky-rynku-pratsi-ukrayiny-u-pershomu> [in Ukrainian].
 21. Visimnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Psykholohichni markery viiny (8–9 zhovtnia 2022). URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_1000_ua_psychomarkers_102022_xviii_press.pdf [in Ukrainian].

22. Molodizhnyi segment rynku pratsi Ukrainy v period povnomasshtabnoi viiny. URL: <https://pon.org.ua/novyny/10712-molodizhnyi-segment-rynku-praci-ukrainy-v-period-povnomasshtabnoi-viiny.html> [in Ukrainian].
23. Vplyv viiny na molod v Ukraini. Doslidzhennia. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-12/undp-impact-of-war-on-youth-in-ukraine_0.pdf [in Ukrainian].
24. Prosto pro ekonomiku (na osnovi materialiv Infiatsiinoho zvituzh z zhovten 2024 roku) URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/prosto-pro-ekonomiku-na-osnovi-materialiv-inflyatsiynogo-zvitu-za-jovten-2024-roku> [in Ukrainian].
25. Natsionalne opytuvannia molodi v Ukraini «Ukrainska molod sohodni – 2023». URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=286> [in Ukrainian].
26. Natsionalne opytuvannia molodi. Khvylya 3. URL: <https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/323/%D0%94%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%96%202024.pdf> [in Ukrainian].
27. U-Report. Pratsivlashtuvannia molodi (2024). URL: <https://ukraine.ureport.in/story/2041/> [in Ukrainian].

Opanasiuk Tetiana Anatolyivna, PhD in History, Associate Professor of the Department of Political Science and International Relations, Rivne State University of the Humanities, Ukraine

YOUTH AND THE LABOUR MARKET DURING THE WAR: BETWEEN EXPECTATIONS AND REALITY

The article analyses the key problems of youth employment in wartime. Based on statistics and sociological research, the article discusses such challenges as economic instability, rising unemployment and the need for retraining. The main discrepancies between the expectations of young people and the realities of the labour market are outlined, and ways to solve these problems in order to ensure their professional stability are proposed.

Keywords: *youth, labour market, war, employment, unemployment, job placement, social expectations.*

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.64.324636>

РЕЦЕНЗІЯ

НА МОНОГРАФІЮ «ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА: ФІЛОСОФСЬКЕ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ПІДГРУНТЯ РЕФЛЕКСІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ / О. Г. ДАНИЛЬЯН, О. П. ДЗЬОБАНЬ, Ю. Ю. КАЛИНОВСЬКИЙ, Д. О. ОЛЄЙНІКОВ ; ЗА РЕД. О. Г. ДАНИЛЬЯНА. ХАРКІВ : ПРАВО, 2024. 224 с.»

Монографія присвячена одній із найактуальніших проблем сучасного соціогуманітарного знання – проблемі інформаційної безпеки, оскільки ані ХХ ст., ані початок ХХІ ст. не змогли забезпечити мир на планеті. У сучасному світі проблема національної безпеки є перманентно надзвичайно актуальною, оскільки людська цивілізація сьогодні опинилася перед зростанням конфліктності, викликаной зіткненням життєво важливих національних інтересів більшості держав світу й виникненням системи нових загроз їхній безпеці. Особливо ця проблема є важливою для українського суспільства, яке зі зброєю в руках відстоює свою незалежність і державність у боротьбі з російським агресором.

Сьогодні не існує стійких наукових стереотипів рефлексії феномену інформаційної безпеки, тому життєво необхідним для України є фундаментальне обґрунтування цього феномену та відповідне орієнтування внутрішньої та зовнішньої політики держав. Від ступеня адекватності такого обґрунтування залежить ефективність соціокультурних процесів, спрямованих на перемогу у війні та збереження національної самобутності. Реальність вимагає принципово нового філософсько-правового підходу до осмислення ситуацій, що складаються. У зв'язку з цим актуальність проблеми, що досліджується в рецензованій монографії, є беззаперечною.

Крім того, онтологічна проблема реальності феномену інформаційної безпеки як предмет комплексного міждисциплінарного осмислення сьогодні виходить на передній план, оскільки в наш час виникає нагальна потреба

в обґрунтуванні більш широкого методологічного бачення цього феномену. Багаторівневі перетини численних причинних факторів суттєво ускладнюють побудову однозначних пояснювальних моделей системи національної безпеки і місця в ній інформаційної безпеки. Більша частина суперечностей між різними напрямками філософії, політології, конфліктології та інших гуманітарних наук мають місце через те, що їхні представники акцентують свою увагу на різних окремих аспектах проблеми безпеки і навколо них вибудовують свої концепції. Але подібно тому, як одного окремого аспекта виявляється недостатньо для повноцінного пояснення будь-якого феномену, так і будь-якій одній концепції, що орієнтується на окремий аспект, часто не вдається надати повну, вичерпну картину сутності національної безпеки.

Сьогодні життєдіяльність українського суспільства ускладнюється вектором агресії й насильства з боку Російської Федерації, їх специфічного заломлення, відповідного соціально-економічної і культурної ситуації українських регіонів і ментальних характеристик соціуму. На тлі явищ кризи й нестабільності інформаційне насильство виявляється неминучим супроводом сучасного суспільного буття.

Динаміка відносин в інформаційній сфері постійно випереджає розвиток суспільної правосвідомості, встановлені норми суспільних відносин, ускладнює створення стабільної правової регламентації. Недосконалість нормативно-правової бази дозволяє окремим суб'єктам реалізовувати свої протиправні наміри в інформаційній сфері щодо як життєво важливих інтересів інших суб'єктів, так і національних інтересів України, складовими яких закон визначає життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави. Питання вдосконалення існуючої системи захисту національних інтересів України у сфері інформаційної безпеки є вкрай важливим для Української держави на сучасному етапі, що насамперед зумовлене необхідністю протистояти протиправним посяганням на інформаційний простір України, потребою збереження інформаційних ресурсів, захисту населення від негативного інформаційного впливу тощо. Крім цього, стратегічно визнаним пріоритетом зовнішньої політики України є європейська інтеграція, що вимагає вдосконалення нормативно-правової бази та організаційних засад забезпечення інформаційного суверенітету й інформаційної безпеки України, які б відповідали не лише міжнародним стандартам, а й передусім українським національним інтересам.

Забезпечення інформаційної безпеки в умовах військового стану і війни є одним із вирішальних факторів перемоги в асиметричній війні проти ядерної держави з переважаючим військовим потенціалом.

Від того, наскільки Україна зможе забезпечити належний рівень інформаційної безпеки, залежить і рівень політичної та воєнної підтримки, і обсяги

допомоги, і масштаби запроваджених санкцій проти агресора. Інформаційна війна є ключовою складовою реальної війни. Інформаційний фронт у часи війни безпосередньо обслуговує бойові дії, а дедалі частіше – є самостійною сферою сучасної війни.

Монографія є результатом авторських концептуальних досліджень проблеми осмислення феномену національної безпеки в цілому й інформаційної безпеки зокрема, у процесі чого було продемонстровано творчий підхід до вирішення наукової проблеми.

Слід відзначити в цілому вдало вибрану логічну структуру монографії та влучне формулювання назв її структурних частин, що вже при першому (навіть поверхневому) знайомстві з нею робить її досить прозорою для розуміння, а значить, відкритою для критичного аналізу, що є досить суттєвим для наукових праць такого рівня.

Глава 1 «Інформаційна безпека в інформаційному суспільстві: філософсько-правові виміри» присвячена визначенню й уточненню ключових аспектів розуміння безпечного існування соціуму в сучасних умовах бурхливого розвитку інформаційних технологій і їх тотального впровадження в соціокультурне поле суспільства. У главі обґрунтовується думка, що аналіз формування нового суспільства, усвідомлення його в цілісності, без відриву від інформаційних технологій спонукає до пошуку шляхів безпечного розвитку, подолання негативних ефектів від застосування інформаційних технологій, перегляду ціннісних орієнтирів. Подальший напрямок безпечного розвитку і застосування інформаційних технологій з метою забезпечення динамічної рівноваги суспільної еволюції вимагає підтримки умов інформаційної безпеки. Своєю чергою вивчення сутності поняття «інформаційна безпека» дозволить чітко уявити суть цього процесу і визначити його конкретні напрямки.

У главі 2 «Протирічливий характер інформаційної безпеки як соціокультурного феномену: постмодерна концептуалізація» основна увага концентрується на проблемі Іншого в розумінні феноменологічних засад розуміння інформаційної безпеки. Аналіз поняття Іншого показав, що проблема інформаційної безпеки вкорінена в онтології, переживанні людиною свого існування. Біополітичне тлумачення інформаційної безпеки затемнює цей сенс, зводячи проблему безпеки тільки до фізичного існування. Водночас загроза Іншого не є лише загрозою фізичної шкоди, щонайменше не вичерпується цим. Людина у своєму існуванні є набагато більше, аніж тіло. Обґрунтовується, що в контексті проблеми інформаційної безпеки в постмодерному розумінні логічно й органічно актуалізується проблема духовної безпеки, звернення й філософський аналіз якої уявляється вельми перспективним.

У главі 3 «Інформаційне насильство як базова детермінанта інформаційної безпеки: мережеві та мережецентричні форми» автори концентрують увагу

навколо проблеми глобальних соціокультурних трансформацій у сучасному суспільстві «тотального ризику» і їх детермінуючого впливу на зміни адаптаційних механізмів людини й суспільства, систему їх безпеки. Продемонстровано, що одна з цілей впливу мережевих війн на суспільство – це руйнування смислової єдності світу й людини, у зв'язку з чим руйнуються базові цінності народу й держави, національної, конфесійної та культурної ідентичності. Тому мережева війна є фактором формування соціальних страхів і «екзистенційного вакууму», оскільки інформаційний простір активно впливає на суспільні відносини і сферу безпеки. У центрі війни як форми насильства, як і раніше, залишається людина, її воля, і мережецентрична війна є людиноцентричною, або такою, що не має будь-якого центру взагалі.

У главі 4 «Інформаційна безпека в мережевому суспільстві: екзистенційні проєкції» обґрунтовується думка, що забезпечення інформаційної безпеки в умовах інформаційного суспільства – це необхідність, яка стає атрибутом сучасного життя будь-якого соціального суб'єкта і вимагає невпинної роботи з інформацією, що включає в себе взаємодію з різними експертними системами, делокалізацію дій, забезпечення свободи та мінімізації ризиків.

Показано, що останніми роками відбувається насичення соціальних мереж інформаційними потоками, й інтенсивність цього насичення стрімко зростає в умовах повномасштабної війни Росії проти України. Відтак інформаційна безпека є дуже важливою під час військових дій, адже неправильно подана чи помилкова інформація може змусити людину панікувати, впливати на перебіг подій, прискорювати внутрішню міграцію населення, погіршувати імідж вищого військово-політичного керівництва, розпалювати недовіру до політиків, їхніх заяв і звернень, що може негативно позначитись на веденні бойових дій, крім того, може завдати непоправної шкоди для очікуваного результату військового конфлікту. Таким чином, забезпечення інформаційної безпеки під час війни має істотне значення як для її перебігу, так і для результату.

Глава 5 «Аксіологеми інформаційної безпеки сучасної України: пріоритети та загрози» орієнтована на обґрунтування позиції, згідно з якою аксіологеми інформаційної безпеки України є квінтесенцією ментальних, цивілізаційних, політичних, правових, культурно-історичних цінностей і традицій, які мають забезпечувати сталість суспільного розвитку й збереження національно-культурної самобутності нашого народу. Важливою складовою забезпечення інформаційного суверенітету нашої держави є відтворення загальнолюдських та національних цінностей як державними інститутами, так і суб'єктами громадянського суспільства. Держава має стимулювати громадянську ініціативу щодо зміцнення інформаційної безпеки, створювати належні правові та економічні умови для діяльності суб'єктів громадянського суспільства в цій царині. В умовах війни значення аксіологічної складової

інформаційної безпеки Української держави набуває особливого значення. Укоріненість та ступінь відтворюваності національно орієнтованих цінностей у суспільній свідомості стає захисним бар'єром проти агресивних впливів ворога.

У главі 6 «Цивілізаційно-ціннісні наративи як інструмент глобального інформаційного протиборства» аргументовано доводиться, що перевага в інформаційному протиборстві є запорукою успіху держави у інших сферах протистояння, зокрема економічній, геополітичній, духовній. У глобальній інформаційній боротьбі особливе місце належить цивілізаційно-ціннісним наративам, які є квінтесенцією культурно-історичних смислів минулого та сьогодення, а також духовним підґрунтям для проєктування майбутнього. Цивілізаційно-ціннісні наративи використовуються як інструмент боротьби за найбільш сприятливий для певної держави (або групи держав) проєкт майбутнього світоустрою, системи міжнародних відносин тощо. Цивілізаційно-ціннісні наративи у глобальному інформаційному протиборстві виконують низку важливих функцій: інтеграційну, захисну, пропагандистську, мобілізаційну, а також відіграють важливу роль як різновид «сислової зброї».

Глава 7 «Нормативно-правове регулювання забезпечення інформаційної безпеки в світлі викликів воєнного часу» присвячена аналізу нормативно-правового регулювання захисту інформаційної безпеки держави в умовах воєнного стану. Тут обґрунтовується, що еволюція форм, методів та засобів шкідливого впливу на окремі складові інформаційної безпеки завжди випереджає еволюцію нормативно-правових та організаційних форм протидії, з огляду на що аналітична та прогностична діяльність по виявленню та виробленню дієвих форм протидії майбутнім загрозам набуває важливого стратегічного значення. За відсутності дієвого стратегічного бачення поступового формування механізму забезпечення інформаційної безпеки в умовах повномасштабної збройної агресії доводиться лише в оперативному режимі закривати уразливості в існуючому механізмі, що завжди супроводжується завданою шкодою, переважно воєнній та державній безпеці нашої держави. Аргументується доцільність посилення аналітичної діяльності з метою виявлення уразливостей в механізмі захисту інформаційної безпеки держави-агресора не лише в контексті воєнної безпеки РФ, але і в інших сферах та складових її національної безпеки для можливості завдання шкоди не лише тактичного чи оперативного-тактичного, але й стратегічного рівня.

У главі 8 «Організаційні засади забезпечення інформаційної безпеки України в умовах воєнного часу» обґрунтовується висновок, що існуюча система, навіть створена до початку повномасштабного вторгнення, проте така, що протидіяла активним заходам спецслужб РФ, довела свою ефективність та здатність протистояти небезпечному ворогу. Разом із цим відзначається, що на

рівні керівних документів, які визначають перелік сучасних загроз, не було внесено жодних змін, які б відображали реалії сьогодення. Деякі проблемні питання вирішувались шляхом криміналізації діянь, що посягають на інформаційну складову воєнної безпеки та на інформаційну безпеку в цілому. Аргументується необхідність зміни в керівних документах, які мають спричинити зміни архітектури завдань та цілей, спрямованих на їх вирішення, що, безперечно, активізує окремі складові забезпечення інформаційної безпеки.

Комплексно досліджуючи проблему інформаційної безпеки, автори монографії використовують достатньо широку джерельну базу, яка містить роботи вітчизняних та закордонних дослідників. При цьому в роботі простежується чітка єдина (незважаючи на достатньо великий авторський колектив) авторська точка зору та критичне, але толерантне ставлення до напрацювань попередників.

Разом із тим цілком позитивно оцінюючи роботу авторського колективу, вважаю за доцільне зауважити, що монографія мала б більш вигідний ракурс, коли б автори детальніше висвітлили прогностичні аспекти розвитку системи забезпечення інформаційної безпеки в сучасному українському суспільстві. Як вбачається, розроблення цих аспектів проблеми матиме суттєве значення для побудови адекватної соціокультурним реаліям концепції формування й розвитку дієвої й життєздатної системи протидії різноплановим деструктивним впливам на вітчизняних теренах.

Підсумовуючи, вважаю за доцільне ще раз підкреслити, що монографія «Інформаційна безпека: філософське та організаційно-правове підґрунтя рефлексії національних інтересів України», підготовлена колективом авторів за редакцією професора О. Г. Данильяна, є цілком завершеною науковою працею, суттєвим внеском у розвиток сучасного соціогуманітарного знання і має беззаперечну теоретичну і практичну цінність.

Доцент кафедри філософії
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
кандидат філософських наук, доцент І. І. Коваленко

НАШІ АВТОРИ

БЕСКАРАВАЙНИЙ *Український державний університет науки і технологій, кандидат філософських наук, доцент кафедри міжнародної економіки і соціально-гуманітарних дисциплін*
Станіслав Сергійович

ВОЗНЯК *Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства*
Степан Володимирович

ГОЛОВАЧОВ *Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, аспірант кафедри філософії*
Сергій Вікторович

ДАНИЛЬЯН *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії*
Олег Геннадійович

ДЗЬОБАНЬ *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії*
Олександр Петрович

ДОЦЕНКО *Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, аспірант кафедри філософії*
Євген Анатолійович

ЗОРКІН *Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, старший викладач кафедри психології та педагогіки*
Роман Юрійович

КАЛИНОВСЬКИЙ *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії*
Юрій Юрійович

КЛІМОВА *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри міжнародного права*
Галина Павлівна

КОВАЛЕНКО *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії*
Інна Ігорівна

КРОТЮК *Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри психології та педагогіки*
Василь Андрійович

КУНДЕУС *Рівненський державний гуманітарний університет, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин*
Оксана Миколаївна

- ЛОМАЧИНСЬКА Ірина Миколаївна** Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії і релігієзнавства
- МЕЛЯКОВА Юлія Василівна** Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії
- ОЛІЙНИК-ДЬОМОЧКО Марта Сергіївна** кандидатка політичних наук, експертка Фондації Global Ukraine (м. Київ, Україна)
- ОПАНАСЮК Тетяна Анатоліївна** Рівненський державний гуманітарний університет, кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри політології та міжнародних відносин
- ПОЛЬОВИЙ Святослав Сергійович** Національний університет «Одеська юридична академія», аспірант кафедри філософії
- РИХЛІЦЬКА Оксана Дмитрівна** Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри етики, естетики і культурології
- ТРИНЯК Майя Вікторівна** Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри філософії
- ШКУРОВ Євген Владленович** Державний торговельно-економічний університет, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики та реклами
- ЮРКЕВИЧ Олена Миколаївна** Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

БЕСКАРАВАЙНИЙ <i>Станіслав Сергійович</i>	88
ВОЗНЯК <i>Степан Володимирович</i>	100
ГОЛОВАЧОВ <i>Сергій Вікторович</i>	123
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	8
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	8
ДОЦЕНКО <i>Євген Анатолійович</i>	113
ЗОРКІН <i>Роман Юрійович</i>	26
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	26
КЛИМОВА <i>Галина Павлівна</i>	159
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	67
КРОТЮК <i>Василь Андрійович</i>	26

КУНДЕУС <i>Оксана Миколаївна</i>	187
ЛОМАЧИНСЬКА <i>Ірина Миколаївна</i>	147
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	67
ОЛІЙНИК-ДЬОМОЧКО <i>Марта Сергіївна</i>	173
ОПАНАСЮК <i>Тетяна Анатоліївна</i>	216
ПОЛЬОВИЙ <i>Святослав Сергійович</i>	133
РИХЛІЦЬКА <i>Оксана Дмитрівна</i>	147
ТРИНЯК <i>Майя Вікторівна</i>	55
ШКУРОВ <i>Євген Владленович</i>	199
ЮРКЕВИЧ <i>Олена Миколаївна</i>	40

ВИМОГИ
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– *електронний варіант статті*, надісланий на електронну адресу редколегії (e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net);

– *довідку про автора (-ів)* (українською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID ID, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;

– *рецензію* кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або *витяг із протоколу* засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;

ліцензійну згоду автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (див. *додаток 2*);

– *квитанцію* (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

У виняткових випадках за окремим узгодженням з редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.

2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з берегами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати в тексті колонтитули, користуватися автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо в тексті є необхідність виділити змістові блоки, то їх назви слід виділяти жирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. додаток 1):

- у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
- наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт – жирний курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт – курсив);

- нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0, жирний, великими літерами). Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

- далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

- далі – текст статті, шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

- далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

- далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел;

– далі – відомості про автора (співавторів) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, жирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з *ключовими словами* (5–7) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

- **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див. Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури за наявності необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний покажчик місця розташування документа в мережі «Інтернет»).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 №40 (див. Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnuk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтори) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іноземних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблено спробу осмислення кіберпростору в його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: *віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, інтернет-простір, комп'ютерні технології.*

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzoban O., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. №2. С. 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzoban O., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27, 217–226*. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzoban, O.P. (2018). Temporalna skladova u prostоровo-chasovomu kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politohiia, sotsiologiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2(47), 118–126*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [in Ukrainian].

Gerasimenko Olexander Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Assistant Professor, Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE OF MODERN SOCIETY

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: *virtual reality, cyberspace, information processes, Internet space, computer technologies.*

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого». Серія: Філосо-
фія, філософія права, політологія, соціологія»
від _____

П. І. Б.

_____ *місце роботи, посада, науковий ступінь, учене звання*

Телефон _____

e-mail _____

ЛІЦЕНЗІЙНА ЗГОДА НА ПУБЛІКАЦІЮ

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, погоджу-
юсь.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

« » _____ 202__ р. _____ /підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальна за випуск *І. І. Коваленко*

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03771

Підписано до друку 24.03.2025. Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 15. Тираж 100 пр.

Адреса редакції:

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел.: (057) 757-72-84

E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>

E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua

E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017